

NYELVELMÉLET ÉS NYELVLEÍRÁS

LINGUISTIC THEORY AND DESCRIPTION

1. évfolyam

1. szám

Volume 1

Issue 1

Nyelvészeti folyóirat
A Journal of Linguistics

NYELVELMÉLET ÉS NYELVLEÍRÁS

Linguistic Theory and Description

Nyelvészeti folyóirat
A Journal of Linguistics

1. évfolyam
1. szám

2025

Főszerkesztők:

Surányi Balázs

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont)

Egedi Barbara

(ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont)

PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Nyelvelmélet és Nyelvéírás
Nyelvészeti folyóirat

Linguistic Theory and Description
A Journal of Linguistics

Megjelenik évente

Főszerkesztők:

Surányi Balázs
(Pázmány Péter Katolikus Egyetem, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont)
Egedi Barbara
(ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont)

Szerkesztők:

Cser András
(Pázmány Péter Katolikus Egyetem, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont)
Hegedűs Veronika
(ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont)
Nemesi Attila László
(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)
Dér Csilla Ilona
(Károli Gáspár Református Egyetem, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont)

Honlap:

<https://ojs.ppke.hu/nyelvelmelet-nyelveliras>

Tördelés:

Balogné Bérces Katalin

Kiadó:

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

Felelős kiadó:

Dr. Birher Nándor Máté dékán

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

ISSN 3094-4937 (Online)

Tartalomjegyzék

Szerkesztői előszó

Pál Helén

A *-ra*, *-re*, *-n* (*-on/-en/-ön*), *-ról*, *-ről* ragokkal kifejezett térbeli viszonyok vizsgálata kognitív nyelvészeti szempontból

7

Varga Mónika – Gugán Katalin

A privát igék mint az élőnyelvközeliség indikátorai középmagyar regiszterekben

27

Cser András – Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa

Miért nincs labiális harmónia a hosszú magánhangzót tartalmazó toldalékokban?

55

Donáti Flóra – É. Kiss Katalin – Christopher Piñón

Megengedő mondatok a magyarban

71

Dömötör Éva

Ilyen-olyan demonstratívumok *itt-ott* – egy sajátos mellérendelő konstrukció helye a demonstratívumok rendszerében

89

Markó Alexandra – Juhász Kornélia – Deme Andrea – Grácsi Tekla Etelka

Formánselemzések a magyar magánhangzók jellemzésére a kezdetektől napjainkig – adatok és tanulságok

107

Nyelvelmélet és Nyelvreírás: Előszó

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem nyílt hozzáférésű szakfolyóirataként meg-jelenő *Nyelvelmélet és Nyelvreírás* általános és magyar nyelvészeti kutatások számára biztosít fórumot. Az elsősorban a mondattan, a morfológia, a fonológia, a fonetika, a szemantika és a pragmatika területére és ezek egymással, illetve más tudományágakkal alkotott határterületeire koncentráló periodikum elméleti, leíró és kísérletes nyelvészeti tanulmányokat közöl. Egyaránt nyitott a nyelvvelméleti fókuszú, illetőleg a nyelvi, nyelvhasználati adatok feltárását, leírását célzó, és különösen az e két célt ötvöző kutatások irányában, kiemelt figyelmet szentelve a nyelvi változatosság és a nyelvi változás vizsgálatának.

Folyóiratunk alapításával egy több mint másfél évtizedes múltra visszatekintő hagyományt folytatunk és újítunk meg. Az előtörténet egészen 2008-ig nyúlik vissza. Egyetemünk Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának két köztisztviselőben álló, meghatározó nyelvész oktatója, É. Kiss Katalin és a folyóiratunk indulási évének elején elhunyt Hegedűs Attila 2008 novemberében, az akkori Magyar Tudomány Ünnepe keretében műhelykonferenciát rendezett „Nyelvelmélet és dialektológia” címmel. Ennek az első, a mából visszanezve „ős”-konferenciának a felhívásban meghirdetett célja az volt, hogy a nyelvi változatok elemzése terén „hidat teremtsen az adatgyűjtésre, dokumentálásra, valamint a szerkezeti elemzésre összpontosító kutatások között”. Egy évre rá hasonló szellemű felhívással jelentkezett a két tanszék – ezúttal a nyelvek, nyelvváltozatok közötti érintkezések témájában, meghirdetve a „Nyelvelmélet és kontaktológia” című konferenciát. Majd újabb egy évre rá, 2010-ben a nyelvi változás került terítékre az első „Nyelvelmélet és diakrónia” elnevezésű műhelykonferencián. Ezután évente, vetésforgóban követték egymást az újabb „Nyelvelmélet és dialektológia”, „... és kontaktológia”, illetve „... és diakrónia” című rendezvények, egészen a tizenötödik konferenciáig. Az elhangzott előadások alapján készült válogatott tanulmányokból 2009 és 2023 között [tizenöt „Nyelvelmélet és...” kötet](#) jelent meg, minden alkalommal az adott konferenciával megegyező címen.

Folyóiratunk e kötet sorozat hagyományát kívánja folytatni és egyúttal tematikájában kibővíteni, valamint formátumában megújítani. A konferenciasorozat 2024-ben a periodikumával megegyező címmel és a nyelvi változatosság és nyelvi változás kérdéseire kiterjedő tematikus fókusszal indítottuk újra a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara és a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont (2025-től ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont) közös szervezésében. A korábbi gyakorlatot követve folyóiratunk elsősorban e konferenciák előadóinak szerzői közreműködésére számít.

A nyelvi adatok feltárása és leírása, valamint az ezekre épülő és további empirikus kutatásokat is motiválni tudó nyelvelméleti elemzések kölcsönös egymásra utaltsága a szinergikus kapcsolódások és a kutatói párbeszéd lehetőségeinek keresésére ösztönöz bennünket. Fórumunk ennek megfelelően elkötelezett a nyelvészeti elméletek és módszerek sokszínűségének tiszteletben tartása mellett, és pártatlanul kínál teret a különböző nyelvtudományi nézőpontok bemutatásához és megvitatásához. Ennek az építő párbeszédnek az elősegítése és alakítására hívjuk tehát leendő szerzőinket, bírálóinkat és olvasóinkat.

A szerkesztőbizottság nevében:

Egedi Barbara és Surányi Balázs

A *-ra*, *-re*, *-n* (*-on/-en/-ön*), *-ról*, *-ről* ragokkal kifejezett térbeli viszonyok vizsgálata kognitív nyelvészeti szempontból

Pál Helén

Magyarságtudató Intézet

Kivonat: A tanulmány a *-ra*, *-re*, *-n* (*-on/-en/-ön*), *-ról*, *-ről* ragok jelentésével foglalkozik, elsősorban nyelvjárási példák alapján. A vizsgálat elméleti háttérét a kognitív nyelvészet adja. E szemlélet szerint a nyelvi elemek jelentése a nyelv mentális működésébe enged betekintést, így a tanulmányban tárgyalt helyhatározóragok jelentése összefüggésbe hozható a nyelvi észleléssel. Ezért a ragok eltérő használata mögött a nyelvi észlelés különbségei állhatnak. Kognitív nyelvészeti megközelítésben foglalkoztak már a nyelvi elemek jelentésével a térstruktúrák kifejezése szempontjából, de köznyelvi példák alapján (l. pl. Kothencz 2007; Pál 1999; Tolcsvai Nagy 2011; 2021). A térstruktúrák kifejezése azonban a nyelvjárásokban eltérő módon mutatkozhat meg. A tanulmány azt mutatja be, hogy a *-ra*, *-re*, *-n* (*-on/-en/-ön*), *-ról*, *-ről* ragokkal kifejezett térvizonyok fogalmi, szemantikai feldolgozása hogyan jelenik meg (illetőleg tér el) a köznyelvi és a velük párhuzamos nyelvjárási adatokban.

Kulcsszavak: kognitív nyelvészet, térbeli viszonyok, helyhatározóragok, nyelvjárások, köznyelv

1. Bevezetés

A kognitív nyelvészet szerint a nyelvtudás is a kognitív képességek egyike. Mivel a nyelvi jelenségek kapcsolatban állnak a mentális folyamatokkal, jelentésük a nyelv mentális működését és a fogalmi struktúrák rendszerét is képes bemutatni (Johnson 1987; Kang 2012; Langacker 2002; Tolcsvai Nagy 2021, 24). A határozóragok a térstruktúrák kifejezési eszközei, és az e tanulmányban tárgyalt *-ra*, *-re*, *-n* (*-on/-en/-ön*), *-ról*, *-ről* ragok is térvizonyt, elhelyezkedést, irányulást szemléltetnek. A kutatások szerint az egyes nyelvek és nyelvváltozatok között megfigyelhetők különbségek a nyelvi észlelés szempontjából, például az egyes helyviszonyok kifejezésének módjában (Kövecses–Benczes 2010, 155; Tolcsvai Nagy 2011, 231), ezért a tanulmány azt vizsgálja, hogy a

magyar nyelvjárások és a köznyelv beszélői által választott határozóragok eltérő volta hogyan kapcsolódik a nyelvi észlelés különbségéhez. A kognitív szemléletű megközelítés a nyelvjárási különbségekre is magyarázatot adhat: eszerint a vizsgált nyelvváltozatokban más és más aspektusát emelik ki a viszonynak, vagy más nézőpontot használnak.

Kognitív nyelvészeti megközelítésben foglalkoztak már a nyelvi elemek jelentésével a térstruktúrák kifejezése szempontjából, de ezt köznyelvi példák alapján tették. A térstruktúrák kifejezése eltérő módon mutakozhat meg a nyelvjárásokban. A tanulmány abban nyújt újat, hogy a magyar nyelv vonatkozásában a köznyelvi példák és a nyelvjárási adatok ilyen jellegű összehasonlítása kognitív nyelvészeti szempontból még nem történt meg, ezért indokolt ezeknek a nyelvi adatoknak a vizsgálata. A tanulmányban csak a konkrét fizikai térviszonyok jelennek meg, átvitt értelmű kifejezések nem kerültek a vizsgálatba.

2. A kognitív nyelvészet és a térviszonyok kifejezése

A kognitív nyelvészet holista ága szerint a nyelvtudás is a kognitív képességek egyike. Mivel a nyelvi jelenségek kapcsolatban állnak a mentális folyamatokkal, a jelentésük a nyelv mentális működését és a fogalmi struktúrák rendszerét is képes bemutatni. A fogalmi struktúrák és a jelentés leírásában az emberi tapasztalat és megértés az elsődleges, ezért hangsúlyozzák az emberi megismerés szerepét a konceptualizációban (Johnson 1987; Szilágyi N. 1996, 7; Langacker 2002; Kothencz 2007, 432). E felfogás szerint az ismeretek megértése képi sémák által történik, és ezek a mentális képek a világban lévő tárgyak, dolgok, események stb. kategorizálásában játszanak jelentős szerepet (Johnson 1987; Lakoff 1987; Kothencz 2007, 432–433). A képi séma fogalmára a kognitív nyelvészet szakirodalmában több megnevezést is találunk: például fogalmi keret, gestalt, kognitív modell stb. (ezeket l. Kövecses–Benczes 2010, 51; Tolcsvai Nagy 2013, 94; 2017a, 61; 2017b, 227). Az emberi gondolkodást meghatározó kognitív folyamatok a határozóragok vizsgálatához is felhasználhatók: ilyen folyamatok például az észlelés, a figyelem, a kategorizáció (mely során a környezetünkben található tárgyakat és eseményeket kategóriákba rendezzük), a perspektívaválasztás, az alak-háttér elrendezés vagy az észlelési sémákon alapuló megértés (Kövecses–Benczes 2010).

A tanulmány témáját nyújtó határozóragok szempontjából említésre méltó, hogy a kognitív nyelvészet egyik központi eleme a tér fogalma, és a kutatási területe a testtel és a téri orientációval kapcsolatos tapasztalatok által létrejött fogalmi struktúrák jelentéseire irányul (Kothencz 2007; Tolcsvai Nagy 2013, 65–71; 2017b, 424–430; Cui 2021). Az emberi tapasztalat a környezet érzékeléséből vagy észleléséből származik, de a környezet értelmezése meg-

lehetősen szubjektív, mivel főként a saját személyünket tekintjük az elsődleges térbeli és vizuális entitásnak. Emellett a megfigyelő tapasztalatait befolyásolják a biológiai adottságai is: magának a test fogalmának a meghatározása is a tér felfogásához köthető, hiszen a test megjelenésének alapvető területe a tér, ez az ember genetikailag meghatározott fizikai tulajdonságaival összeköttetésben áll, és a tér a veleszületett kognitív apparátusunk szerves részét képezi (Imre 2012, 247, 249). A határozóragok által kifejezett térviszonyok vizsgálata ahhoz a felfogáshoz is hozzáilleszthető, hogy az emberi elmében a fogalmi struktúrák képzésének alapvető elve a tárgy és reláció oppozíciójának létrejötte (Bańcerowski 1999, 82). A tárgy és reláció fogalma közti ellentétet háromfajta szemantikai oppozícióban fejezhetjük ki: tér és idő, statikusság és dinamikusság, autonómia és fogalmi függőség. „Itt a tárgy olyan dolognak fogható fel, amely bizonyos helyet foglal el a térben, amely változatlan állapotban csak addig létezhet, amíg nem válik valamilyen relációnak a tárgyává (amely megváltoztatja az állapotát), és amelynek a létezése egy adott helyben és időben alapvetően nem függ a más tárgyakkal való kapcsolatuktól” (Bańcerowski 1999, 82).

A kutatások szerint a konkrét helyviszonyokat az egyes nyelvek másképp fejezik ki. Nyelvenként változik, hogyan beszélnek ezekről a helyviszonyokról, és hogyan nevezik meg őket (Kang 2012). Más és más aspektusát emelik ki a viszonyoknak, vagy más nézőpontot használnak (Kövecses–Benczes 2010, 102–114, 155). Az egyes térviszonyok vizsgálatakor azon van a hangsúly, hogy a beszéd és a beszédértés során milyen folyamatok mennek végbe, vagyis milyen eszközökkel és milyen módon beszélünk valamiről (Kövecses–Benczes 2010).

3. A határozóragok mint a térviszonyok kifejezői

A tanulmány kiindulópontja, hogy a határozóragok a térstruktúrák kifejezési eszközei, és a kognitív szemlélet szerint is vizsgálhatók (Galaczi 1995; Páll 1999; Kövecses–Benczes 2010, 155; Tolcsvai Nagy 2017b; 2021). A nyelvtani szerepet betöltő nyelvi elemeknek – köztük a ragoknak is – van jelentésük, és ezek a nyelvi elemek például térviszonyt, elhelyezkedést, irányulást szemléltetnek (Langacker 2002, 301; Kothencz 2007, 432; Tolcsvai Nagy 2017b, 372–377; 2021, 80). A magyar esetragok elsődleges jelentése általában valamilyen térviszonyt fejez ki (pl. *házban*, *asztalon*, *fáról*). „Az esetrag elsődleges jelentése egy fizikai tárgy térbeli elhelyezkedését vagy mozgását, irányát fejezi ki egy másik fizikai tárgyhöz viszonyítva, a háromdimenziós térben. Az esetrag (nagyraészt határozórag) jelentésszerkezete egyszerű és nagymértékben sematikus: egy előtérben álló sematikus dolog, az elsődleges figura egy háttérben álló sematikus dologhoz, a másodlagos figurához viszonyul: például valami (elsődleges figura) valami másnak (másodlagos figura) a terében helyezkedik el” (Tolcsvai Nagy 2021, 82).

Ahogy az egyes nyelvek között is kialakulhatnak különbségek – tehát bizonyos helyviszonyok kifejezésének módja eltérő lehet a különféle nyelvek esetében (Kövecses–Benczes 2010, 155) –, úgy a magyar nyelvjárások és a köznyelv beszélői által választott ragok különböző volta is összefügghet a nyelvi észleléssel (Kövecses–Benczes 2010, 102–104; Kang 2012). Páll László a vonzatok választása kapcsán írja, hogy egy adott viszonyt (például BENNE, RAJTA stb.) olyan vonzattal fejezzük ki, amelyet a nyelvi észlelésünk szempontjából megfelelőnek találunk (Páll 1999, 8). E felfogás alapján egy nyelvjárási beszélő az eltérő nyelvi észlelése alapján dönt bizonyos helyhatározóragok használata mellett, míg ugyanebben a helyzetben a köznyelvi beszélő (vagy egy másik nyelvváltozat beszélője) más ragokat ítél odaillőnek. Az adott nyelvi kifejezések megválasztása megegyezik az empirikus tapasztalati tudásunkkal, és a nyelvi észlelés konvenciói szerint történik. A nyelvi konvenció (vagy nyelvi világmodell) tartalmazza a nyelvi észlelés szabályait, ezek alapján fejezzük ki a nyelvi világot. „Ezek a szabályok határozzák meg, hogy milyenné mondjuk a nyelvi világot” – írja Páll (1999, 7). E szemlélet alapján azt mondhatjuk, hogy a nyelvjárási beszélő számára esetenként más nyelvi konvenció szabályozza, hogy milyen nyelvi elemeket választ.

4. A feldolgozott anyag, a nyelvjárási adatok forrása

A bemutatott nyelvi adatok nyelvjárásokból származnak, és ezekben a példákban a térbeli viszony kifejezése különbözik a köznyelvben használt megfelelőktől. A példák azt mutatják, hogy a köznyelvtől eltérő raghasználat több nyelvjárásban is kimutatható – jöllehet a standardnak többféle értelmezése is van (lásd erről Lanstyák 2015), továbbá nincs egyértelmű szabály arra vonatkozóan, mely nyelvi elemeket tekintik a köznyelvhez tartozónak. A nyelvjárások esetében az az elfogadott gyakorlat, hogy a kutatók a köznyelvhez viszonyítanak – például a tájszavakat a köznyelv szókészletével vetik össze, és ehhez például az *Értelmező kézszótár* használható (ÉKsz.¹, lásd még Kiss 2002, 398), mivel népi, népnyelvi, népies minősítést is alkalmaz. A *magyar nyelv értelmező szótára* (ÉrtSz.) a határozóragok vizsgálatában is segítséget nyújthat, mert több, erre vonatkozó példát is felsorol az egyes szócikkekben. A *falu* főnév esetében a *-ba* és a *-ra* határozóragos alakokat is feltünteti: *Hazamegy a faluba; faluról falura jár. Kigyullad a fény a falvakban; valahol falun; falun él; falun nőtt fel; valahova falura; falura megy nyaralni, pihenni; valahonnan faluról, más faluból. Látszik rajta, hogy faluról jött. Az osztályharc (állása és kérdése) falun* (az adatokat lásd a kiadvány *falu* szócikkében). A *város* szócikkben azonban csak *-ba* és *-ban* ragos példákat találunk: *A városba utazik. Tűz pusztított a városban*. A kisebbségi magyarok nyelvhasználatában jelen van a *városokon*,

városon alak: *Sok a olyan gyerek, főleg városokon, hogy isznak még fétiznek.*¹
Szeptember elseje előtt 32 üres magyar katedra volt a megyében, ebből 10 városon,
*a többi falun, s mindössze három új fiatal tanár érkezett.*²

A tanulmányban bemutatott nyelvjárási adatok több forrásból származnak. A mondattani források szűkös volta miatt válogatásra nem volt mód, és ez a kiválasztás szempontját is meghatározta. A *-ra*, *-re*, *-n* (*-on/-en/-ön*), *-ról*, *-ről* ragok nyelvjárási szerepét és a témához tartozó megjelenési formáit ugyanis elsősorban mondattani kutatásokban mutatták be, ám a nyelvjárási mondattan a nemzetközi és a magyar dialektológia legkevésbé művelt és ezért legkevésbé kidolgozott területe (Hegedűs 2001, 362). Emellett a közzétett kutatások eltérő mennyiségű példát tartalmaznak, ezért a tanulmányhoz csak korlátozott számban álltak rendelkezésre adatok. A nyelvjárási adatok területi áttekintéséhez hasznosak lehetnének a nyelvatlaszok, például a MNyA. vagy a RMNyA., de ezek a kutatások nem tartalmaznak ehhez a témához hasznosítható adatokat. A magyar nyelvjárások atlasza létrehozásakor az volt a cél, hogy a kiadvány bemutassa a magyar nyelv minden nyelvjárás csoportját minden lényeges hangtani és alaktani sajátosságával (Juhász 2001, 104), a mondattani jellemzők feltárásához azonban az atlaszgyűjtésben alkalmazott aktív indirekt módszert nem tudták alkalmazni (Imre 1971, 35–36). Ezért nem tartalmaz erre vonatkozó adatokat Imre Samu *A mai magyar nyelvjárások rendszere* című munkája sem. Imre az 1970-es évek elején úgy vélte, hogy az országos méretekben megszervezett magnetofon-felvételek készítése hozhat majd eredményt a mondattani sajátosságok gyűjtésében (1971, 35–36). Bár a MNyA. adatainak egy részét a 20. század elején ismét kikérdezték, az *Új magyar nyelvjárási atlasz* kutatási eredményeit még nem dolgozták fel, és a kiadvány egyelőre megjelentetésre vár. A kognitív nyelvészet szempontjait is figyelembe véve Iglai Edit (2017) végzett nyelvjárásközi egybevető vizsgálatokat a két említett atlasz (MNyA. és ÚMNyA.) adatai alapján, de a határozóragokat nem kutatta. Ezért a tanulmányban a széles körű területi áttekintésre nem volt lehetőségem. A rendelkezésre álló adatok mennyisége az időbeli áttekintésre sem ad lehetőséget, de mivel a bemutatott nyelvjárási adatok különféle időszakokból származnak, a kutatás diakrón jellegűnek tekinthető (a ragok történeti hátterével kapcsolatban lásd *A magyar nyelv történeti nyelvтанában* a kései ómagyar kort tárgyaló részt).

¹ Felvidéki példa, a Termini szótár adatbázisából (<https://tinyurl.com/3rtwubbs>). Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.

² Erdélyi példa, a Termini szótár adatbázisából (<https://tinyurl.com/3rtwubbs>). Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.

5. A kutatás módszere

A tanulmány kiindulópontja az, hogy a kiválasztott nyelvjárási és a köznyelvi adatok a FELÜLET és a TARTÁLY sémák szerint különíthetők el, ezért a kutatás elsősorban erre irányul. Az ide kapcsolható RAJTA helyzet összefoglalva jelöli a *rá* és a *róla* relációkat is, és a BENNE helyzet a *be* és a *belőle* relációkat is.

Mivel az elemzett nyelvjárási példák a FELÜLET sémához tartoznak, ellenben ezek köznyelvi megfelelői a TARTÁLY sémához (itt előkerülnek a szobaszerű vagy körszerű BENT helyek is), a kutatás azt vizsgálja, milyen észlelési feltételek jönnek létre a nyelvjárási, és milyenek a köznyelvi raghasználat során. Az eddigi kutatások (a jelen tanulmányban is felbukkanó) *fal*, *város*, *erdő*, *mező* főnevekhez kapcsolódó RAJTA és BENNE viszonyt vizsgálták köznyelvi példák alapján, továbbá különféle megállapításokat tettek ezekről a viszonyokról és a hozzájuk tartozó ragokkal kapcsolatban. Az itt bemutatott nyelvjárási adatok azonban a hozzájuk kapcsolt ragok és az általuk kifejezett térbeli viszonyok miatt több esetben eltérnek a köznyelvi adatokról tett megállapításoktól (l. Tolcsvai Nagy 2011; Páll 1999; Galaczi 1995). Az összehasonlításhoz felhasználtam ezeket a kutatásokat a köznyelvi használatra vonatkozó vizsgálataim miatt; például Galaczi Árpád (1995) a RAJTA helyzetet elemezte, a BENNE viszony jelentésszerkezetét pedig Páll László (1999) tanulmányozta.

A kognitív nyelvészeti vizsgálatok az alábbiak szerint értelmezik a FELÜLET és TARTÁLY sémákat:

FELÜLET: e séma alapja egy olyan tárgy, amely akár egy 2D-ban látott tartály valamelyik leválasztott oldala is lehetne, amely sem mélységgel, sem belső térrel nem rendelkezik. Két fő funkciója a támasztás, egy másik tárgy tartása, megtartása vagy elválasztása más tárgytól (Kothencz 2011, 80).

TARTÁLY: e képi séma alapja egy olyan, tartályhoz hasonló és a belsejében üreget tartalmazó tárgy, amely háromdimenziós alakzatként a térben szélességgel, hosszúsággal és mélységgel rendelkezik, kétdimenziós alakzatként pedig egy határvonallal körülvett objektum. Belső tere alkalmas más objektumok befogadására és tárolására, mely által létrejön a BENNE helyzet (Kothencz 2011, 74).

1. táblázat. A FELÜLET sémához köthető határozóragok, amelyek a RAJTA helyzet valamelyik fázisát jelölik³

-n (-on, -en, -ön):	a RAJTA helyzet fenntartását fejezi ki, egy olyan helyzeti relációt, ahol a FELÜLET-ként megjelent objektum egy másik objektummal érintkezik a felszínén, és vízszintes helyzetben nyomóerőt is kifejt a felületre
-ra, -re:	a RAJTA helyzet létrejöttét jelöli, ahol egy közelítő mozgású objektum halad a felület felé, hogy felszíni érintkezésbe kerüljön vele, és az megtartsa vagy elkülönítse valamitől
-ról, -ről:	a RAJTA helyzet megszűnését jelöli, ahol egy távolodó mozgású objektum a felülettel való felszíni érintkezés megszüntetésére törekszik

2. táblázat. A TARTÁLY sémához az alábbi három, belső irányultságú vagy helyzetű relációra vonatkozó határozórag kapcsolódik⁴

-ban, -ben:	egy állapotot szemléltetve a BENNE helyzet fenntartását jelöli, a tartály belső részében való tartózkodást, és a belső résszel való fizikai érintkezésre utalhat
-ba, -be:	a BENNE helyzet létrejöttére vonatkozik, a tartály külső része felől elindulva a határvonalon keresztüli áthatolást, és azt követően a tartály belső része felé tartó mozgást jelöli
-ból, -ből:	a BENNE helyzet megszűnését jelöli, a tartály belső részéből kiinduló mozgást fejezi ki, ahol a mozgás a tartályon kívüli részre irányul

6. A -ra, -re rag

A -ra, -re rag dinamikus módon fejezi ki a térviszonyt (Tolcsvai Nagy 2021, 84). Ezek a ragok a FELÜLET sémához köthetők, és ebben a sémában a vertikális és a horizontális térbeli viszonyok is megmutatkozhatnak. Az alábbiakban külön tárgyalom e két viszonyt.

A horizontális FELÜLET sémát (erről l. Kothencz 2011, 81) bemutató példák: Az alábbi esetben a -ra, -re rag egy mozgó dolog egy körülhatárolt tér felületére irányuló mozgását jeleníti meg, jóllehet az *erdőre kimenni, járt a falukra, mentek a táncra* nyelvjárási példákban az *erdő, falu, tánc* körszerű BENT helyekként is

³ A táblázat Kothencz (2011, 82) és Tolcsvai Nagy (2017b, 374–375; 2021, 84) munkái nyomán készült.

⁴ A táblázat Kothencz (2011, 76) és Tolcsvai Nagy (2017b, 373–374; 2021, 83) munkái nyomán készült.

értelmezhetők (l. erről Szili 2017, 229), amely helyeknek esetleg csak jelképes határa van. Páll László a BENNE helyzet észlelési feltételei között megállapított egy olyan helyzetet, amelyben a stabil dolgot (a S-t) valamilyen önmagába visszatérő, folytonosnak észlelt, *reális* vagy *virtuális* elhatároló (1. *falszerű* felület, illetve 2. *vonal*) választja el a tér többi részétől, amely a S-hoz képest kint van (Páll 1999, 13; kiemelés az eredetiben). A nyelvi észlelés során a vonallal elválasztott kétdimenziós térforma lehet a KÖR vagy a KERET is. A KÖR (amely határral elkülönített BENT helyet képez), virtuális elhatároló és folytonos vonal, például az *erdő* körül, vagy különféle települések körül jelenhet meg, mint például a *falu* vagy a *város* (Páll 1999, 16).

A nyelvjárási példák: jó lesz a fegyvert letenni s az *erdőre kimenni* (a csiki nyelvjárás 1764-ben rögzített formájában: Imreh 1994, 94), visszajöttek Háromszékről az *erdőre* hozzánk (Imreh 1994, 150), Balás Ádám uram az *erdőre* feljövén (Imreh 1994, 152). A delnei páter, mert avégre *járt* szüntelen lóháton a *falukra* (Imreh 1994, 118). S elment a fiú, bujdosik faluról *városra*, s mikor egy város szélihez ér be, szembejő vele egy úriember (Magyaró nyelvjárása: Gálffy 2005, 56), akkor annit (= onnan) mennek a *táncra*, a táncasházhaz. Ott az *erdőre* érve az ember gyűtet egy nagy hát fát (Gálffy 2005, 60). Ő menyen *korcsimára* (Szabófalva, Péntek I/1: 484). Nem tud *városra* menni (Pusztina, Péntek I/1: 467). Őméltóságok pedig egy nyomorú *korcsomára* szállottanak (zágoni nyelvjárás: Mikes 27. levél, a dátuma: 1719. július 18.). Az örmény asszonyok, mikor a *városra* mennek, mind fekete bélletlen mentét vesznek magokra (Mikes 42. levél, a dátuma: 1721. november 20.).

Az alábbi, **mai köznyelvi** használatban⁵ azonban a fent említett példák a *-ba*, *-be* ragokkal is használatosak lehetnek (tehát az *erdőbe kimenni*, *járt a falukba*, *megy a kocsmába*, *mentek a táncba*), és ebben az esetben a mobil dolog vagy fizikai tárgy egy (háromdimenziós) körülhatárolt térbe befelé irányul (l. erről Tolcsvai Nagy 2021, 83). Gálffy Mózes (2005, 60) a magyarói nyelvjárás példái alapján arról ír, hogy itt a *-re* és a *-be* ragos alakok szerepcseréje figyelhető meg. A *magyar nyelv értelmező szótárának* az *erdő*, *falu*, *város*, *kocsmá*, *tánc* szócikkei több példát is közölnek, ezek értelmezése egy másik tanulmány témája lehet (l. erről a 3. fejezetben írottakat).

Van azonban arra is példa, hogy a köznyelvben horizontális FELÜLET séma helyett a nyelvjárásban a TARTÁLY sémát alkalmazzák. Penavin Olga a szlavóniai Szécsiszentlászlón gyűjtötte az alábbi példát: *A rédbe kimenyönk* (Penavin 1982, 266). Ebben a nyelvjárásban a köznyelvi *-re* rag helyett a *-be* ragot használták, és a *rét* háromdimenziós térként értelmezhető. Tolcsvai Nagy Gábort is foglalkoztatták azok a főnevek, amelyek a honfoglalás óta ismert térformákat szemléltetnek, és úgy véli, hogy az általuk jelölt dolgok „térbeli kiterjedése és a kiterjedés specifikumai fontos összetevők e szavak jelentés-

⁵ A standardhoz és a köznyelvhez tartozó nyelvi adatok ilyen szempontú megítéléséről lásd a 3. fejezetben írottakat.

szerkezetében” (Tolcsvai Nagy 2011, 235). Nézete szerint a tér nyitott vagy zárt, körülhatárolt vagy körülhatárolatlan jellege jelentős paraméter. A *mező* főnév esetében a BENTLEVÉS-t kifejező *-ben* ragos alak egy olyan konstruált térre utal, melyben a BENTLEVÉS fogalma összekapcsolódik a RAJTALEVÉS fogalmával, és a rögzített felület fölötti közvetlen tér kerül előtérbe, melyet oldalról e felület határai vesznek körül, de felülről nem. Ez a konstruált tér a függőleges kiterjedést is profilálja, a határokon is, szemben a RAJTALEVÉS-sel, és TARTÁLY sémaként funkcionál (Tolcsvai Nagy 2011, 237).

Az alábbi nyelvjárási példákban szintén a horizontális FELÜLET séma jelenik meg; itt az adatközlők egy-egy folyóhoz való menetelüket fejezik ki a *-re* raggal, és a köznyelvhez képest az a különbség, hogy az első esetben köznyelvi beszélő a *-hez*, a második mondatban a *-nél* toldalékot választaná. Apám *ējött a Szucsáva vízre* a hídon keresztül (al-dunai székely nyelvjárás: Penavin 1972, 753). *Vot a Szeretre* [itt folyónév] *kendērvel* (Kalugarény, Péntek I/2, 499). Szintén vízről szól Mikes Kelemen alábbi szövege: a tradíció szerint és a Hypocrites parancsolatjából a *savanyúvízre* kell menni, abból harmadnapig kell innya amennyit lehet (Mikes 38. levél, a dátuma: 1720. augusztus 23.). Ez a mondat abból a szempontból kapcsolható a fenti példákhoz, hogy az említett *savanyúvíz* is folyik, mert Mikes leírásában szerepel, hogy ez a víz „kősziklákból foly ki”.

6.1. A *-ra*, *-re* rag megjelenése a vertikális FELÜLET sémában

A vertikális FELÜLET sémában a függőleges tengely mentén megjelenő tárgyak, dolgok vizsgálhatók (Kothencz 2011, 81). Az alábbi példákban olyan dinamikus helyzetről van szó, amelyben egy közelítő mozgású objektum halad a felület felé, de itt a felület függőleges irányú. Ez a helyzet úgy is szemlélhető, mint a horizontális felületű stabil dolog (S) 90°-os elfordítása, és ez magának az alaphelyzetnek az elfordítását is magával hozza. Bár a S felületének pozíciója megváltozik, a többi észlelési feltétel változatlan marad, és nyelvi szempontból továbbra is RAJTA helyzetként értelmezzük (Galaczi 1995, 49). A *-ra*, *-re* rag a függőleges helyekre irányuló mozgást is kifejezheti – az alábbi esetekben a cselekvés valaminek a felületére irányul: *odajött a kapuro*, *mikar az ajtóra ért*, *a házára ment*. A köznyelvben azonban a *-hoz* határozórag használatos ezekben a példákban: *odajött a kapuhoz*, *mikor az ajtóhoz ért*, *a házához ment*. **A nyelvjárási példák:** *Késérēm ki a kapura* (Onyest, Péntek I/1, 414). *Odajött a kapuro* (Penavin 1972, 753), *Mikar az ajtóra ért*, *bekapaktatatt az ajtonn* (Gálffy 2005, 61), *Az isten egy házikóra vezette őket* (Gálffy 2005, 61), *Csobot Györgynek házára ment* / Leopold Joseff maga Testvéreinek védelmezésére (bukovinai székely nyelvjárás: Forrai 2006, 63).

6.2. A -ra, -re rag és a kapcsolódó ige

Az alábbi nyelvjárási adatokban a -ra, -re rag a kapcsolódó ige alkalmazása miatt említésre méltó. A *Lészpedre jártak-e?* mondatban egyrészt a -re rag miatt a település mint FELÜLET jelenik meg a térérzékelésünkben, másrészt a fenti nyelvjárási példában a -re raghoz kötődő, valamire irányuló dinamikus mozgás szemben áll a köznyelvi példákban megjelenített statikus térvisztonnyal, és az ezt kifejező -n/-on/-en/-ön ragokkal is (erről a térvisztonnyról l. Tolcsvai Nagy 2021, 84): *Déván jártunk, Marosvásárhelyen jártam*. A -ra, -re ragos példákhoz a *hová?* kérdőszó tartozik: *Hova járatok keresztfiam?* (bukovinai székely nyelvjárási: Gáspár Simon Antal 1986, 52), *Huva jártál, lányom?* (Kallós Zoltán gyűjtése, Bogdánfalva, 1965, a ballada szövege: *Mikor lány vótam, Mikor lány vótam. Szabad madar vótam, Szabad madar vótam. Űd szem kiérdett szenki, Űd szem kiérdett szenki, Huva jártál, lányom, Huva jártál, lányom*). A *hová?* kérdőszó a -ra, -re ragokkal kifejezett helyekre utal, míg a *Hol jártál?* kérdésre az -n/-on/-en/-ön ragok egyikével kifejezett (köznyelvi) *Lészpeden jártam* mondatból válaszolunk. (A -ban, -ben ragos településnevek kérdéskörét lásd alább.)

A következő példák azt mutatják, hogy a *járni* főnévi igenéven kívül a létige is szerepelhet a fenti esetben, és a létigével alkotott mondatban e miatt az ige miatt a térviszton statikus jelleget ölt. Ebben az esetben is a -ra, -re raggal jelennek a településnevek, de a létige áll mellettük: *Udvarhelyszékre voltam, Magyarországra volt*. (A köznyelvvvel összehasonlítva: *Udvarhelyszéken volt, Magyarországon volt*.) A fenti példákhoz kapcsolható kérdések: *Hová vótá Kata lányom?* (Surd, Zala megye, gyűjtötte Seemayer Vilmos, 1936), *Hová vótá báránkám?* (Bocska, Zala megye, gyűjtötte Seemayer Vilmos, 1933), de e nyelvjárási kérdésekre a *hová?* kérdőszónak megfelelően a -hoz (*kanászékhó*) ragos és a *kertek alá* névutós szerkezettel válaszoltak (*Hová vótá Kata lányom? Kanászékhó anyám asszony* [Bocska]; *Hová vótá báránkám? Kerték alá asszonkám* [Bocska]).

A nyelvjárási példák: *Lészpedre jártak-e?* (Pusztina, Péntek I/1: 394), hazajöttem nagy vígan, s az uram mondta: *Dévára jártunk*, kimulattuk magunkat (Csernakeresztúr, Dávidné 1979, 28), *Hova akarsz te menni? Már el is jártam. Hová te? Pestre s Újmikalakára* (Dávidné 1979, 23), Mondtuk, hogy *Pestre járt* (Dávidné 1979, 23), azt mondták: ők *Felcsíkra* egy jó emberhez *jártak* (Imreh 1994, 163). **Példák a létigével alkotott mondatokra:** Melyre azt monda nekem: *én Udvarhelyszékre voltam* nemrégén (Imreh 1994, 89), de én elsőbben nem akartam kimenni, mert a feleségem *Magyarországra volt* (Imreh 1994, 183). Moldvai példa: *elvótunk Bálványosra* (Klészse, Hoppa 2012, 71; a gyűjtés ideje: 2000). A pápavidéki nyelvjárási példái: *Bucsura vótunk Takácsiba. Pápára vam most* (Beke 1905, 18). Az Ada vidékéről gyűjtött példa: *Oda vótunk Moholra. Masinára vótunk* (= cséplőmunkában) (Bacsó 1906, 32). A debreceni nyelvjárási példája: *Oda van a piacra* (Oláh 1906, 20). Maday Gyula a hajdúvárosok nyelvjárása kapcsán azt írja, hogy a *hová?* kérdésre felelő -ba, -be,

-*ra*, -*re* ragok *hol?* kérdésre felelő viszonyban is előfordulnak: *hun vótatok Dologba*. Ides apád is? Az *oda vót a vásárra*. Hát te jányom *huⁿ jártál?* *Oda vótam a kútra* (Maday 1909, 23). Horváth Endre A bakonyalji nyelvjárás című munkájában a helyi határozók bemutatásánál írja, hogy a -*ra*, -*re* helyhatározó rag a *hol?* kérdésre is felel: *Pápáro vótam*. Továbbá akkor is a *hová?* kérdőszóval kérdeznek, amikor „az értelem” *hol?* kérdőszót kívánna: *No há vótá?* *Idē a Nyáros alá* (Horváth 1906, 30, az idézőjelben álló szó a gyűjtő szóhasználat). Beke Ödön Kemenesalja nyelve kapcsán az irányok felcserélését említi a helyhatározókat illetően: „Így a *van* ige mellett, mondhatni általánosan *hová?* kérdésre felelő ragot használnak *hol?* kérdésre felelő helyett”: *Tēnnap vótunk a doktorho*. *A keszei rítre vótak*. *Pápáro vótak vásárra* (Kemenesszentpéter, Beke 1906, 16–17). Kiss Jenő a Győr-Moson-Sopron vármegyei Mihályi nyelvjárásáról állapította meg, hogy a *hova?* kérdésre felelve (eltérően a köznyelvtől) a *van* állítmány mellett több esetben nem lokatívusz, hanem latívusz használatos, és ezt a -*ba*, -*ra*, -*hoz*, -*á* ragokkal fejezik ki: *Pestre van kivizsgátotynyi magát, a mezzőre vannak gyűttenyi, az erdőre van a favágókho segíttenyi, a lúherfődre van kaszányi, Kapuvára van bevásányi* (Kiss 1982, 33). Horger Antal A magyar nyelvjárások című munkájában is találhatók a *Hová volt?* kérdésre válaszoló példák, bár Horger nem kapcsolta ezeket nyelvjáráshoz vagy településhez: „A határozók köréből (...) azt kell kiemelnünk, hogy helybenlétet jelentő állítmányok mellett mindenütt igen gyakori jelenség locativus helyett a lativus (néha ablativus) használata” (Horger 1934, 167). Példái: *Ki van a feleségem a mezőre*. *Odavótam az erdőre a juhokhoz*. *Odavótam a kútra*. *Tēnnap vótunk a doktorhoz*. *A keszi rétre vótak* (Horger 1934, 167).

7. A FELÜLET és TARTÁLY sémák a településnevek határozóragjaiban

A fenti nyelvjárási adatokban mindegyik településnévhez -*ra*, -*re* rag kapcsolódik, de a -*ba*, -*be* ragos nyelvjárási példák használata további kutatásokat igényel.⁶ A településnevekhez illesztett határozóragokat a zárt belső tér és a felület szemlélet szerint többen is vizsgálták (Szilágyi N. 1996, 27–28; Szili 2006, 228; Tolcsvai Nagy 2011, 235; Szabó Mihály 2013, 275–276), és a már említett FELÜLET és TARTÁLY sémák és a hozzájuk tartozó határozóragok a magyar településnevek kettős toldalékolásában is nyomon követhetők. Szili Katalin a magyar városnevek kettős toldalékolása kapcsán ír a két ősi térélményünkről: „A magyar városnevek után használt -*ban*, -*ben* vagy a rajtalevőséget kifejező rag annak ékes bizonyítékai, hogy nyelvünkben a két ősi térélményünk (a háromdimenziós belső tér és a sík tér) még együtt jut szerephez lakhelyünk

⁶ A kései ómagyar korra vonatkozóan a helynevek raghasználatában jelentkező ingadozásról l. Korompay (1992, 403–404).

meghatározásában: *Budapesten, Győrben, Sopronban, Debrecenben, Szentendrén* stb.)” (Szili 2006, 208; kiemelés az eredetiben). Szabó Mihály Gizella vizsgálata szerint a „magyarban az összetett szavas tájegységnevek raghasználata az utótag szerint alakul. A ZÁRT, BELSŐ TÉR-ként, valami által körülhatárolt entitásként értelmezett köznévi utótagot tartalmazó tájnevek belviszonyragokat kapnak: *Csallóközben, Csilizközben, Tiszazugban, Drávaközben* stb. Azokban az esetekben, amelyekben az utótag jelentésében a profilált térelem a FELÜLET, külviszonyragokkal kapcsolódnak, például: *Csereháton, Havasalföldön, Kárpátalján, Bakonyalján, Mezőföldön*” (Szabó Mihály 2013, 275–276).

Az alábbi nyelvjárási adatok gyűjtői a helyi nyelvváltozat jellegzetességként mutatják be a településnevek itt látható határozóragjait. A szigetközi nyelvjárás jellemzője, hogy helyiek a *-ba, -be, -bú, -bű* ragot olyan településnevek mellett is használják, amelyekhez „rendesen” (az idézőjelben álló szó a gyűjtő szóhasználat) *-n, -ról, -ról* járul: *Bácsába, Vínékbe, Bácsábú, Vínékű* (Szabó 1907, 23). (Bővebb kifejtés sajnos nincs a szövegben azokról a településekről vagy közösségekről, amelyekre a „rendesen” vonatkozik.) Előfordul, hogy az adatgyűjtő úgy határozza meg, hogy „az irodalmi nyelvtől eltérőleg” használják ezeket a ragokat, jelen esetben a partiumi Jánosfalván. A gyűjtő *Tárkány* után *-n, -ra, -ról* ragot hallott, *Belényes* után pedig *-ben, -ból, -be* ragot: *Tárkányra, Belényesbe* (Böszörményi 1906, 27). A palóc nyelvjárásokból jegyezték föl a településnevekhez kapcsolódó határozóragok alábbi sajátosságait. Berze Nagy János a *Tárkány* és *Abony* helynevekhez járuló ragokat mutatja be (összehasonlítva a *Tárkányban, Abonyban* változattal): a *hol?* kérdésre felel az *-on* rag a *Tárkányon, Abonyon* példákban, a *hová?* kérdésre felel a *-ra* rag a *Tárkásra, Abarra* példában, és a *honnan?* kérdésre felel a *-rúl* rag *Tárkarrú, Abarrú* példában (Berze Nagy 1905, 35). A Nyitra vidéki palóc nyelvjárás jellemzőjeként említi Szűcs István, hogy a *-be* ragot használják a *-ra* és *-re* helyett is: *Nyitrábe, Gerencsérbe, Zsérébe vótam* (Szűcs 1905, 11). A tordai nyelvjárásból jegyezték föl az alábbi kettősséget: míg Torda település nevéhez a *-n, -ról, -ra* ragok járulnak, Ótordához és Újtordához a *-ba* és *-ból* ragok: *Tórdánn, Tórdáról, Tórdára, Újtórdábo, Újtórdából, Ótórdából, Ótórdábo* (Viski 1906, 33–34).

8. Az *-n, -on, -en, -ön* ragok

Az *-n (-on, -en, -ön)* ragok statikus módon fejezik ki térviszonyt, a RAJTA helyzet fogalmát szemléltetik, és egy olyan helyzeti relációt, ahol a FELÜLET-ként megjelölt objektum egy másik objektummal érintkezik a felszínén (Kothencz 2011, 82; Tolcsvai Nagy 2021, 84). Azonban BENNE helyzetként is észlelhetők az alábbi nyelvjárási példák, mivel a stabil dolog (S) körül egy önmagába visszatérő, folytonosnak érzelt, reális vagy virtuális elhatároló, falszerű felület van, vagy pedig vonal választja el a tér többi részétől, amely rész a stabilhoz

képest kint van (Páll 1999, 13; Szili 2017, 229). A nyelvjárási példák ezt a RAJTA helyzetet szemléltetik: *a nép az erdőn volt, veszekedés történt az korcsomán, az erdőken, városakan, aki bent vot a táncan*. A mai köznyelvben azonban a *-ban*, *-ben* rag használatos ezekben a példákban, és elsődlegesen a TARTÁLY séma mutatkozik meg. Ez utóbbi esetben inkább arra helyeződhet a hangsúly, hogy a stabil dolgot az elhatároló felület egy háromdimenziós térben választja el a tér többi részétől (Páll 1999, 15).

A *-ra*, *-re* ragoknál már előkerült, hogy ezek a ragok a függőleges helyekre irányuló mozgást is kifejezhetik. (Az ott bemutatott esetekben valaminek a felületére irányuló cselekvés mutatkozott meg.) Az alábbi *-on* ragos példában viszont szintén a *kapu* főnevet találjuk, de itt a RAJTA helyzet jelenik meg: de legkisebb dolog ha történnék, a *kapunkon* lévő harminc jancsár megtanítaná azokat, akik valamely garázdát akarnának indítani (Mikes 37. levél, a dátuma: 1720. május 28.).

A nyelvjárási példák: Mikor a nép az *erdőn* volt, hallottam, hogy... (Imreh 1994, 124), *veszekedés történt az Korcsomán* (Forrai 2006, 68, 1811-es adat), monda nékem [...] Kováts József uram a faluban, a *korcsomán* (Imreh 1994, 228). Mikor páter Zöld az embereket a más *falukon* megeskette, hogy fel ne vegyék a fegyvert (Imreh 1994, 123). Mindenkit, aki ben vot a *táncan*, mekkináltak (Gálffy 2005, 58). Dolgosztam ott az *árdőkön*. Mäkkaptam őt oda lä *falukon* jártunjk ki (Bogdánfalva, 2007, Hoppa Enikő 2012, 48). Az *erdőkenn* (ti. erdős vidékeken) van ajan [bokrétás] kalap (Gálffy 2005, 57). *Városakan* van kivállasztatt este [ti. az udvarlásra] (Gálffy 2005, 57). A *városonn* ész nem beszélnek vala magyarull (Szeketura, Péntek I/2, 467). A pestis, Istennek hálá, teljességgel megszünvén a *városon* (Mikes 46. levél, a dátuma: 1722. október 11.), de akármely szép házak légyenek itt a *városokon* (Mikes 37. levél, a dátuma: 1720. május 28.). Az Ada vidéki nyelvjárás példája: Vam még csikó a *ménese*n (Bacsó 1906, 32). Felső Örvidék nyelvjárása kapcsán Varga Ignác azt írja (1903-ban), hogy elvéte hallani az alábbi alakot: *Sokan vannak e kocsmán* (Varga 1903, 10–11).

Az alábbi példákat vizsgálva Gálffy a helyzet személetében látja annak magyarázatát, miért használják a *-n* határozóragot (nem pedig a *-re*, illetőleg a *-ben* ragot): leterítik a szalmát a *födenn*, és azan töltik az éccakát (Gálffy 2005, 57–58), betartja a hálót az út közepére, emeli, teszi, éppen mintha *vízen* halászna (Gálffy 2005, 58). Az első példában a *leteríti* igéhez nem a *-re* ragos főnév (*földre*) kapcsolódik, hanem a RAJTA helyzet fogalmát szemléltető *-n* ragos (*födenn*), a második példában a *vízen* *halászik valaki* (itt viszont FELÜLET-ként szemlélik az objektumot, nem a TARTÁLY séma jelenik meg). Tehát a *-n* rag használata arra az eljárásra utal, miszerint a beszélő a *földön teríti el a szalmát* (az első esetben), a halászháló pedig mindaddig a *vízen úszik*, amíg a hálót tartó rúd és a káva (amelyre a háló rá van erősítve) súlya le nem húzza a *vízbe* (Gálffy 2005, 58). Szintén FELÜLET-ként szemlélik a patakot mint a halak élőhelyét (nem

pedig TARTÁLY-ként) az alábbi (jánosfalvi) példában: *A halak a pótakán iélnek* (Böszörményi 1906, 27).

A FELÜLET és TARTÁLY különbség mutatkozik meg a vásár szemléletében a nagykőrösi nyelvjárásban, attól függően, hol rendezik ezt az eseményt. Az alábbi adat gyűjtője, Wass Béla kutatása szerint „a helyhatározói ragok által való finom megkülönböztetés” figyelhető meg a *vásáron vótam* és a *vásárba vótam* alakok használatában. Az előbbi esetben valamelyik szomszédos helység vásárát látogatta meg a beszélő, míg a második esetben a helyi vásárról van szó. Ugyanez a megkülönböztetés érvényes a *vásárra mék* és a *vásárba mék* példákban is (Wass 1909, 35). Ezekből az adatokból az a következtetés vonható le, hogy a településen kívüli vásárhoz a FELÜLET séma kapcsolódik, míg a helyi vásárhoz a TARTÁLY.

9. A -ról, -ről ragok

Ezek a ragok a RAJTA helyzet megszűnését szemléltetik, és ebben a helyzetben egy távolodó mozgású objektum a felülettel való felszíni érintkezés megszűntetésére törekszik (Kothencz 2011, 82). Ahogy a FELÜLET séma fentebb említett helyhatározóragjai esetében, az alábbi nyelvjárási példákban észlelhető a BENNE helyzet is, mivel a -ról, -ről ragok olyan konstruált térre utalnak, melyben a BENTLEVÉS fogalma összekapcsolódik a RAJTALEVÉS fogalmával. Ez a konstruált tér a függőleges kiterjedést is profilálja, a határokon is – szemben az egyszerű RAJTALEVÉS-sel –, és TARTÁLY sémaként funkcionál (Tolcsvai Nagy 2011, 237). Az alábbi esetekben a mobil dolog (M) eddig a stabil dolog (S) területén volt, de most a körülötte lévő reális vagy virtuális elhatároló vonalon keresztül e területéről kifelé mozog (Páll 1999, 13). Dinamikus módon fejezik ki a térviszonyt az alábbi -ról, -ről ragos nyelvjárási példák, és a ragok itt is utalnak a BENT helyviszonyra: *az erdőről, a városról, bujdosik faluról várasra*. Ehhez a *fal* és *város* települések fizikai jellegű tulajdonságainak kognitív szempontú feldolgozását érdemes megvizsgálni. E települések teljes felülete egyetlen percepcióos folyamattal nem érzékelhető, ezért a terület körülhatároltságát sematizálva idézi föl az adott főnév, viszont a terület egyes részeinek (l. pl. épületek) függőleges kiterjedése a háromdimenziós körülhatárolt térként való értelmezést idézi föl (Tolcsvai Nagy 2011, 239–240).

A kutatásokban azt is említik, hogy korábban fallal vagy kerítéssel is körülvehették a településeket, azonban a mai szemléletünk szerint általában csak virtuális határ van a *fal*, *város*, *erdő* helyek körül. E felfogás szerint erre utal, hogy a nyelvi észlelésünkben ma is megjelenik egy elhatároló elem körülöttük, amely elem a települések körül korábban fal vagy kerítés formájában határt képezett (Páll 1999, 16). A köznyelvi -ból, -ből ragos használat azt

mutatja, hogy ezekben az esetekben a stabil dolgot (a S-t) elhatároló felület egy háromdimenziós térben választja el a S-t a tér többi részétől (Páll 1999, 15).

A nyelvjárási példák: Tudva vagyunk, hogy az *erdőről* Udvarhelyszékre küldetett (Imreh 1994, 151). Más alkalmatossággal 40 vagy 50[-en] mentünk volt le az *erdőről* a delnei templomba misére (Imreh 1994, 123), tük mentetek az alsó falu végén ki a *városról* (bukovinai székely nyelvjárás: Lőrincz Antal, Istensegíts, 1914, in: Lőrincz Imre 1986, 20). S element a fiú, bujdosik *faluról* várasra (Gálffy 2005, 62). Mikó jön ápihá az *erdőről* (Kórógy, Penavin 1982, 267).

A Győr-Moson-Sopron vármegyei Mihályi település nyelvjárásáról azt jegyezték föl, hogy a *megy, gyün, ballag, fut, indul, rohan, váktot* típusú, helyváltoztatást kifejező igék mellett a 'valami felől, irányából' jelentést a *-ról* határozórag hordozza több esetben is: *kertrű, uccárú, faluvégrű, erdőrű* (Kiss 1982, 34). Ugyanitt a 'valami felé, irányába' funkciót a *-nak* irányhatározórag hordozza: *kertnek* (Kiss 1982, 34). Szintén a 'valami felől, irányából' jelentést fejezik az alábbi ragok. A példákban nem az *-n, -on, -en, -ön* ragokkal kifejezett RAJTA helyzet mutatkozik meg. A palóc nyelvjárás sajáttságaként mutatja be Berze Nagy János ezt a jelenséget, amikor a *hol?* kérdésre felel a *-ról, -ről* rag: *A fűlő végű jobb ab búza. Mérű látod azt az embert? Árrú az ódarrú, amérú a gulya legel* ('azon az oldalon, amelyen a gulya legel') (Berze Nagy 1905, 35).

10. Összefoglalás

A tanulmány azt mutatta be, hogy a *-ra, -re, -n, -on, -en, -ön* és a *-ról, -ről* ragok által kifejezett térvizonyok hogyan szemlélhetők kognitív nyelvészeti szempontból a kiválasztott nyelvjárási példákban. A kutatás kiindulópontja az volt, hogy a ragoknak is van jelentésük, és ezek a nyelvtani elemek a térvizonyok kifejezése szempontjából úgy is vizsgálhatók, hogy a magyar nyelvjárásokban és a köznyelvben való használatukat hasonlítjuk össze. A kognitív nyelvészeti kutatások szerint a nyelvi elemek jelentése a nyelv mentális működésébe enged betekintést, így a tanulmányban tárgyalt helyhatározóragok jelentése összefüggésbe hozható a nyelvi észleléssel. Azonban, ahogy az egyes nyelvek között is megfigyelhetők különbségek, például az egyes helyviszonyok kifejezésének módjában, úgy a magyar nyelvjárások és a köznyelv beszélői által választott határozóragok eltérő volta is összefügghet a nyelvi észlelés különbségével. A kognitív szemléletű megközelítés a nyelvjárási különbségekre is magyarázatot adhat: eszerint a vizsgált nyelvváltozatokban más és más aspektusát emelik ki a viszonynak, vagy más nézőpontot használnak. A kutatás elsősorban azokra a nyelvi adatokra fókuszált, amelyek azt mutatják, hogy a vizsgált nyelvjárási példákban a RAJTA helyzet jelenik meg (továbbá a *rá* és a *róla* relációk is), míg a mai köznyelvben ugyanebben az esetben a BENNE helyzetet használnák (és ide kapcsolhatóan a *be* és a *belőle* relációkat is). A FELÜLET és TARTÁLY sémákra

vonatkozó kutatás tovább folytatható, mivel az egész rendszer áttekintéséhez több nyelvjárást is érdemes megvizsgálni, és az esetleg hiányzó példákat is hasznos volna felkutatni.

Források

- Bacsó Gyula 1906. Az adavidéki nyelvjárás. Fő tekintettel a mondattani sajátságokra. Nyelvészeti Füzetek 37. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.
- Beke Ödön 1905. A pápavidéki nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 17. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.
- Beke Ödön 1906. Kemenesalja nyelve. Nyelvészeti Füzetek 33. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.
- Berze Nagy János 1905. A hevesmegyei nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 16. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.
- Böszörményi Géza 1906. A jánosfalvi nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 29. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.
- Dávid Albertné Csobot Borbála 1979. Önéletrajz. In: Salamon Anikó (szerk.): Így teltek hónapok, évek... Öt életrajz. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. 9–40.
- Forrai Ibolya 2006. Hadikfalva falukönyve 1799–1874. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Gálffy Mózes 2005. Hely- és időhatározós szó szerkezet a magyarói nyelvjárásban. In: Gálffy Mózes: Magyarói nyelvjárási tanulmányok. Szerk. Murádin László. (Erdélyi Tudományos Füzetek 257.) Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. 53–82.
<https://mek.oszk.hu/06100/06111/>
- Gáspár Simon Antal 1886. Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegítség. Faksimile kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hoppa Enikő 2012. „Műk csángóul beszélünk”. A moldvai magyar nyelvjárás. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pannónia Könyvek.
- Horger Antal 1934. A magyar nyelvjárások. Kókai Lajos kiadása.
- Horváth Endre 1906. A bakonyalji nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 34. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.
- Imreh István 1994. Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Imreh István. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Kallós Zoltán 1973. Balladák könyve. Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák. Gyűjtötte Kallós Zoltán. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. Budapest: Magyar Helikon.
- Kiss Jenő 1982. Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 164. szám.
- Lőrincz Imre 1986. A bukovinai Istensegíttől a völgyeségi Majosig. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Maday Gyula 1909. A hajdúk beszéde. Nyelvészeti füzetek 56. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.
- Mikes Kelemen 1978. Mikes Kelemen művei. (A példák a Törökországi levelek c. műből származnak.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- MTK BTK Zenetudományi Intézet: A Hová vótá, Kata lányom? kezdetű népdal elérhetősége: <https://sys.zti.hu/br/hu/browse/15/1291?sort=6>. A Hová vótá báránkám? kezdetű népdal elérhetősége: <https://sys.zti.hu/br/hu/search/1000?inc=Hov%C3%A11>. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.

- Oláh Gábor 1906. A debreceni nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek 26. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.
- Penavin Olga 1972. Néhány szó a jugoszláviai székelytelepekről – különös tekintettel Székelykevére – (Skorenovac). In: A Novi Sad-i Bölcsészeti Kar Évkönyve, XVI. évfolyam. Újvidék. 743–759.
- Penavin Olga 1982. Néhány szó a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban jelentkező határozóragokról. In: Szeli István (szerk.): Jugoszláviai magyar nyelvjárások. Újvidék: Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. 265–271.
- Péntek János 2016. A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/1. Moldvai magyar-közmagyar rész. A–K. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Péntek János 2017. A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/2. Moldvai magyar-közmagyar rész. L–Zs. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Szabó Sándor 1907. A szigetközi nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek 38. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társaság kiadása.
- Szűcs István 1905. A Nyitra-vidéki palóc nyelvjárás. In: Szűcs István – Gencsy István: Nyelvjárási tanulmányok III. Nyelvészeti füzetek 20. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. nyomása. 3–27.
- Varga Ignác 1903. A Felső Órvidék népe és nyelve. In: Varga Ignác – Szabó Dezső – Kertész Manó: Nyelvjárási tanulmányok I. Nyelvészeti füzetek 9. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. 4–17.
- Viski Károly 1906. A tordai nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek 32. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társaság kiadása.
- Wass Béla 1909. A nagykovácsi nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek 57. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.

Hivatkozások

- Bañcerowski Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. Magyar Nyelvőr 123: 78–87.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1992. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Cui, Huang 2021. The spatial cognitive meaning of *across*. English Language and Literature Studies 11: 1–7.
- ÉKsz.¹ = Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1972.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Főszerk. Bárczi Géza – Országh László. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1959–1962. [Elektronikus kiadások: Budapest: Arcanum Adatbázis Kft. 2004.; In: Arcanum DVD könyvtár 6. – Lexikonok, adattárak. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft. 2004.]
- Galaczi Árpád 2015. A RAJTA helyzet jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat. Kolozsvár. <https://mnnytud.arts.unideb.hu/szilagyi/galaczi.doc>. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): Magyar dialektológia. Budapest: Osiris Kiadó. 362–374.
- Iglai Edit 2017. Nyelvjárásközi egybevető vizsgálat A magyar nyelvjárások atlasza és az Új magyar nyelvjárási atlasz alapján. Doktori disszertáció. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/33441>. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
- Imre, Attila 2012. Space in Cognitive Linguistics. Acta Universitatis Sapientiae, Philologica 4: 247–260.
- Imre Samu 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Johnson, Mark 1987. *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Juhász Dezső 2001. A nyelvatlaszok fajtáiról. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 102–105.
- Kaló Zsuzsa 2012. A pszichológiai ágencia kognitív nyelvészeti leírása droghasználói narratívákban. Doktori disszertáció. Budapest.
<https://doktori.btk.elte.hu/lingv/kalozsuzsa/diss.pdf>. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
- Kang, Yunkyoung 2012. *Cognitive linguistics approach to semantics of spatial relations in Korean*. Doktori disszertáció. Washington, DC.
- Kiss Jenő 2002. Tájszótárírás és tájszótárak. *Magyar Nyelvőr* 126: 391–416.
- Korompay Klára 1992. A névszórageozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 355–410.
- Kothencz Gabriella 2007. A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* jelentésrendszere. *Magyar Nyelv* 103: 432–451.
- Kothencz Gabriella Szilvia 2011. Kognitív jelentéstörténeti vizsgálatok a magyar nyelv határozóragjai körében. Doktori disszertáció. Budapest.
<https://doktori.btk.elte.hu/lingv/nishizawagabriella/diss.pdf>. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 2002. *Concept, image, and symbol: The cognitive basis of grammar*. 2. kiadás. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Lanstyák István 2015. A standardizálás mint nyelvalkító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 17: 27–56.
- Páll László 1999. A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
- Sólyom Réka 2019. *A mai magyar neologizmusok szemantikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabómihály Gizella 2013. A RAJTA és BENNE helyviszony néhány aspektusa a magyarban és a szlovákban. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói*. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 267–279.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
https://mnytud.arts.unideb.hu/szilagyi/hogyan_ter.pdf. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
- Szili Katalin 2006. Az irányhármasság. In: Szili Katalin: *Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához: a magyart idegen nyelven oktató tanároknak*. Budapest: Enciklopédia.
- Szili Katalin 2017. Fazakas Emese, A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térvizsga szemantikai struktúrájának alapján. *Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár*, 2015. 407 lap. *Magyar Nyelv* 113: 227–234.
- Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária 2008. *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. RAJTA és BENNE. Két rokon helyviszony jelentéstanáról. In: Kozmács István – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra: Arany A. László Polgári Társulás, Közép-európai Tanulmányok Kara. 231–241.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 21–71.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. *Jelentéstan*. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 205–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2021. *Kognitív szemantika*. (Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás.) DiAGram Könyvek 4. Budapest: ELTE BTK.

A cognitive linguistic analysis of spatial relations expressed by the Hungarian suffixes *-ra*, *-re*, *-n* (*-on*, *-en*, *-ön*), *-ról*, *-ről*

Abstract: The study focuses on the meaning of the suffixes *-ra*, *-re*, *-n* (*-on*/*-en*/*-ön*), and *-ról*, *-ről*, primarily based on dialectal examples. The theoretical background of the investigation is provided by cognitive linguistics. According to this perspective, the meaning of linguistic elements offers insight into the mental functioning of language, so the meaning of the spatial case suffixes discussed in the study can be linked to linguistic perception. Therefore, the different uses of these suffixes may be attributed to differences in linguistic perception. In cognitive linguistic approaches, the meaning of linguistic elements has already been explored in relation to the expression of spatial structures, but based on standard language examples (see e.g. Kothencz 2007; Páll 1999; Tolcsvai Nagy 2011; 2021). However, the expression of spatial structures can appear differently in dialects. This study demonstrates how the conceptual and semantic processing of spatial relations expressed with the suffixes *-ra*, *-re*, *-n* (*-on*/*-en*/*-ön*), and *-ról*, *-ről* is manifested (or deviates) in both standard language and corresponding dialectal data.

Keywords: cognitive linguistics, spatial relations, spatial case suffixes, dialects, standard language

Pál Helén

Magyarságkutató Intézet
Nyelvtervezési Kutatóközpont

Email cím: pal.helen@mki.gov.hu

A privát igék mint az élőnyelvközeliség indikátorai középmagyar regiszterekben

Varga Mónika – Gugán Katalin

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

Kivonat: Az élőnyelvközeleli szövegek kitüntetett szerepet játszanak a nyelvtörténeti vizsgálatokban, az egyes regiszterjellemzők (formális/informális, beszélt/írott) szerint eltérő források összehasonlítása pedig segíthet pontosabb képet adni arról, honnan indulnak, és miként terjednek a különféle grammatikai és pragmatikai innovációk. Esettanulmányunk célja, hogy a különböző csoportokba tartozó forrásokat a szövegekből kiindulva tipizáljuk. Az elemzés forrásául a Történeti magánéleti korpusz, valamint a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz szolgál. Az angolt leíró vizsgálatok szerint az involvált források egyik legfontosabb indikátorának számítanak az úgynevezett privát igék, amelyek mentális állapotokat és műveleteket, valamint érzelmi viszonyulást írnak le, szembeállítva a publikus, azaz a közlést kifejező igékkel. A magyarra vonatkozóan e tényező jelentősége kutatást igényel, különös tekintettel arra, hogy az előfordulások mekkora része kapcsolódik ténylegesen az aktuális megnyilatkozóhoz és a kommunikációs partnerhez. Ezúttal több mint húsz privát igés szerkezetet vizsgáltunk meg (például: *vél, gondol, tart, hisz, fél, tetszik, szeret, sajnál, csodál*). Eredményeink rámutatnak a mechanikus kategorizációval kapcsolatos problémákra, valamint az igecsoport korszak- és regiszterspecifikus jellemzőire.

Kulcsszavak: grammatikai és pragmatikai indikátorok, történeti korpuszok, regiszterjellemzők, privát igék, személyjelölés

1. Bevezetés

A nyelvtörténeti kutatások meghatározó és számos következménnyel járó megállapítása az, hogy a spontán beszéd általában kitettebb az őt érő hatásoknak, mint a választékosabb stílusok (Milroy–Milroy 1985, 340; a folyamatos kommunikáció jelentőségéről a nyelvi változásban lásd még: Herman 2002, 402). A legsúlyosabb módszertani kihívás ennek megfelelően abból adódik, hogy hangzó anyag – és ezen belül a spontán informális nyelvhasználatot tükröző hangzó anyag – vizsgálatára a 20. századig nincs lehetőség. Éppen ezért időről időre felvetődik az a kérdés, hogy a korábbi időszakokban miként lehet-

séges megközelíteni a spontán informális nyelvhasználatot. Egyfelől a szövegprodukción és a közlési szituáció alapján lehetnek előzetes elképzeléseink arról, hogy egy-egy szövegtípus mennyire állhat közel az élőnyelvhez (részletesen lásd Culpeper–Kytö 2010, 14–19, 62–67, 92, 101–102). Másfelől magukból a szövegekből is ki lehet indulni: jelen tanulmány célja ez utóbbi megközelítésnek a bemutatása. A választás ugyanakkor további megfontolást kívánó kérdéseket is felvet, elsősorban azt, hogy az egyes korpuszvizsgálatok alapján nyert eredmények mennyire reprezentatívak, mennyire általánosíthatók. Tekintve, hogy a különböző nyelvtörténeti periódusokból más-más szövegtípusok érhetők el, ráadásul a terjedelmük is változatos, az sem nyilvánvaló, hogy az egyes időszakok és szövegtípusok alapján megfigyelt eredmények mennyire közvetlen módon vethetők össze. További szempont, hogy az egyes nyelvhasználati szituációkban gyakori nyelvi formák többé-kevésbé nyelvspecifikusak is lehetnek, így a más nyelveken végzett vizsgálatok módszerei és eredményei nem feltétlenül kérhetők számon a magyar forrásokon.

Tanulmányunk az élőnyelvközeliség, azaz az interaktív és/vagy involvált nyelvhasználat lehetséges indikátoraival foglalkozik (Biber 1988; 2019; Biber–Conrad 2009, Biber–Conrad–Reppen 1998, lásd még 2. pont), ezúttal egy tényezőre irányítva a figyelmet. Az úgynevezett *privát igék*, mint például az *érez* vagy a *gondol*, személyes érzelmeket, gondolatokat, attitűdöt fejeznek ki (szemben az úgynevezett *publikus*, azaz közlésigékekkel, például *mond*, *felel*, lásd Quirk et al. 1985, 1181–1182), ezáltal alapvetően interaktívnak és involváltnak számítanak (Biber 1988, 105; Culpeper–Kytö 2010, 99–100). A kapcsolódó kutatások ugyanakkor nem térnek ki arra, hogy az egyes forrásokban ténylegesen mennyire személyes használatúak az idesorolható igék, egyáltalán egységes-e az igecsoport e téren.

Tanulmányunk tehát azt vizsgálja, hogy a szövegprodukción során ténylegesen kommunikációs közelségről, a megnyilatkozó és a befogadó közötti interakcióról árulkodik-e a privát igék csoportja. Ezt azon keresztül igyekszünk igazolni, hogy a privát igék első és második személyű használatának arányát határozzuk meg a feldolgozott anyagban, beleértve, hogy a részesedéseik változhattak-e az idők során. Ugyancsak vizsgálatot igényel, hogy miként lehet a szövegtípusok produkció, közlési szituáció alapján történő besorolását összehangolni a nyelvhasználati indikátorokkal, így például a privát igék használatával. Más szavakkal: mire lehet következtetni az igecsoport első és második személyű használatának megoszlásából az egyes szövegtípusokra nézve. A jelenlegi problémafelvető elemzés ezekre a kérdésekre keres válaszokat a Történeti magánéleti korpusz (a továbbiakban TMK, leírását lásd Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) és a Középmagyar emlékirat és drámaporpusz (a továbbiakban KED, Gugán et al. 2023) adatainak feldolgozásával.

A tanulmány a következőképpen épül fel. Az alábbiakban áttekintést adunk az interaktív és/vagy involvált vs. információs szövegek jellemzőiről és a kutatási kérdéseinkről. Ezt követi a vizsgált anyag és az elemzés módszere,

majd a kvalitatív és kvantitatív elemzés eredményeinek bemutatása és a megfigyelések összegzése. Megállapításaink közül előljáróban annyit érdemes jelezni, hogy a privát igék indikátor szerepét nem lehet mechanikusan azonosítani, ugyanis az egyes igei mintázatok maguk is nyelvspecifikusak és regisztersajátosságok lehetnek.

2. Előzmények és problémafelvetés

Az egyes szövegtípusok egymástól való elkülönítésének egyik módja a produkció és a tágran értelmezett közlési szituáció szerinti felosztás: megkülönböztethetők a források aszerint, hogy ténylegesen elhangzott beszédet rögzítenek-e (*speech-based*), esetleg előadásra szánják őket (*speech-purposed*), vagy pedig eleve írottak, és nem is tervezik őket meghangosítani (*writing-based and -purposed*, lásd például Culpeper–Kytö 2010, 18). Fontos, hogy az egyes források egy köztes kategóriába is kerülhetnek attól függően, hogy ténylegesen mennyire távolodtak el az élőbeszédtől, illetve hogy ez a távolság mennyire nyilvánvaló. Utóbbi megnevezése a *speech-related*, azaz *élőnyelvközel*i, idesorolódhatnak a magánlevelek, a színdarabok és azok a boszorkányperes tanúvallomások, amelyekben korábbi diskurzusokat is felidéznek a tanúk. A *speech-related* egy általánosabb kategória, így olyan szövegtípusokat is magába foglalhat, amelyek *speech-purposed*-ként (drámák, színdarabok), *speech-based*-ként (tanúvallomás, tárgyalási szöveg), vagy éppen *speech-like*-ként (magánlevelek) minősíthetők. A felsorolt típusok közötti határ nem éles, az egyes szövegtípusok egyaránt mutathatnak *speech-based* és *speech-like* jellemzőket (tárgyalási szövegek), vagy épp *speech-purposed* és *speech-like* sajátosságokat (drámák), sőt *speech-like* és *writing based and -purposed* tulajdonságokat (magánlevelek).

Egy másik tipizálási szempont a kommunikációs közelség és távolság. E tényezők skalárisan értendők, az egyik végponton az interaktív és/vagy involvált, a másikon pedig az információs szövegek helyezhetők el. Utóbbi felosztáshoz több grammatikai és pragmatikai indikátort is kapcsol a szakirodalom (többek között Goody 1987, 262–264; Biber 1988; Culpeper–Kytö 2010, 92, 99–100 és az ottani hivatkozások, a magyarra vonatkozóan lásd például Pusztai 1999; Haader 2006). A számításba vehető jellemzők egy része a tervezettség hiányán alapul, így írott, főként történeti források esetében kevésbé figyelhetők meg. Ilyenek a töredékes és a grammatikailag nem teljes mondatok (amelyek írásban rendszerint kiegészülnek) vagy az ismétlés. Főként az angol nyelv jelenségei kerültek a kapcsolódó vizsgálatok fókuszába: ilyen például az összevonások (*n't*, *'s*, *'ve*), a prepozíciók és prepozíciós frázisok, a szóhosszúság, főnevek magas sűrűsége, a *that* törlése, a *do* funkcióige, az *it* névmás, a *be* mint főige vagy épp a *wh*-kérdések. A relevánsnak tartott ténye-

zók egy része tehát nyelvspecifikus, a magyar esetében nem vonható vizsgálatba. Vizsgálható ugyanakkor az első és második személyű névmás, a jelen idő vagy épp a privát igék. Douglas Biber a korábbi szakirodalomból kiindulva 67 nyelvi tényezőt vizsgált meg változatos regiszterekbe tartozó szövegekben statisztikai alapon, különféle faktorcsoportokat meghatározva (Biber 1988, 55–58, 71–78). Ennek alapján arra jutott, hogy a legnagyobb súllyal a privát igék és a jelen idejű formák bírnak azáltal, hogy gyakoriságuk interaktív vagy involvált jelleget közvetít (Biber 1988, 102–105).¹

Az információs, formálisabb végponthoz általában a bonyolultabb, összetettebb struktúrák kapcsolódnak. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a napjainkban komplexnek és formálisabbnak számító szerkezetek korábban általánosabb használatúak is lehettek. Ilyenek például a *-ván/-vén* képzős határozói igenevet tartalmazó tagmondatok, amelyek a 16–18. század boszorkánypereiben, drámáiban, magánlevelezéseiben és emlékirataiban is rendszeresen adathozhatóak. Vizsgálatunk éppen ezért inkább az élőnyelvre jellemzőnek tartott jelenségekből indul ki, azon belül is a privát igék jellemzői kerülnek előtérbe. A kutatás az alábbi kérdésekre keres válaszokat:

1. Miként aránylik az egyes privát igék első és második személyű használata az adott igék összes korpuszbeli előfordulásához (például a *hisz* lemmára kapott összes találat mekkora része horgonyzódik le az első vagy a második személyhez), azaz ténylegesen a kommunikációs közelségről, a megnyilatkozó és a befogadó közötti interakcióról árulkodnak-e?
2. A megnyilatkozó vélekedése, attitűdje kerül-e inkább előtérbe, vagy a kommunikációs partnerhez fordulás?
3. Egységesnek tekinthető-e ezen a téren az igecsoport?
4. Mit árul el az igecsoport megoszlása az egyes szövegtípusokról, regiszterekről?

A következő pontban bemutatjuk a vizsgált forrásokat és a megközelítést.

3. Anyag és módszer

A kvantitatív és kvalitatív elemzés két korpusz, a TMK és a KED adatain alapul. Ez egyúttal négy szövegtípust jelent, amelyek a produkció szempontjából részben eltérő regisztersajátossággal bírnak: beszédalapú a boszorkányper és a dráma, konstruált a dráma és az emlékirat. Az emlékiratok és magánlevelezések

¹ „Private verbs and present tense forms are among the features with largest weights on this factor, indicating a verbal, as opposed to nominal, style. These features can also be considered interactive or involved. [...] Private verbs (e.g., *think*, *feel*) are used for the overt expression of private attitudes, thoughts, and emotions” (Biber 1988, 105).

közös tulajdonsága, hogy ezek ún. ego-dokumentumok, amelyek középpontjában jellemzően a szerző áll, annak érzelmeit fejezi ki, az ő szempontjából mutat be eseményeket (Gugán 2023; Gugán–Varga 2026). A boszorkányperek és a levelek több mint fél-fél millió szövegszónyi terjedelemben érhetők el a TMK-ból, míg a KED-ben az emlékiratok és a levelek bő 100-100 ezer szónyi szöveget tesznek ki.

A korpuszokban nincs külön annotáció a privát igékre, az idesorolható elemek pedig nincsenek kimerítően listázva a magyarban, így nem lehetett cél a teljesség, az összes privát ige kigyűjtése. Kiindulópontként szolgált ugyanakkor az adatgyűjtéshez Quirk és munkatársai (1985, 1181–1182), valamint Biber (1988, 242) szintén nem kimerítő listája,² ahogy az előzetes szövegismeret is. A lekérdezés főként igékre, esetenként igei szerkezetekre, szerkezetrészekre (pl. *eszébe*) irányult, méghozzá lemmák és szókezdetek formájában. Várható volt ugyanis, hogy egyes esetekben a pusztán első vagy második személyű igealakok kigyűjtése nem ad reális képet az arányokról (lásd lentebb).

Az adatsorok és tágabb (legalább mondatnyi) kontextusuk kinyerését követően több módszertani döntést is kellett hozni az elemzés előtt. A privát igéket magukat nem abból a szempontból vizsgáljuk, hogy közülük melyek lehetnek a korszak innovációi, és azok miként terjednek. Az sem nyilvánvaló, hogy egyik-másik ige azért ritka a feldolgozott történeti korpuszokban, mert a korszak során eltűnőben vagy épp megjelenőben van. Csak egy példát hozva, a *vélekedik* éppúgy adatolható a 16. században, mint a *vél* (ahogy napjainkig is mindkettő használatos), így a két elem közötti gyakorisági különbségnek feltehetően pragmatikai okai vannak.

Így azokat az elemeket, amelyek a két korpusz lemmákra kapott teljes találati listái alapján túl ritkának bizonyultak, kizártuk a vizsgálatból. Ilyen a *kétkedik* ~ *kétli*, a *vélekedik*, az 'eldönt, elhatároz' jelentésű *feltesz* – utóbbinak a 'feltételez' jelentése nem adatolható a korpuszokból –, valamint a(z *el*)végez *magában* (sem a manapság bevett *dönt* ~ *eldönt*, sem az *elhatároz* előfordulásaira keresve nem volt releváns találat).³

² Privát igének minősülnek az angolban a következők: *anticipate, assume, believe, conclude, decide, demonstrate, determine, discover, doubt, estimate, fear, feel, find, forget, guess, hear, hope, imagine, imply, indicate, infer, know, learn, mean, notice, prove, realize, recognize, remember, reveal, see, show, suppose, think, understand* (Quirk et al. 1985, 1181). A lista átfedéseket mutat az úgynevezett szuazív és a percepciók csoporttal: *decide, demand, intend, pronounce, propose, recommend, request, stipulate, suggest, urge* (Quirk et al. 1985, 1182–1183). Az úgynevezett szuazív vagy volitív igék (*akar, kíván, óhajt, szándékozik*) vizsgálatba vonása a kutatás egy későbbi lépése lehet. Előjáróban megemlíthető, hogy lemmákra keresve a TMK-ban ritka a *szándékozik*, 51 találat, a KED-ben pedig szórványos, mindössze 3 adat; az *óhajt* ugyancsak szórványos, a TMK-ban 17, a KED-ben 14 adat szerepel. A *kíván* ugyan gyakori levélformulák részeként, ezáltal azonban a személyesség kifejeződése rutinizálódik. Az *akar* pedig a korszakban nemcsak szándékot és óhajt, hanem elismerést is kifejezhet, tipikusan első személyben (részletesen lásd Varga 2024).

³ A ritkának minősített elemek lemmákra kapott adatszámait itt közöljük: *kétkedik* ~ *kétli* (TMK: 37 adat, KED: 15 adat), *vélekedik* (TMK: 15 adat, KED: 19 adat), *feltesz* 'eldönt' értelemben (TMK: 24 adat, KED: 7 adat), *végez* 'eldönt' értelemben (TMK: 26 adat, KED: 10 adat), *elvégez* 'eldönt'

Az *érez* legtöbbször fizikai érzékelést fejez ki, például a fájdalomra vagy a közérzetre vonatkozóan (147/172 adat), például:⁴

- (1) magamis fellette roszul Voltam az szemeim faidalma mýat *nagi kint erzettem*

(LobkPopp. 14., TMK)

- (2) *lábomban is könnyebbsíget érzettem*, de újabban az jobb kezemnek könyökiben és fejiben *éreztem az mai napon fájdalmamnak megújítását*

(Thököly, KED)

Ezzel szemben a vélekedést, viszonyulást jelölő használata, azaz a tényleges privát igei szerepe a két korpusz alapján ritka (25/172 adat), például:

- (3) egyéb mulatságom nincs a boszuságnál, *s érzem*, hogy árt az nekem

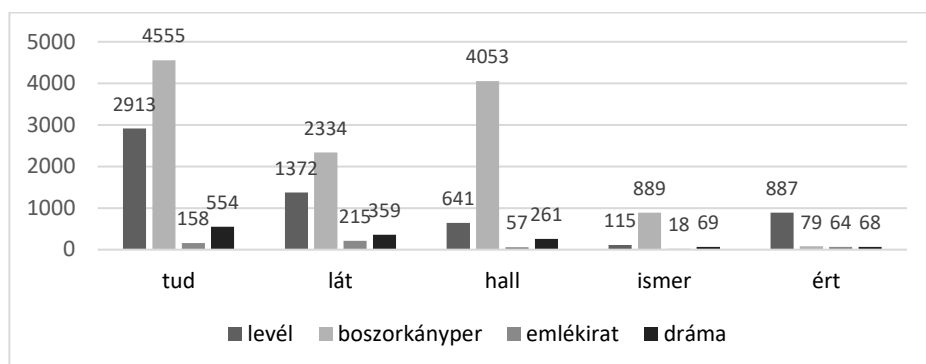
(Bark. 20., TMK)

A napjaink nyelvhasználatára jellemző *úgy érzem* 'vélem, gondolom' típus a korszakban a vizsgált források alapján nem adatolható (a Magyar történeti szövegtárban a 19. századból származnak a legkorábbi ilyen előfordulások, az adatbázis leírását lásd Sass 2017). Mindezek alapján az *érez* igét a továbbiakban nem tárgyaljuk.

Szintén nem vizsgáltuk azokat a privát igéket, amelyek a leggyakrabban fordulnak elő, ugyanakkor torzítanak az eredményeket. Ahogy arról fentebb esett szó, a TMK-ból a magánlevelek és a boszorkányperek közel azonos szövegmennyiségben érhetők el, így az a tény, hogy a *tud* és a *lát* több mint másfélszer gyakrabban szerepel a boszorkányperekben, mint a levelekben, a *hall* pedig hatszor gyakrabban, arra enged következtetni, hogy ezen igék esetében maga a gyakoriság is regisztersajátság. Az emlékiratokból és a drámákból a TMK-hoz viszonyítva kisebb szövegmennyiséget tartalmaz a KED, de terjedelmre vetítve a drámákban a *tud* és a *lát* nem jelentéktelen részesedésű, jóllehet a boszorkányperekben megfigyelt gyakoriság továbbra is kiemelkedő – a *hall* és az *ismer* esetében pedig még jelentősebb (1. ábra).

értelemben (TMK: 9 adat, KED: 2 adat). A *kedvel* ugyancsak szórványosnak bizonyult (TMK: 15, KED: 11 találat).

⁴ Az adatokat a korpuszok alapján betűhűen közöljük. A hivatkozás a TMK esetében az ott alkalmazott forrásrövidítés (<https://tmk.nytud.hu/forrasok.php>), tételszám, ennek hiányában oldal-szám, a KED esetében az emlékirók neve, illetőleg a drámák szerzőinek neve vagy rövid címe szerint történik (a források adatainak elérhetősége: [10.65991/NyNy.2025.1.1.2-sup](https://doi.org/10.65991/NyNy.2025.1.1.2-sup)).

1. ábra. Funkció és gyakoriság alapján regisztersajátossággként értékelhető privát igék a Történeti magánéleti korpusz és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz alapján (adatszám)

A *tud*, a *lát* és a *hall* a boszorkányperekben a tanúnak feltett kérdések visszatérő eleme, ráadásul a megkérdezettek maguk is ezeken az elemeken keresztül reflektálnak arra, milyen típusú forrásból származik és ezzel összefüggésben mennyire megbízható az általuk megosztott információ (részletesen lásd Varga 2019; 2022). Az *ismer* előfordulásainak pedig jellemzően az a kontextusa, hogy a tanúk azzal is hangsúlyozzák mondandójuk meggyőző erejét, hogy hosszú ideje és jól ismerik a boszorkánysággal gyanúsított személyeket. Ezzel szemben az *ért* a magánleveleket jellemzi, tipikusan a diskurzus korábbi részeire, az aktuálisat megelőző levél egy részének tartalmára reflektál, például:

(4) *Kegyelmed írásából nem érthetem, ha hétezer-é vagy kétezer rézpínz kel*

(Bark. 86., TMK)

A kérdéses elemekkel tehát a továbbiakban nem foglalkozunk.

Feldolgoztunk továbbá olyan igéket is, ahol a jelentések alapján előzetesen kellett címkézni az előfordulásokat, szükség esetén pedig kézzel ki kellett szűrni azokat a találatokat, amelyekben nem privát igei szerepű az adott elem. A *tetszik* mind a 'jónak, megfelelőnek tart', mind a 'tűnik, látszik' értelemben releváns – ugyanakkor a feldolgozott korpuszadatok alapján a *tűnik* inkább 'eltűnik' és 'megjelenik' értelmű, így viszont ezúttal nem vizsgálható. A *tetszik* mindkét értelmezésben sajátos a személyjelölés szempontjából: nem az igealakon jelölődnek a személyviszonyok, hanem a *nekem*, *neked* stb. explicit volta alapján azonosíthatók, például:

(5) Nagyságod megh ertheti az levelből mit irion *melý ennekem czufosnak teczik*

(LobkPopp. 41, TMK)

- (6) Tudósítson Kegyelmed, Szívem, a nestbéléshez mellyikbül szabassak. A bűdöskűszínbül-é, *mely nekem inkább tetszik*, vagy a gyöngyszínbül?

(Bark. 84, TMK)

A *talál* (nyers adatszám: 1500) a 'gondol, minősít' jelentés mellett kifejezheti azt is, hogy valaki véletlenül, nem szándékosan tesz valamit, illetve valami nem szándékosan történik, például:

- (7) *Veselényiné levelét fel találtam szakasztani*

(Bark. 324, TMK)

A szóválasztás ugyancsak közvetít egyfajta beszélői értékelést, azonban nem magát a mentális műveletet jelöli. A *felejt* adatai között ugyanakkor előfordul a szerkezet részeként – az alábbi kontextusban is azt érzékelteti a *talál*, hogy maga a felejtés mint mentális művelet nem szándékosan történhetett (ha egyáltalán megtörtént):

- (8) Dombrádj obligatoriája az menstrualisok között Károlyban vagyon, de talán csak Farsankban lépett ki az útból, már az böjtben visszatért obligatiójára. Mindazáltal, *ha el találta felejteni, Jasztrabszki feltalálja* – csak keresse.

(Kár. 202, TMK)

A *tart* (nyers adatszám: 2450) egyaránt adatolható 'fél' és 'gondol, minősít' jelentésben – akár egy mondaton belül is, például:

- (9) *mindenkoron tartottak tőle* bubajos tudományára nézve, a mintis *közön-ségessen annak tartattatott*

(Bosz. 296, TMK)

A *látszik* esetében is előfordul szórványosan, hogy explicite a megnyilatkozó értékelését jelöli:

- (10) Máskint új volt, s *nékem jónak látszott*, s mégis, amint Kegyelmed írja, rossz volt.

(Bark. 111, TMK)

- (11) s a dolgot, vagy *ami nékem jó, igaz és helyesnek látszott*, buzogván, és néha talán felettébb is urgeáltam

(Bethlen Miklós, KED)

- (12) ó hajó volt, és semmi karóra, vagy kőre nem ment, mégis az feneke ki esett, és *néki* [= a tanúnak] *csudálatos dolognak láczatik* azért, hogy azon hajó tétemény nélkül úgy nem járt volna.

(Bosz. 194, TMK)

Tekintve azonban, hogy az előfordulások zömében (102/114 adat) implicit a személyjelölés, azaz harmadik személyű, a mentális ágensre vonatkozó kontextuális fogódzó nélkül – például személyes névmás részes esetben – az igét a továbbiakban nem vizsgáljuk.

A vizsgált elemek funkció szerint is megszűrt előfordulásait az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. A feldolgozott privát igék előfordulása a vizsgált történeti korpuszokban
(forrás: TMK és KED, összesített adatszám)

privát ige: mentális állapot	adatszám	privát ige: érzelmi viszonyulás	adatszám
<i>gondol</i>	771	<i>fél</i>	596
<i>vél</i>	214	<i>tart 'fél'</i>	146
<i>tart 'vé, gondol'</i>	424	<i>szeret</i>	286
<i>talál 'vé, gondol'</i>	96	<i>bán</i>	321
<i>tetszik 'tűnik, látszik'</i>	191	<i>szán</i>	84
<i>hisz</i>	1079	<i>sajnál</i>	86
<i>elhisz</i>	212	<i>örül</i>	128
<i>emlékezik</i>	237	<i>örvend</i>	49
<i>eszébe jut ~ vesz</i>	295	<i>remél</i>	356
<i>felejt</i>	214	<i>csodál ~ csodálkozik</i>	229
<i>tetszik 'megfelelőnek tart'</i>	354		
Összesen	4087	Összesen	2281

Az elemzés során az adatokat az alábbi tényezők szerint címkéztük. Az igealak alapján számra és személyre történő besorolása mellett a közvetlen módon nem jelölt, de a kontextusból azonosítható személyviszonyokat is tekintetbe kellett venni. Így például a boszorkányperekben gyakori, hogy az aktuálisan megszólaló tanú nem első, hanem harmadik személyben szerepel (*fatens, tanú, bizonyság, valló*).⁵ A levelekben pedig a címzett változó okokból a *kegyelmed* + harma-

⁵ Az egyes tanúk vallomásait jellemzően egy (gyakran latin nyelvű) mondat vezeti fel, amely a tanúk adatait és az esküvel vallás tényét tartalmazza; ettől elkülönül az összefüggő beszámoló – a monológ formájú narratívákba ezzel együtt gyakran szövéődnek felidézett diskurzusok is –, amely ilyen értelemben nem idézet (*reported speech*). Az első és harmadik személyben lejegyzett

dik személyű igealakon keresztül horgonyzódik le. A nemfinit alakok esetében ugyancsak nem közvetlenül a privát igén jelölődik a személy, például:

(13) Mind eddigh sem vevén leveledet Szivem, *mire vélni nem tudom*

(Kár. 217, TMK)

(14) én azomban ravasságot *gondolván*

(Constantinus és Victoria, KED)

(15) érkezék ez a levél [...] felszakasztottam, Édesem, *gondolván*, nem bánja
Kegyelmed

(Bark. 102, TMK)

A személyjelölésen kívül a jelen idő is meghatározó jellemző – főként a múltbéli események idejéből történő kilépés, azaz a *praesens historicum* (lásd például Pusztai 1999; Haader 2006; Kytö–Walker 2003). Az egyes privát igék gyakorisága pedig a szövegtípusok közötti hasonlóságokról és különbségekről árulkodhat, beleértve, hogy egy-egy szerző preferenciája mennyiben felelős az adott szövegtípusra jellemző összesített gyakoriságért (vö. Gugán 2023).

4. Elemzés

Az elemzés során megfigyelteket több tényező szerint mutatjuk be. Egyfelől megkülönböztethető, hogy már közvetlenül az igealakon jelölt, vagy pedig csak a tágabb kontextusból következtethető-e ki az alany. Másfelől kérdés, hogy mely igék kapcsán kötődnek inkább a megnyilatkozóhoz az előfordulások, és melyek irányulnak a kommunikációs partner (címezett, befogadó) felé, esetleg melyekre jellemző az általános, személytelen megfogalmazás.

További szempont, hogy mutatkozik-e különbség a mentális műveleteket kifejező és az érzelmi viszonyulást jelölő igék csoportja között, feloszthatók-e ennek mentén a privát igék. A *szerelem* előfordulásai gyakran utalnak kívánságra, szándékra,⁶ például:

beszámolóik nyelvhasználata más tekintetben nem különül el egymástól élesen (részletesen lásd Varga 2022).

⁶ Az interakcióban részt vevők egymás iránti érzéseivel kapcsolatos előfordulásai a levelekben inkább nominalizált formában jelennek meg, például: *Az én Kedves Édes Uramnak, Tekéntetes és Nagyságos Károlyi Sándor Uramnak, ő Kegyelmének szeretettel írák* (Bark. 15, TMK); *Gróff Szalaj Barkóczi Kristina kedves édes Feleségemnek szeretettel írák* (Kár. 320, TMK); *Kegyelmednek Szeretettel szolgál Niari Christina* (LobkPopp. 48); *Anýjai szeretetem ajánlása után, aldgion megh Isten kiuansagid szerént ualo sok jorkall* (LobkPopp. 50).

(16) Én ugyan, ha kaphatnék, *inkáb szeretnék újat.*

(Bark. 90, TMK)

Máskor egy adott helyzetet, viselkedést minősítenek a megnyilatkozók ezzel az igével:

(17) *De csak azt nem szerettem dolgába,* hogy három macskával esszik vala egy tálból.

(Kbosz. 12, TMK)

(18) Toroczkainak vagy másnak adig is írjon Kegyelmed, Szívem, *mert nem szeretem az Orbán dolgát éppen*

(Bark. 294, TMK)

Adatolthatók továbbá formulaszerű használatai: egyfelől jókívánságok, például:

(19) *Isten továbbra is szeresse az Urat minden áldásával*

(Peregr1. 10, TMK)

Másfelől különböző eseményeket, állapotokat vezetnek fel hasonló módon:

(20) *De legyen nagy hála az mindenható úristennek, [...] hogy tégedet ezzel szeretett, hogy te tégy azzal minden atyai és anyai jót*

(Nád. p. 47, TMK)

A továbbiakban a fent felsorolt tényezők mentén tárgyaljuk a vizsgált privát igéket.

4.1. Személyjelölés az igealakon

A személyviszonyok igealakon történő jelöléséből kiindulva az derül ki, hogy nem egységes az igecsoport a tekintetben, hogy milyen az involvált és/vagy interaktív (első és második személy) és információs (harmadik személyű) előfordulások aránya. A feldolgozott igék nagy részében ezek az értékek nem árulkodnak a tényleges arányokról, így ábrázolásuktól ezen a ponton eltekin-tünk.

A megnyilatkozóhoz különösen nagy arányban kötődik az *elhisz* (190/212 adat, 90%) és a *hisz* (794/1079 adat, 73%, lásd még Gugán 2017). A *hiszem* esetében felvetődik a grammatikalizáció mértéke, más szavakkal az, hogy az adott előfordulás ténylegesen igei szerepet tölt-e be, vagy átértékelődött 'hiszen' értelemben. A szintaktikai fogódzók alapján (explicit személyes névmás, tárgy, tagadószó, utalószó, kötőszó stb. jelenléte) egyértelműen igei az adatok zöme, 661 ige (83%), például:

(21) De akármi szándéka, megszegyeníti Isten ökö, *úgy hiszem*.

(Bark. 60, TMK)

(22) Miert hogi az Phanoteus ennekem regi bizot barátom, *hiszem hogi valami ieles dolgot izent*

(Bornemisza, KED)

A fennmaradó 133 adat ugyanakkor többféle értelmezést tesz lehetővé, egy példát hozva:

(23) be nem tudgya kegyelmed, kiktül fél. *Hiszem amaz Agyúsi Kapitány sült bolond*, ama pedig, a Deakius élhetetlen nyomorék.

(Gyöngyösy, KED)

Az érzelmi viszonyulást jelölő igék közül az *örvend* (42/49 adat, 86%), a *bán* (260/321 adat, 81%) és a *remél* előfordulásai (258/356 adat, 72%) kötődnek a legnagyobb arányban a megnyilatkozóhoz.

A beszédpartnerhez fordulás közvetlen módon jelölve ritkának mutatkozik. Az adatszámokat tekintve a *hisz* fordul elő a legtöbbször második személyben, az ige előfordulásain belüli aránya viszont az első személy jelentős gyakorisága miatt elenyésző (90/1079 adat, 8%), például:

(24) [THAMAS.] Christus Vrunkis ackeppen tötte pappá az Apostolokat, Szent Peter is ackeppen tött Papokat. [BÖRÖ.] *Eb hidgye azt*. [THAMAS.] *Nem hiszed?* Hozzadsza chac a haías Breuiart, s im mayd megtalalom en benne

(Az igaz papságnak tiköre, KED)

A legnagyobb arányban a *szán* (15/84 adat, 18%), a *fél* (72/596 adat, 12%) és az *eszébe jut ~ eszébe vesz* (32/295 adat, 11%) irányul a kommunikációs partner felé az igealak alapján.

A vélekedést kifejező *tart* adatainak nagy része a kommunikációs távolságot erősíti, ugyanis gyakran szerepel egyes és többes szám harmadik személyben (65–65 adat, 15–15%) és passzív formában (*valamilyennek tartatott*, 102/424 adat, 24%), míg az előfordulások kevesebb mint egyharmada első személyű (137/424, adat 32%). Hasonló a helyzet a *talál* 'gondol, vél' esetében is, ahol a passzív formák teszik ki az adatok egynegyedét (24/96 adat).

4.2. A tágabb kontextusból kikövetkeztethető személyjelölés

Több ige kapcsán érdemes ugyanakkor a kontextusból azonosítható személyviszonyokat figyelembe venni. Az ilyen előfordulásoknak a bevonásával a véle-

kedést kifejező *tetszik* esetében a megnyilatkozóhoz kötődő előfordulások gyakorisága jelentősen megemelkedik (*nekem* 59/191 adat, 31%; az implicit előfordulásokkal kiegészítve 107/191 adat, 56%). Például:

(25) *Nékem, úgy tetszik, használt az érvágás.*

(Kár. 301, TMK)

(26) *úgy tetszik, könnyebb, ha panaszkodhatom valakinek.*

(Bark. 193, TMK)

(27) Az tegnapi érvágásnak *a kezeimre nízve úgy tetszik, hasznát érzem*

(Thököly, KED)

(28) Jóllehet pedig mindezt én jó lelkiismeret szerint kíváltképpen való devotióból cselekedvén, *úgy tetszett, hogy dicséretes dolgot cselekedtem.*

(Tótfalusi, KED)

A privát igék egy csoportjában ugyanakkor a korszakra nézve jellemző nemfinit megoldásokkal is számolni kell. Utóbbiak a *gondol*, a *vél* és a *remél* megnyilatkozóhoz köthető előfordulásait növelik leginkább. A *gondolom* ~ *gondolok* stb. esetében 297/771 adat (39%), a kontextusból azonosítható igeneves adatokkal kiegészítve 352/771 adat (46%). Például:

(29) Valamit, Szívem, *munkálódásában fel tudok gondolni*, elkövetem, csakhogy igen rövid az idő.

(Bark. 60, TMK)

(30) Es en is akaruan az Erdő karaion mind elő mennj, *gondoluan hogi ualamel Warban iutok*

(Wathay Ferenc, KED)

(31) De azon lészek, üdö jártatván, reank jövőndő nehesztelésének *valamenyire engesztelését gondolván, hogy megh latogassalak*

(Constantinus és Victoria, KED)

A *vélem* stb. 94/214 előfordulása (43%) a *vél*ni, *vélvén* kontextusból azonosítható adataival kiegészítve 115/214 adat (55%). Például:

- (32) *Jo Fiam nem tudom mjre uélnj*, hogy ismeghlen Uőibban megh fosztot-tatok it ualo keués partékáimtul

(LobkPopp. 33, TMK)

- (33) *Ez emberedet azért várakoztatam ennj ideigh it, uéluén azt hogy ostrigát hoznak nékem Regedéből*

(LobkPopp. 93, TMK)

A *remélem* ~ *remélek* stb. 258/356 adat (72%), a *remélni*, *remélvén* kontextusból azonosítható adataival kiegészítve 278/356 adat (78%). Például:

- (34) *Új hírt remélnvén, én szakasztottam fel.* [ti. a levelet]

(Bark. 121, TMK)

- (35) *én azt nemis remélnvén hogy Hollandiában kellessék kész pénzűl le tenni olyan állapotban nem voltam hogy meg fizethessem.*

(Peregr1. 88, TMK)

4.3. A befogadó felé irányulás

A korszakra jellemző, hogy különböző társadalmi és személyközi viszonyokból adódóan a *kegyelmed* (vagy épp a *nagyságod*) használatos a befogadó jelölésére, így az ezt tartalmazó adatok bevonása lényegében a kommunikációs partner (tipikusan második személy) felé irányulást gyarapítja. Különösen igaz ez a *tetszik* 'jónak, megfelelőnek tart' előfordulásaira (*neked* és implicit összesen 29/354 adat, 8%, *kegyelmed* és implicit, de a kontextusból azonosítható 106/354 adat, 30%; míg a *nekem* és implicit összesen 86/354 adat, 24%). Például:

- (36) *Én, Édesem, valamint Kegyelmednek tetszik, atévő leszek*

(Bark. 86, TMK)

- (37) *Kegyelmednek, Szívem, csak akaratját várom, mint tetszik, írja meg*

(Bark. 85, TMK)

- (38) *ha mi nem tetszik, corrigáld*

(Kár. 96, TMK)

Az *emlékezik* előfordulásait tekintve a *kegyelmed*-et tartalmazó adatainak bevonásával közel kiegyenlítődik a megnyilatkozó és a kommunikációs partner felé irányulás aránya (E/2: 12/237 adat, 5%, *kegyelmed* 43/237 adat, 18%; *emlékezem* ~ *emlékszem* + implicit, 59/237 adat, 24%). Például:

(39) Én azt, Szívem, még akkor megírtam, *ha emlékezik Kegyelmed reá*

(Bark. 38., TMK)

A *hisz*, a *gondol*, az *elfelejt* és az *eszébe jut ~ vesz* esetében ugyancsak többé-kevésbé megnő a kommunikációs partner felé irányulás aránya a *kegyelmed*-et tartalmazó előfordulások hatására (lásd (40–44) példák):

- *hisz* E/2: 90/1122 adat (8%) + *kegyelmed*, összesen 135/1122 adat (12%)
- *gondol* E/2: 60/771 adat (8%) + *kegyelmed*, összesen 110/772 adat (14%)
- *felejt ~ elfelejt* E/2: 18/214 adat (6%) + *kegyelmed*, összesen 46/214 adat (21%)
- *eszébe jut ~ vesz* E/2: 32/295 adat (11%) + *kegyelmed*, összesen 59/295 adat (20%)

Néhány példát hozva:

(40) Édes Lelkem, oly jó kertész vált belőlem, *maga sem hitte volna Kegyelmed*.

(Bark. 3., TMK)

(41) Azert en edes Battiam V. [= bátyámuram] *ha kegyelmed így gondolia ionak*, en így vegesztem magamban.

(Zr. p. 75, TMK)

(42) Toabba, mýkor .k. Jde fel gýwmelchett kýld, Engemetýs .k. *el Ne felejýchen*, Mertt wýwarrol semmýtt Nem Merek hozatný.

(Svetk. 95., TMK)

(43) a' Szúrke lo, a' fűrjészet, a' Sütő ház *jol jut eszembe, de kednek hogy jutnak eszében*

(MikLev. 4., TMK)

(44) *im ueheti kegyelmed eszebe* michodas bekeseget akarnak ük magok tartani az Tórókkal

(Zr. p. 283–84, TMK).

Az ezúttal vizsgált érzelmet kifejező privát igék között mindössze egy, a *sajnál* adatosható jelentősebb arányban *kegyelmed*-del (E/2 4/84 adat, + *kegyelmed*, összesen 28/84 adat, 33%). Speciális emellett a 'vél, minősít' jelentésű *talál*, amelynek egy kivétellel az összes, a címzettre irányuló előfordulása *kegyelmed*-del fejeződik ki (25 adat), formula részeként, egyetlen szerzőnek, Zrínyi Miklós-nak köszönhetően, aki ebben a kontextusban váltogatja a *talál*-t és a *tart*-ot. Például:

- (45) keremis kegyelmedet szeretettel kegyelmedis paranchollion s szolgaltasson uelem, *mindenkor igaz és szeretettel szolgáló Attiafiat talallia kegyelmed.*

(Zr. p. 141, TMK)

- (46) kegyelmedet kerem szeretettel, *engemet kegyelmed mindenkor tarczon io akaro szolgáló Attiafianak.*

(Zr. p. 128, TMK)

- (47) nekem parancholvan kegyelmed edes Battyam Uram, *tarczon jo Akaro Attyafia szolgainak(!).*

(Zr. p. 242, TMK)

4.4. Személyjelölés és paradigmák

Érdemes megjegyezni, hogy a megnyilatkozóra és befogadóra vonatkozó privát igei előfordulások jellemzően a paradigma más-más részein jelennek meg. A *hisz* (lásd (21–22)), a *fél*, az *emlékszik* egyes szám első személyű adatainak zöme kijelentő módú és jelen idejű. Néhány példát hozva:

- (48) Igj már harmadnapigh heveréssel töltöm az üdőt, *félek rajta, egész hét úgy ne menjen el.*

(Kár. 242., TMK)

- (49) *Én félek attól*, hogy Tégedet valami Bú fog érni.

(Bethlen Kata, KED)

- (50) Miolta e nyomorúlt világon tengődöm, *nem emlékezem, hogy valaha elment volna az eszem*

(Dugonics: Menekmus, KED)

- (51) *Emlekézem Erről*, hogy Zeögeny Vrammal Volth w Neky Zérzedesę, [...] *De Jmmar Nem Emlekézem arról* ha annak az Vegezese, ky tēlth, Auagy Nēm

(Svetk. 108, TMK)

A *felejt* ~ *elfelejt* pedig főként múlt idejű, például:

- (53) *Hanem az lovakrul elfelejtettem tudósítani Kegyelmedet, Szívem.*

(Bark. 256, TMK)

- (54) *Nem üzenek semmit is, ha ott felejtettem volna a' fél szememet, sem mennék érette.*

(Actio Curiosa, KED)

A második személy és a *kegyelmed* tipikusan felszólító módú igealakkkal jár együtt a *hisz* (55, 56), a *gondol* (57), a *fél* (58, 59) és a *felejt* ~ *elfelejt* esetében (60), valamint a *sajnál* adatainak egy részében (61):

- (55) *Bizon higied, nagjob szidalmunkra, hogi nem mint tiztessegünkre volna*

(Elektra, KED)

- (56) *higgie kegeld hogi zinten vgi nem küldenem oda fel en ötett mint Egj merigy halalt, de nincz kit küldenönk*

(Tel. 73, TMK)

- (57) *az ert Ne gondold azt hog keulcheget zantha wolna hanem hog Nem hitte ew Magaes ha fel Megen wag Nem*

(Svetk. 2, TMK)

- (58) *ne félj Szivem, mert ha késett, sem verlek meg érette*

(Kár. 87, TMK)

- (59) *ne fély, mert jo rendben vagyon szénája*

(Constantinus és Victoria, KED)

- (60) *az fa palackokat kerem kegyelmedet el ne feleiche kegyelmed*

(Zr. p. 128, TMK)

- (61) *Jöllehet én mentettem Kegyelmedet, de, Szívem, Kegyelmed is egy attyafiságos választ ne sajnáljon adni.*

(Bark. 62, TMK)

Az *emlékezik* viszont a befogadóhoz fordulva viszonylag rendszeresen fordul elő *-hat/-het* képzős (19/54 adat) alakban, illetőleg feltételes mellékmondatokban – e változatok ugyanis a közvetlen felszólításhoz képest kevésbé asszer-tívek:

- (62) *Emlekezhetik kegyelmed édes Batyám Vram, minap kegyelmeddel létünkben egymással mit vegeztünk*

(Zr. p. 244, TMK)

(63) Én azt, Szívem, még akkor megírtam, *ha emlékezik Kegyelmed reá*

(Bark. 38., TMK)

Igeközös formában is adatolható, ennek megfelelően eltérő jelentéssel, utóbbi viszont közvetlen felszólításként:

(64) *ma emlekezzél meg Eleidnek Vitézségéről*

(Benyák, KED)

A *tetszik* ugyanakkor mind 'vélt, minősít', mind 'jónak, megfelelőnek tart' jelentésben zömmel kijelentő módú személytől függetlenül:

(65) De azt mielő, *az mi jobbnak tetszik.*

(Nád. p. 36–37, TMK)

Jóllehet utóbbi a címzettre irányulva rendszeresen feltételes vagy felszólító módot jelölő környezetben fordul elő (*ha/amint* stb. *tetszik* 78/108), például:

(66) Bizom egészen Édes Szívem reád, *az mint legh jobban tetzik, ugj czináltasd.*

(Kár. 56, TMK)

(67) mint szereted, paranczol mindennek szabad akaratod szerint, *oth iar, az hol teczik* azt mielő az, mi kedues.

(Elektra, KED)

További, nemcsak a korszakra, hanem szövegtípusra jellemző megoldást szükséges tekintetbe venni a boszorkányperek esetében, ahol is az aktuális megszólaló gyakran harmadik személyben szerepel (ettől önmagában még nem kevésbé involvált vagy interakciós forráscsoportról van szó, részletesen lásd Varga 2019; 2022). Az utóbbi előfordulások aránya markáns a *gondol* (79/771 adat, 10%, (68, 69)), az *eszébe jut ~ vesz* (33/295 adat, 11%, (70)), a *tart* 'fél' (18/146 adat, 12%, (71)) és különösen az *emlékezik* használatakor (55/237 adat, 23%, (72, 73)):

(68) és így *innen e Fátens is gondollya* hogy talán valami kisírtet Személyibe lehetett, az ki ki ment az ablakon.

(Bosz. 193, TMK)

(69) a füvet vizsgálván a fatens, látta hogy habókolva mégyen egy farkas a nyomás mező felé, *gondolván a fatens* hogy talám a juh kolompot hallotta meg, azért mégyen arra

(Bosz. 481, TMK)

(70) nem tudja csak hogy azoltatul fogvast az Eöcse csak sinlődik, sem él, sem hal, s *mar amint jutt esziben cir. 8, 9 vagy 10 Esztendeje*

(Bosz. 509, TMK)

(71) Eleghet csentereghvén Szabó Mihállal az Fatens *soha tüle legh kevesebbet sem tudott tartani*, mint hogy ezeket soha felüle nem vilte.

(Bosz. 282, TMK)

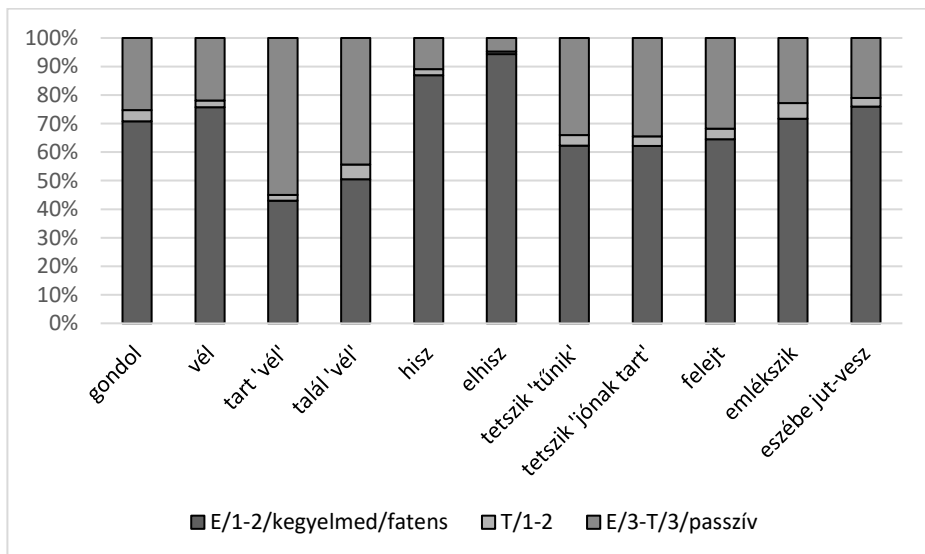
(72) *Jol emlekezik a Fatens, arra, hogy a midőn Urat Sotonj Ilona föl ásto aratás előtt, mind mezött, és hegyet el verte az Jégh esső.*

(Bosz. 423, TMK)

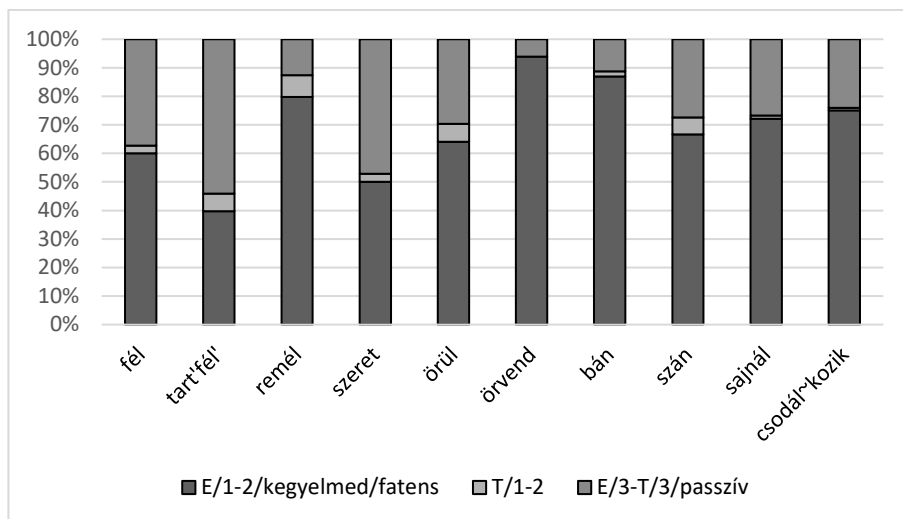
(73) *Amint gondolomra rea emlekezhetik a fatens*, Farkas Pannaéktul hallotta volna

(Bosz. 61, TMK)

Részösszegzésként elmondható, hogy a privát igék involvált és/vagy interaktív használatát a korszak és a szövegtípusok sajátosságaiból következően nem lehet mechanikusan megállapítani. Az ezúttal feldolgozott igék előfordulásainak jelentős része a megnyilatkozóhoz és kommunikációs partnerhez kapcsolódik, de ezt az adatok egy részében nem pusztán az igealakokból, hanem a kontextusból következtetjük ki. A 2. és 3. ábra mutatja az egyes igéken belüli arányokat a kontextus alapján azonosított előfordulásokkal kiegészítve.

2. ábra. A mentális állapotokat és műveleteket kifejező privát igék megoszlása a személyviszonyok szerint

3. ábra. Az érzelmi viszonyulást kifejező privát igék megoszlása a személyviszonyok szerint

Ahogy fentebb is jeleztük, az igecsoport nem mutatkozott egységesnek a tekintetben, hogy milyen mértékű a személyes használatuk, sem arra vonatkozóan, hogy utóbbin belül inkább a megnyilatkozó kiindulópontja vagy a befogadó felé irányulás érvényesül-e. A *tetszik* 'jó'nak tart' esetében kiemelt a kommunikációs partner felé fordulás, míg a *hisz*, a *vél*, a *gondol*, valamint az *örül*, *örvend*, *szán*, *bán*, *sajnál* és a *remél* adatainak zöme a megnyilatkozóhoz kötődik. A vélekedést kifejező *talál* és *tart* összességében is kevésbé involvált, meghatározó a kevésbé személyes előfordulások aránya. Érdekes megjegyezni, hogy a *gondol* és a *remél* esetében sem példátlan az ilyesmi, de jóval ritkább, ráadásul szerkezetileg jelölt, igeenes formában: *gondolható*, *remélhető*. A *fél* és a *tart* 'fél' használatában pedig a szituáció közvetlenségétől távolító megoldások regisztersajátságként figyelhetők meg a boszorkányperekben, például:

(74) *Szabó Mihálytúl is majd mégh jobban, hógy sem a Felesighitül filtek, és tartottak az emberek*

(Bosz. 282, TMK)

(75) *Az is bizonyos hogy nevezet Tormánétul minden ember fílt, és tartott Csornán*

(Bosz. 285, TMK)

A *tart* 'fél' után a *szeret* mutatja a legkisebb arányban az involvált és/vagy interaktív használatot, míg a legközvetlenebbül az *örvend*, a *bán* és a *remél* kapcsolódik az interakció résztvevőikhez.

Érdeemes a vizsgált privát igéken belül néhány funkcionális variánst összevetni. A *gondol* és a *vél* hasonló arányokat mutat, ugyanakkor a jelentést tekintve megfeleltethető *tart* és *talál* jóval személytelenebb használatával elkülönül az előbbi kettőtől. Jóllehet a *tetszik*két különböző viszonyulás jelölésére is használatos, a személyviszonyok arányait tekintve nincs köztük éles különbség. Ugyancsak hasonló mintázatot mutat a *hisz* és az *elhisz*, valamint a *szán* és *sajnál*. Ezzel szemben a *fél* és a *tart* 'fél' különbözik a tekintetben, hogy az utóbbi több előfordulásában a kontextusból következtethető ki az azonosítás, például:

(76) ott fityegtem, *tartván* nehogy megtudta légyen a dolgot

(Székely László, KED)

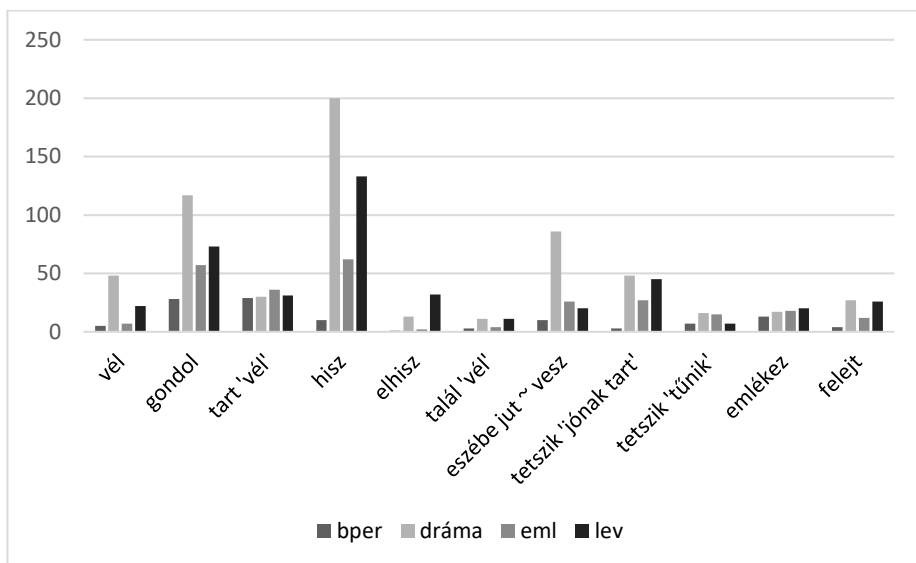
(77) én kéredzeni nem merek, *tartván* sok rossz akaróim nyelvétül

(Kár. 113., TMK)

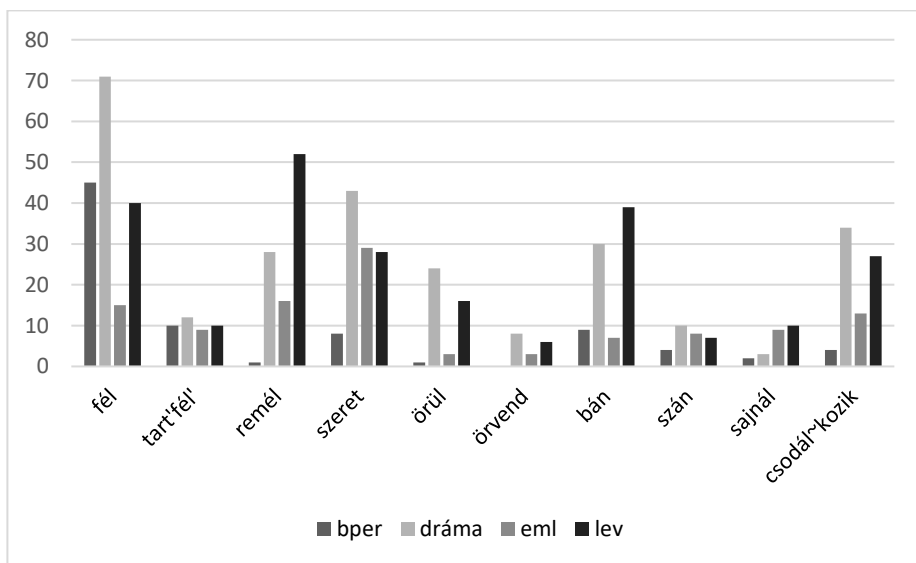
A vizsgálat további szempontja, hogy mit árul el a privát igék használata az egyes élőnyelvközeliként minősített szövegtípusokról.

5. Privát igék és élőnyelvközelítő szövegtípusok

Ahogy a kutatás előzményei kapcsán jeleztük, a szövegtípusokat gyakran produkciós, közlési szituációs tényezők szerint kapcsolja össze, vagy épp különíti el a szakirodalom, ezt a felosztást ugyanakkor az élőnyelvközeliség indikátorai árnyalhatják, akár át is értékelhetik. Így a tárgyalt privát igék gyakorisága önmagában is informatív lehet az egyes szövegtípusokra nézve. Tekintve, hogy a korpuszok eltérő terjedelműek, a 4. és 5. ábra az adatszámok 100 ezer szövegszóra vetített gyakoriságát mutatja (a levelek esetében mintegy 580 ezer, a perek esetében 598 ezer, az emlékiratok és drámák esetében pedig 103-105 ezer tokennel számolva).

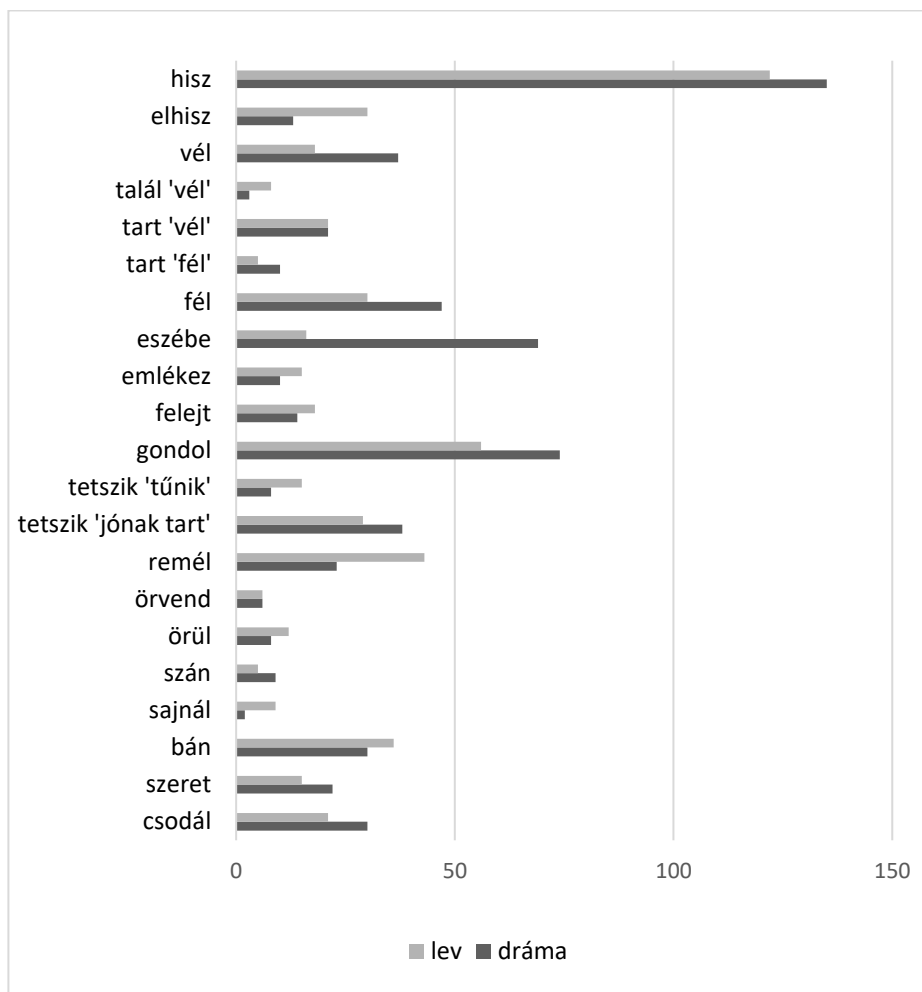
4. ábra. A mentális állapotokat és műveleteket jelölő privát igék megoszlása az egyes szövegtípusokban (100 ezer szóra vetített gyakoriság)

5. ábra. Az érzelmi viszonyulást jelölő privát igék megoszlása az egyes szövegtípusokban (100 ezer szóra vetített gyakoriság)

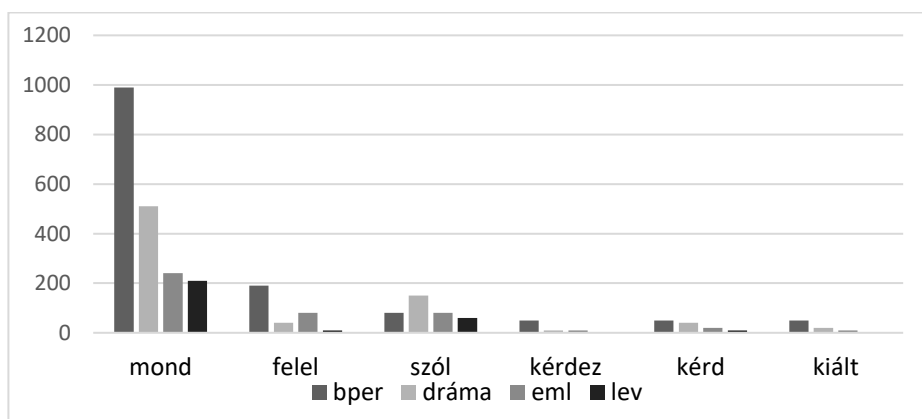
Amellett, hogy a feldolgozott privát igék összességében ritkának számítanak (például a publikus, azaz közlésigékhez képest),⁷ egyikük-másikuk mind a négy szövegtípusban hasonló gyakorisággal fordul elő: ilyen a *tart* 'vél', a *tetszik* 'tűnik' és az *emlékezik* ~ *emlékszik* is. Az igék egy része – a *gondol*, a *hisz*, az *eszébe jut* ~ *vesz*, a *fél*, a *szeret*, valamint kisebb mértékben a *csodál* ~ *csodálkozik* és az *örül* – a drámákban kiugróan gyakori, még a magánlevelekhez viszonyítva is. Utóbbiban a *remél* és a *bán* fordul elő kifejezetten rendszeresen. A boszorkányperekben a *fél* mutat viszonylagos, de nem kiugró gyakoriságot, az emlékiratokban pedig a *sajnál*, a *hisz* és a *gondol*, de utóbbi kettő is inkább a drámákhoz és a levelekhez köthető. Nem nyilvánvaló ugyanakkor, hogy azokban a szövegtípusokban, ahol eleve gyakori az adott privát ige, az interakció közvetlen résztvevőihez kötött előfordulások is jelentős arányúak. Az eredmények alapján viszont valóban a levelek és a drámák gyakoriságai emelkednek ki, így csak ezeket ábrázoltuk (6. ábra).

⁷ Az összesített nyers adatszámok a TMK és a KED alapján: *mond*: 7928 adat, *felel*: 1333 adat, *szól*: 1046 adat, *kérdez*: 356 adat, *kérde*: 378 adat, *kiált*: 318 adat.

6. ábra. Privát igék előfordulásának megoszlása a drámákban és levelekben
(a megnyilatkozóhoz és a kommunikációs partnerhez köthető összesített előfordulások
100 ezer szóra vetített gyakorisága)

A jelzett gyakorisági mutatók ellenére nem állíthatjuk azt, hogy a boszorkányperek vagy az emlékiratok kevésbé involváltak és/vagy interaktívak (ahogy arról korábban esett szó, az előbbi szövegtípusban egyes privát igék regisztersajátosságnak bizonyultak). Hozzá kell tenni, hogy az úgynevezett publikus igék egy kivétellel a boszorkányperekben a leggyakoribbak (7. ábra).

7. ábra. A közlést jelölő, azaz publikus igék megoszlása az egyes szövegtípusokban (100 ezer szóra vetített gyakoriság)

A közlést jelölő igék minden vizsgált szövegtípusban gyakoribbak, mint a tárgyalt privát igék jelentős része. A publikus vs. privát igék gyakorisága tehát önmagában nem tekinthető elégséges érvnek a boszorkányperek formális vagy informatív regiszterként történő minősítése mellett – ennek igazolásához további grammatikai és pragmatikai indikátorokat (jelen idejű igék, emfázis, mutató névmások, lásd még 2. pont) kellene hasonló módon megvizsgálni. E szövegtípusban a kommunikációs cél, a bizonyítékgyűjtés meghatározó szerepű a szövegformálásban, a felidézett diskurzusokat bevezető igék pedig közvetlenebb módon kapcsolódnak ehhez.

Felvetve, hogy az egyes szerzőkhöz köthető előfordulásoknak milyen hatása van az adott szövegtípust összességében jellemző gyakoriságokra és arányokra, a következőket érdemes említeni. A magánleveleket tekintve Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor egymásnak írt levelei terjedelmi okokból jelentősen befolyásolják az összesített gyakoriságot (a *hiszem* levéladatainak közel fele tőlük származik). A drámák közül a Constantinus és Victoria (*eszembe jut/vesz, hisz, gondol, remél*), az Actio Curiosa (*hiszem*), valamint a Debreceni disputa (*fél*) mutat markánsabb gyakoriságokat. Az emlékiratoknál kevésbé figyelhető meg szerzőhöz köthető tendencia, egy-egy privát ige ritkán fordul elő tíznél többször az egyes forrásokban.⁸ A KED-be került naplók és önéletírások megközelítőleg azonos szövegmennyiségből állnak az összehasonlíthatóság érdekében, így a terjedelmesebb önéletírásokból minták kerültek az adatbázisba (a feldolgozott drámák viszont teljesen terjedelmükben kerültek a korpuszba). Esetükben a teljes emlékiratok feldolgozása a privát igék szempontjából átfogó képet adna a szerzői sajátosságokról, így ez a kutatás további lépése lehet.

⁸ Nem teljesen példa nélküli: ilyen Tótfalusi Kis Miklósnál a *gondolom*, ami terjedelemre vetítve megközelíti a Barkóczy és Károlyi levelezésben adatolt mennyiséget.

6. Összegzés

Tanulmányunk az élőnyelvközeliség lehetséges grammatikai és pragmatikai indikátoraival foglalkozott történeti anyagon, különös tekintettel a privát igékre. Az idesorolható elemek állománya is változott (például 'tűnik' jelentésben inkább a *tetszik* volt használatos), bizonyos vizsgálatra kijelölt igék kifejezetten ritkák voltak a történeti korpuszokban, mások pedig már gyakoriságukat tekintve is regisztersajátosságként értékelhetők. Ezzel együtt a privát igék csoportja összességében valóban árulkodó tényezőnek bizonyult a szövegek involvált és/vagy interaktív jellegének meghatározásakor. Nem lehetett ugyanakkor mechanikusan azonosítani a személyjelölést, hanem, ahogyan azt részletesen bemutattuk, különféle, a korszakra és az egyes szövegtípusokra jellemző megoldásokat kellett még figyelembe venni. Emellett nem bizonyult egységesnek az igecsoport a személyességet tekintve. A feldolgozott több mint húsz privát ige nagyobb része a megnyilatkozó viszonyulását fejezte ki, de volt olyan is, amely inkább a kommunikációs partner felé fordulást jelölte (ilyen volt a *tetszik* 'jónak tart'). A vélekedést kifejező *tart* és a *talál* viszont inkább személytelennek mutatkozott. A szövegtípusokat tekintve nem a produkció (beszédalapú, konstruált, ego-dokumentum) szerinti hasonlóság bizonyult meghatározónak: a privát igék elsősorban a drámák és a levelek interaktív jellegére mutatnak rá, míg a boszorkányperek és az emlékiratok megítéléséhez nem bizonyultak elégséges szempontnak. Az eredményeket a későbbiekben a további grammatikai és pragmatikai indikátorok (explicit első és második személy, jelen idő, emfázis stb.) részletes vizsgálata árnyalhatja.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az NKFI 135186. számú pályázat (Regiszterfüggő változatok a középmagyarban) támogatásával készült. Ezúton köszönjük a kézirat korábbi változatához fűzött észrevételeket, javaslatokat.

Hivatkozások

- Biber, Douglas 1988. Variation across speech and writing. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511621024>
- Biber, Douglas 2019. Text-linguistic approaches to register variation. Register Studies 1: 42–75. <https://doi.org/10.1075/rs.18007.bib>
- Biber, Douglas – Susan Conrad – Randi Reppen 1998. Corpus linguistics. Investigating language structure and use. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511804489>

- Biber, Douglas – Susan Conrad 2009. Register, genre, and style. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511814358>
- Culpeper, Jonathan – Merja Kytö 2010. Early Modern English dialogues: Spoken interaction as writing. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiütkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelv-tudományi Közlemények 113: 85–110. <https://doi.org/10.15776/NYK.2017.113.3>
- Goody, Jack 1987. The interface between the written and the oral. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gugán Katalin 2017. Diakrón rondó: tagadás – *hogytörlés* – igemódosítók – tagadás. In: Szécsényi Tibor – Németh T. Enikő (szerk.): Stratégiák és struktúrák: Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára. Szeged: JATEPress. 71–80.
- Gugán Katalin 2023. A kivétel erősíti a szabályt? A regiszter és az egyén szerepe a stabil variációban. In: Cser András – Nemesi Attila László (szerk.): Nyelvelmélet és diakrónia 5. Budapest: PPKE Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 129–153.
- Gugán Katalin – Varga Mónika 2026. A regiszter mint tényező a történeti nyelvészetben. In: Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.): Regiszterfüggő változatok a középmagyarban (Megjelenés alatt).
- Haader Lea 2006. Az írott és beszélt nyelv viszonyához egy újonnan felfedezett nyelvmélek kapcsán. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. Szeged: JATEPress. 47–53.
- Herman József 2002. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Budapest: Osiris Kiadó. 389–407.
- KED = Gugán Katalin – Bácsi Enikő – Dömötör Adrienne – Horváth László – Mohay Zsuzsanna – Varga Mónika – Sass Bálint 2023. Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz. <https://ked.nytud.hu/#open>
- Kytö, Merja – Terry Walker 2003. The linguistic study of Early Modern English speech-related texts. How “bad” can “bad” data be? Journal of English Linguistics 31: 221–248. <https://doi.org/10.1177/0075424203257260>
- Milroy, James – Lesley Milroy 1985. Linguistic change, social network and speaker innovation. Journal of Linguistics 21: 339–384. <https://doi.org/10.1017/S0022226700010306>
- Novák, Attila – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. Language Resources and Evaluation 52: 1–28. <https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8>
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. Névtani Értesítő 21: 380–386.
- Quirk, Randolph – Sidney Greenbaum – Geoffrey N. Leech – Jan Svartvik 1985. A comprehensive grammar of the English language. London: Longman.
- Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. Szeged: SZTE. 267–277. http://acta.bibl.u-szeged.hu/54589/1/nyelvtort_009_267-277.pdf. Elérés dátuma: 2025. szeptember 4.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <https://tmk.nytud.hu/>
- Varga Mónika 2019. Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkányperekben: következtetés, értékelés és újraértékelés. Jelentés és Nyelvhasználat 6: 99–127. <https://doi.org/10.14232/jeny.2019.1.4>
- Varga Mónika 2022. Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben. Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. (Gondolat-Jel 6.)
- Varga Mónika 2024. *Igen akarom, hogy odaérkezett* – Pragmatikai markerek korpuszalapú elemzése a funkció és a regiszterek tükrében. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Személyjelölés és grammatika. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 207–242.

Private verbs as indicators of speech-related language use in Middle Hungarian registers

Abstract: Speech-related texts play a prominent role in historical linguistic studies, and comparing sources that differ in terms of register characteristics (formal/informal, spoken/written) can help to provide a more accurate picture of where various grammatical and pragmatic innovations originate and how they spread. The aim of our case study is to characterize sources belonging to different text types on the basis of textual features. The sources for the analysis are the data from the Old and Middle Hungarian Corpus of Informal Language Use and the Middle Hungarian Corpus of Memoirs and Drama. According to studies on English, one of the most important indicators of involved registers is the category of private verbs, which describe mental states, actions, and emotional attitudes, as opposed to public verbs, that is, verbs expressing communication. The relevance of this factor in Hungarian requires investigation, particularly with regard to the extent to which occurrences are actually related to the current speaker/writer or hearer/addressee. We examined structures involving more than twenty private verbs (including *vél* 'assume', *gondol* 'think', *tart* 'think', *hisz* 'believe', *fél* 'afraid', *tetszik* 'like', *szeret* 'love', *sajnál* 'feel sorry', *csodál* 'wonder'). Our results highlight the problems associated with mechanical categorization, as well as the era- and register-specific characteristics of the group of verbs under study.

Keywords: grammatical and pragmatic indicators, historical databases, register characteristics, private verbs, person marking

Varga Mónika (levelező szerző)

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Email cím: varga.monika@nytud.elte.hu

Gugán Katalin

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Miért nincs labiális harmónia a hosszú magánhangzót tartalmazó toldalékokban?

Cser András^{1,2} – Oszkó Beatrix^{2,3} – Várnai Zsuzsa²

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

² ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

³ Újvidéki Egyetem

Kivonat: Míg a mai magyarban a labiális harmónia a rövid, középső nyelvállású magánhangzókra korlátozódik, addig a kései ómagyarban néhány hosszú magánhangzót tartalmazó toldalék is képes volt a labiális harmóniára. Ez a dolgozat a szóban forgó szuffixumok közül hármát tárgyal, az ablatívusz (-tól, -től), a delatívusz (-ról, -ről) és az elatívusz (-ból, -ből) esetragokat. Mindhárom szuffixum eredetileg esetragos főnevekből grammatikalizálódott; a palatoveláris és a labiális harmóniában való részvételük a gazdaszavak morfológiai szerkezetébe való integrálódásukat követte. A labiális harmóniára való képességük azonban később elveszett. Arra, hogy miért szűnt meg a labiális harmónia, adunk egy magyarázatot, amely részben a kései ómagyarban meglévő fonológiai variáció sajátosságain, részben pedig az esetrendszer változó paradigmatis terében működő homofóniakerülésen alapul.

Kulcsszavak: magánhangzó-harmónia, labiális harmónia, magyar, grammatikalizáció

1. Bevezetés

A mai magyarban kétféle magánhangzó-harmónia működik: a palatoveláris és a labiális harmónia (Nádasdy–Siptár 1994, 86–153). A palatoveláris harmónia a legkorábbi korszakra is rekonstruálható, a proto-uráli (vö. Aikio 2022; Zhivlov 2023) óta jelen van. Minden magánhangzó kiváltja, és minden magánhangzót érint, eltekintve a részben semlegesen viselkedő palatális illabiális magánhangzóktól (Rebrus–Törkenczy 2019). Ennek eredményeképpen széleskörű váltakozásokat okoz a szuffixumokban. A labiális harmónia ezzel szemben csak az ómagyar korban jelent meg (10. század – 16. század eleje), tehát sokkal újabb keletű. Emellett sokkal szűkebb a hatóköre is: a mai magyar köznyelvben csak

a palatális, rövid, középső nyelválású magánhangzókat (*e* és *ö*) érinti, és csak néhány toldalékban okoz váltakozást.

A kései ómagyar korban, különösen a 15. században és a 16. század elején egyes középső nyelválású, hosszú magánhangzókat tartalmazó toldalékok nemcsak palatoveláris, hanem labiális harmóniát is mutatnak. Ez a tanulmány a szóban forgó szuffixumok közül hármat tárgyal: az ablatívuszi, a delatívuszi és az elatívuszi esetragokat. Ezek mai sztenderd alakjai *-tól/-től*, *-ről/-ről*, illetve *-ból/-ből*. Mindhárom esetrag eredetileg helyhatározó ragos főnevekből grammatikalizálódott. Az ómagyar kor valamennyi adatolt nyelvváltozatában mutatnak palatoveláris harmóniát, de több esetben labiális harmóniát is. A labiális harmóniára való képességük később elveszett; a közép- és újmagyar korban a hosszú magánhangzók csak palatoveláris harmóniában vesznek részt. A dolgozatban arra próbálunk magyarázatot adni, hogy a hosszú magánhangzók ezekben az esetragokban miért szűntek meg labialitás szerint harmonizálni. Magyarázatunk részben a kései ómagyarban meglévő fonológiai variabilitáson, részben pedig az esetrendszer változó paradigmatis terében működő homofónia-keletkezésen alapul.

A tanulmány felépítése a következő: a 2. pontban rövid áttekintést adunk a labiális harmónia kialakulásáról. A 3.-ban bemutatjuk azt a grammatikalizációs folyamatot, amely számos esetrag kialakulásához vezetett az ómagyar kor végéig. Ez azért fontos, mert a szóban forgó három szuffixum is főnevekből grammatikalizálódott. A 4. részben — a dolgozat központi részében — részletesen bemutatjuk a három szuffixumot, beleértve eredetüket, diakrón változataikat és viselkedésüket a harmónia szempontjából. Az 5. fejezetben mutatjuk be részletesen kutatási eredményeinket. A 6. fejezetben hipotézist adunk arra vonatkozóan, hogy miért szűnt meg a labiális harmónia körükben. Végezetül összefoglaljuk eredményeinket.

2. A labiális harmónia kialakulása a magyar nyelvben

Ez a fejezet azokat a folyamatokat mutatja be, amelyek során a labiális harmónia kialakult, majd a kései ómagyar korban, és azt követően egészen az újmagyar korig megtalálható mintává kristályosodott. Röviden összefoglaljuk azokat a folyamatokat, amelyeket máshol sokkal részletesebben leírnunk és elemzünk (Cser et al. 2023; 2025a, 2025b; lásd még Cser et al. 2024 és az ezekben szereplő irodalmat; ugyanezek a dolgozatok foglalkoznak más toldalékokkal, amelyek a labiális harmónia szempontjából érdekesek). Ennek a fejezetnek a célja csupán a háttér fölrajzolása, amely előtt a továbbiak értelmezhetők lesznek, a benne említett hangváltozásokat a szakirodalom bőségesen tárgyalja (vö. pl. E. Abaffy 2003).

1. táblázat. A korai ómagyar kori magánhangzórendszer

	rövid palatális	rövid veláris	hosszú
felső nyelvállású	<i>i ü</i>	<i>u (ĩ?)</i>	<i>í</i>
középső nyelvállású	<i>ĕ</i>	<i>o</i>	<i>é</i>
alsó nyelvállású	<i>e</i>	<i>ă</i>	<i>á</i>

A korai ómagyar kori magánhangzórendszert általában az 1. táblázatban foglaltaknak megfelelően rekonstruálják (vö. E. Abaffy 2003, 336, 344). Az alapnyelvtől az ősmagyar korig kevés labiális magánhangzóval számolunk; valójában csak a rövid *o* és *u* rekonstruálható biztonsággal az ómagyart megelőző időszakra, valamint az újabb keletű rekonstrukciókban már bizonyosnak tűnik az uráli alapnyelvi *ü* is (Aikio 2022; Zhivlov 2023). Lehetséges, hogy néhány ősmagyar nyelvváltozat örökölte az *ü*-t, de még ezt is csak néhány lexikai elem esetében teszik fel az etimológusok (Cser et al. 2023, 91–93). Mindenesetre egyértelműnek tűnik, hogy a labialitás nem volt robusztus kontrasztív jegy a korai ómagyar korszak előtt. Később azonban több, egymással kölcsönhatásban működő változás jelentősen megnövelte a labiális magánhangzók számát, és ezzel a labialitás rendszerbeli súlyát.

Először is majdnem minden tövégi magánhangzó felső nyelvállású és labiális lett (1),¹ palatoveláris harmóniát tartva az előző magánhangzóval. A 13. század végére ezek a magánhangzók lekoptak. A toldalékos formákban gyakran megmaradtak az eredeti (nem felső nyelvállású) magánhangzók, de az új tövégi magánhangzó analógiásan a már felső nyelvállásúvá vált toldalékolatlan formából is öröklődhetett (lásd a (2)-t, ahol *e* az eredeti tömagánhangzó, *ü* és *ö* az új).

- (1) FU **kunta* 'nemzetség' > korai ómagyar *hodu* (TA.) > kései ómagyar: *had* (BécsiK.)
Ug **senkz* 'ék' > korai ómagyar 1200 k. *Zeguholmu* Anon. 28 > kései ómagyar *szeg* 'kiemelkedés, szeg'
- (2) *kertek* vagy *kertök* 'kert-PL' (*ü* > *ö* szabályos változás): *kerteket* (MargLeg. 13r); *kertők* (JordK. 170/Szam_24)

A labiális magánhangzók számát növelő további változások közé tartozik a labiális mássalhangzók melletti szórványos labializáció (3), az *l* + koronális mássalhangzó előtti szabályos labializáció (4), és – ami talán a legfontosabb – az approxi-

¹ A rekonstrukciók forrása az egész dolgozatban Benkő (1993–1994), ha másképp nem jelöljük.

mánsok és a nem szibiláns réshangok összeolvadása az előttük álló magánhangzók (5).

- (3) korai ómagyar *fist*: *fešteu* [sz.] (BesztSzj. 517.), 1240: *Fystpénz* > kései ómagyar *füst*: *fűft* (BécsiK. 199)
középfelnémet *bīht* (német *Beichte*) 'böjt' > ómagyar *böjt*: *bewytrewl* (JókK. 26); *bevhtet* (MargL. 9)
- (4) feld: 1086: *Felduuar* vs. föld: 1093: *feulduar* > kései ómagy. *föld*: 1404: *fewdwar*
tele vs. tölt: *tele tewlt* (JókK. 51)
- (5) tör. **äriy* > ómagy. *erő*: 1211 *Ereus*, *erős* (BécsiK. 9)²
Ug **pimə* > **fiu* > kései ómagy. *fű*: 1380 k. *zekfw*, *baḡ phḡw* (BesztSzj. 351.)

Egyértelműen látszik, hogy mind az analógiásan átvitt magánhangzók (2), mind az összeolvadásból eredő hosszú magánhangzók (5) képesek voltak a labialitás regresszív terjedését elindítani; számos lexikai elem olyan változatok létét mutatja, amelyek leginkább egy ilyen folyamattal magyarázhatók (6).³

- (6) *bereg/berek~beregü~berüg~berög~bürük*: 1213: *Beruchyo*, 1278: *Berekiou*, 1310: *Burukyo*, 1214: *Beregu*, 1233: *Bereg*, 1328: *Berugh* (az adatok forrása: Dudás 2003)

nemes~nemös~nömös: *nemes* (NagyszK. 8); *nemös* (NagyszK. 8); *nömös* (NagyszK. 213)

kereszt~kireszt~kerüsz~kürüsz~körösz: *kèrèztet* (MünchK. 32); *kyreztnek* (JókK. 76); 1253: *Keruzt vth* (Oklsz.); 1272 *kuruzt* (Oklsz.); 1495 k. *köröztfahoz* (MNY. 6: 23)

vendeg~vendegü~vendüg~vendég: 1211 *Vendek*; *Vendug* (Oklsz.); *Vēdegu* (VárReg. 34.); *wendeg* (ThewrK. 80r); *vendeegh* (JordK. 581)

gyenyerű~gyenyerő~gyenyörű~gyönyörő~gyönyörű: *generúsege* (NagyszK. 300); *gyenerew* (FestK. 358); *generosegbe* (BodK. 3r); *genewrwege* (PozsK. 5r); *gönörösege* (BodK. 8v); *gönörvégh* (SzékK. 170)

² Vö. Róna-Tas-Berta (2011, 335–338).

³ A rövid magánhangzók által kiváltott regresszív labializációt Losonczy-féle labializációnak is szokás nevezni (vö. Losonczy 1915). A hosszú magánhangzók által kiváltott regresszív labializációhoz l. Berrár (1961) és Cser et al. (2025b).

kenyerel~kenyerül~könyörül~könyöröl: kenerel (Level – 23/[1510–1511. február 25.]), *kenerwlned* (TelK. 269); *koñorül* (GuaryK. 077/12); *koñoröl* (DöbrK. 107r)

idő~üdő (< **idey*) ~ *ideje* (< *(*ideye*): *ido* (BodK. 7v); *ido* (BécsiK. 2/120/Dán 2/9); *idëie* (BécsiK. 2/168/Dán 13/13)

A regresszív labializáció döntően a ragozott alakoktól függött, amelyek vagy megtartották az eredeti tövégi magánhangzót, vagy analógiásan kiegyenlített labiális magánhangzót tartalmaztak. Így a változatokban olyan mintázat alakult ki, amelyben a toldalék előtti illabiális magánhangzó csak a töben lévő illabiális magánhangzót követhette; például egy olyan szó többes száma, mint a *gyermek*, lehetett a (7)-ben szereplő három alak bármelyike, de nem lehetett ***gyermökek*.

- (7) nincs kiegyenlítődés, nincs regresszív labializáció: *gyermekek: gèrmékéc* (BécsiK. 1/61/Eszt_6/5)
 van kiegyenlítődés, nincs regresszív labializáció: *gyermekök: gýermekóket* (ÉrdyK. 313a)
 van kiegyenlítődés, van regresszív labializáció: *gyermökök: germököc* (GuaryK. 085/11)

Valószínűleg ez a minta volt az, ami aztán progresszív labiális harmóniaként értelmeződött át. Ez a labiális magánhangzót tartalmazó szóból grammatikalizálódott szuffixumokat érintette, mint például az allatíviszi **huz* > ősmagyar: *-huz/-hoz*, amely az ugor **kučs* 'oldal' szóból származik (Benkő 1993–1994 s.v. *hozzá*). Az allatíviszi szuffixumnak először a palatális *-höz* változata alakult ki palatális magánhangzójú tövek után, de aztán az olyan formák analógiájára, mint a *gyermekek* (vö. (7)), kialakult egy illabiális magánhangzós változata is, a *-hez*. A kései őmagyar egyes változataiban a palatális toldalékok vagy csak a labiális változatot mutatták, vagy a labiális és az illabiális változatok szabadon váltakoztak. Egyes alakokban az őmagyar nyelvjárásokban még nem alakult ki következetesen a progresszív labiális harmónia, másokban viszont már igen, és ezek következetesen progresszív labiális harmóniát mutattak, amely összhangban volt az öröklött progresszív palatoveláris harmóniával.

3. A szuffixumok grammatikalizációja

Mint fentebb említettük, az allatíviszi toldalék az 'oldal' jelentésű főnévből származik; már a legkorábbi hosszabb szövegben (Halotti Beszéd, 12. század vége) is megjelenik toldalékként. Ennek a változásnak az ismertetését, valamint

jó néhány adat feldolgozását lásd Korompaynál (1992, 375–376). Számos más, önálló szóból származó szuffixum közül itt röviden mutatjuk be a folyamatot két olyan szuffixum segítségével, amelyek a *bel* 'belső' főnévből alakultak ki. Az egyik a *-ban/-ben* inesszívuszi toldalék, a másik a *-ba/-be* illatípuszi toldalék; mindkét változat ugyanis a kései ómagyar korban kristályosodott ki, és azóta is ebben a formában része a nyelvnek. Mindkettő a *bel* korábbi toldalékos alakjaira épül, nevezetesen a *belen* az inesszívusra, a *belé* pedig az illatípuszra (vö. Korompay 1991, 289–293).

Három hagyományos kritérium alapján lehet megítélni, hogy mennyire haladt előre a grammatikalizáció (vö. pl. Sárosi 2003, 370). Az egyik az alakok rövidülése. Ebből a szempontból az inesszívusz a kettő közül progresszívebb volt, mivel a magyar nyelv írásbeliségének idejére egyáltalán nem adatolt hosszabb alakja; legkorábbi dokumentált alakja a *-ben*. Ezzel szemben az illatípusz a korábbi szövegekben a hosszabb *belé* (írva *bele*) alakban adatolt; a rövidebb alak csak a kései ómagyar korban válik általánossá. A névmási személyragos alakok azonban megőrizték a hosszabb változatot, és mindmáig így maradtak (pl. *belém*, *beléd* stb., szemben a rövid személyragos inesszívuszi alakokkal: *bennem*, *benned* stb.).

A második kritérium a magánhangzó-harmónia. Amikor egy szó szuffixummá válik, elkezd palatoveláris harmóniát mutatni. A Halotti beszédben (lásd fentebb) csak a *-ben* és a *-belé* fordul elő tetszőleges tövekkel. A Gyulafehérvári sorokban (14. sz. eleje) a palatális és veláris változat közötti eltérést mutat a veláris tövek után, de az íráshiba sem zárható ki, mivel ebben a rövid szövegben csak három releváns adat van. A 14. század eleje után azonban mindkét toldalék következetes palatoveláris harmóniát mutat.

A harmadik kritériumot joggal tarthatjuk a leggyengébbnek, mivel a helyesírásra hivatkozik egy a sztenderdizációt jóval megelőző korszakban. Nem térünk ki rá hosszasan, de megjegyezzük, hogy az ómagyar korban a külön- vagy egybeírás tekintetében nagy a változatosság, mely azonban a közép-magyar kor elejére állandósul a következetes egybeírási gyakorlatban.

4. Az ablatívuszi, a delatívuszi és az elatívuszi szuffixumok

Az ablatívuszi rag történetileg a 'tő, szár' jelentésű főnév ősi ablatívuszi esetragos alakjából származik. Ez a forma az ősmagyarra nézve **tiyü-l* vagy **tüyü-l* alakban rekonstruálható (az alakok történetéhez l. Benkő 1993–1994 s.v. *tő*, l. még Korompay 1991, 290 és Zsilinszky 1991, 446⁴). Maga a főnév is fennmaradt *tő* alakban. Az intervokális **γ* olyan korán eltűnt a szekvenciából, hogy írásban egyáltalán nem is adatolt a létezése, a két magánhangzó egy

⁴ Az előbbi helyen az ősmagyar alak „**tüyül* vagy **tübüľ*” alakban, az utóbbin „**tüyül ~ *tübüľ*, illetőleg **tiyül ~ *tibüľ*” alakban vagy megadva.

hosszú felső nyelvállású labiális magánhangzóvá olvadt össze. Ahogy az alak fokozatosan toldalékká grammatikalizálódott, magánhangzója harmonikussá vált (azaz veláris tő után velarizálódott), és egyes nyelvváltozatokban labiális harmónián is átesett (azaz a nem labiális tövek után delabializálódott). A kései ómagyar korra kialakult főbb változatokat a (8)-ban adjuk meg. A magánhangzó felső avagy középső nyelvállása dialektális változatnak tűnik, ahogyan a mai magyarban is az.

- (8) ómagyar ablatívusz: elöl képzett: *-túl*, *-től*, *-tél*, hátul képzett: *-túl*, *-tól*

A delatívuszi toldalék a 'felszín' jelentésű főnév ősi ablatívuszi esetragos alakjából származik. Ez a forma az ősmagyarra rekonstruálható **royo-l* (esetleg más veláris magánhangzókkal; l. Benkő 1993–1994 s.v. *rá*, *rajta* és *róla*, l. még Korompay 1991, 290, 293). Ugyanebből a töből származó egyéb formák közé tartoznak a *-ra/-re* személyragos alakjai (*rám*, *rád* stb.), valamint a személyragos szuperesszívuszi alakok (*rajtam*, *rajtad* stb.). Akárcsak az új ablatívuszi toldalékká grammatikalizálódott főnév esetében, az intervokális **y* ebben a szóban is olyan korán eltűnt, hogy írásban már nincs adatolva, és a két magánhangzó egy hosszú hátsó labiális magánhangzóvá változott. Ahogy fokozatosan grammatikalizálódott szuffixummá, a magánhangzója is harmonizálódott (ezúttal az elöl képzett tövek után elülső alakjában). Egyes nyelvváltozatokban az elöl képzett magánhangzót tartalmazó allomorf is átesett labiális harmónián (azaz delabializálódott nem labiális tövek után). A kései ómagyarban kialakult fő változatok a (9)-ben megadottak szerint alakultak. A magánhangzó felső avagy középső nyelvállása dialektális változatnak tűnik, akárcsak a mai magyarban. Az felső magánhangzójú változatok nagyon ritkák, ellentétben az ablatívuszi végződéssel.

- (9) ómagyar delatívusz: elöl képzett: *-röl*, *-rél*, ritkán *-rűl*, hátul képzett: *-ról*, ritkán *-rúl*

Az elatívuszi toldalék a *bel* 'belső, belül' főnév ősi ablatívuszi esetragos alakjából származik (vö. Korompay 1992, 367–369). Fentebb bemutattuk az ugyanebből a szóból származó egyéb alakokat, azaz az inesszívuszi és az illatívuszi esetragokat. Az eredeti ablatívusz a korai ómagyarban *-belül* alakban adatolt, mely *-belől* formává alakult. Néhány nyelvváltozatban ez utóbbi a grammatikalizáció során részt vesz magánhangzó-harmóniában, mielőtt egyszótagúvá rövidül. Ez adatolható a veláris *-balól* formában. Az ómagyar kor végére a szuffixum egyszótagúra rövidült, és egyes nyelvváltozatokban labiális harmóniát is mutat. A személyragos alakok azonban mind a mai napig az eredeti hosszabb alakot mutatják (*belőlem*, *belőled* stb.). Az elatívuszi szuffixumra vonatkozó változatokat a (10) mutatja be.

- (10) ómagyar elatívisz: elől képzett: *-ból*, *-bél*, ritkán *-belől*; hátul képzett: *-ból*, ritkán *-balól*

5. Kutatási eredményeink

Jelen dolgozathoz a teljes ómagyar korpuszt (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>, vö. Simon 2014, Simon–Sass 2012) átnéztük, és a szuffixumok elől képzett változatainak minden előfordulását összegyűjtöttük (mivel csak ezekben mutatható ki labiális harmónia). Figyelmünk kívül hagytuk azokat a kódexeket, amelyekben a három toldalék illabiális változata együttesen nem fordul elő 5-nél többször. Így összesen 13 kódex maradt, ezekben 451 esetben fordult elő az illabiális elülső változat. A 2. táblázatban kódexenként adjuk meg a változatok számát; a három esetrag külön oszlopban szerepel, valamint a kódexek teljes hosszát is feltüntettük a bennük szereplő szavak számát megadva.

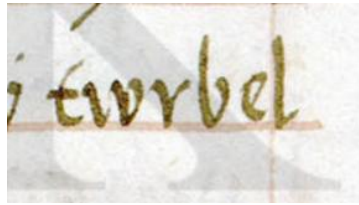
Amint a 2. táblázatban látható, az illabiális változatok az egyetlen Gyöngyösi kódex kivételével – amely történetesen a fentiek közül a legrövidebb szöveg – mindenütt kisebbségben vannak. Ha nem szórványosan jelentkeznek, akkor a nem labiális magánhangzót jelölő betűvel írt toldalékváltozatok (legjellemzőbben *e* vagy *ee*) jelenléte általában a delabializáció bizonyítékaként értelmezhető. Az adatok értelmezésekor számolni kell azzal is, hogy közrejátszhatnak másolási hibák, nyelvjárási és egyéb tényezők is. A Kulcsár-kódexben például az elülső toldalékváltozatok körülbelül egyharmada nem labiális, ami viszonylag magas arány.⁵ Bizonyos esetekben azonban jó okunk van egy-egy alak írásképeinek valódiságában kételkedni. Például a *tór* szónak az elatíviszi alakja a 24r-en *twrbel*, a 33v-n viszont *twrbewl* alakban fordul elő, az előbbi *túrbél*, az utóbbi *túrból* alakot sugall. Nem csak az meglepő, hogy labiális tőhangzó után illabiális szuffixumváltozatot találunk. Közelebbről megvizsgálva azt is láthatjuk, hogy a *twrbel* alak a sor végén található (lásd az 1. és 2. ábrát; figyeljük meg a függőleges margót az *l* betűnél!). Ez a helyzet késztethette arra az írnokot, hogy a meglehetősen széles *w* betű elhagyásával rövidítse a formát.

⁵ Megjegyzendő, hogy a Kulcsár- és a Keszthelyi kódex szövege nagy részben megegyezik, közkeletű vélekedés szerint közös mintáról másolták őket (l. Haader 2006).

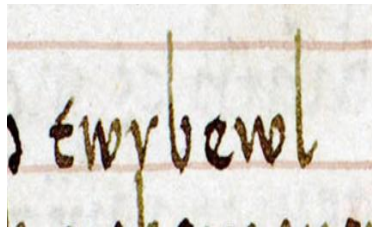
2. táblázat. Az elől képzett ragváltozatok eloszlása
(az 5-nél több illabiális változatot tartalmazó kódexekben)

	szavak száma	összes illabi- ális alak	-bél	-rél	-tél	-ból	-ről/ -rül	-től/ -tül	összes labi- ális alak
Keszthelyi- kódex	37,748	84	37	47	—	50	26	107	188
Kulcsár- kódex	33,932	72	28	44	—	39	15	87	141
Lobkowicz- kódex	40,942	65	23	16	26	40	53	99	192
Debreceni kódex	104,193	44	14	11	19	281	335	245	861
Érsekújvári kódex	178,089	46	10	31	5	427	429	512	1368
Weszprémi- kódex	17,145	29	13	16	—	48	11	31	90
Jordánszky- kódex	199,772	29	11	18	—	620	263	365	1248
Gyöngyösi kódex	8454	27	8	12	7	2	—	4	6
Székelyudvar- helyi kódex	35,933	20	12	7	1	79	91	107	277
Példák könyve	10,615	12	5	7	—	9	32	30	71
Apor-kódex	23,296	9	4	1	4	75	29	73	177
Winkler- kódex	30,409	7	2	4	1	50	39	72	161
Festetics- kódex	21,174	7	5	2	1	60	22	67	149

Az elől labiális magánhangzók írása általában véve igen változatos volt egész Európában, mivel a latin fonológiai rendszerből hiányoztak ezek a magánhangzók. Az *u, v, w, v̄, yv̄, ú, ù, ű, w̄, iw̄, ev̄, ew̄, év̄, eű̄, eŵ̄, eŷ̄, yw̄, yv̄, o, ó, ó̄, ō, e, ě* írásmódok jelölhettek *ü/ű*-t vagy *ö/ő*-t is. A grafikai vs. fonológiai variáció szétválasztása nem könnyű, de a következőkre tudunk rámutatni: néhány elméletileg lehetséges eltérésre egyszerűen nincs párhuzam sehol a korpuszban; például az *ew̄, ev̄, v* stb. soha nem jelöli az *e* magánhangzót. A kezek kérdése szintén olyan tényező, amelyet figyelembe kell vennünk. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az itt azonosított variációs minták némelyike a későbbi nyelvjárási változatokban is visszaköszön. Ennek ellenére tisztában vagyunk azzal, hogy nem mindig lehetünk teljesen biztosak abban, milyen hangot jelölnek az írott alakok.

1. ábra. A *twr* elatíviszi alakja a Kulcsár-kódexben (24r⁶)

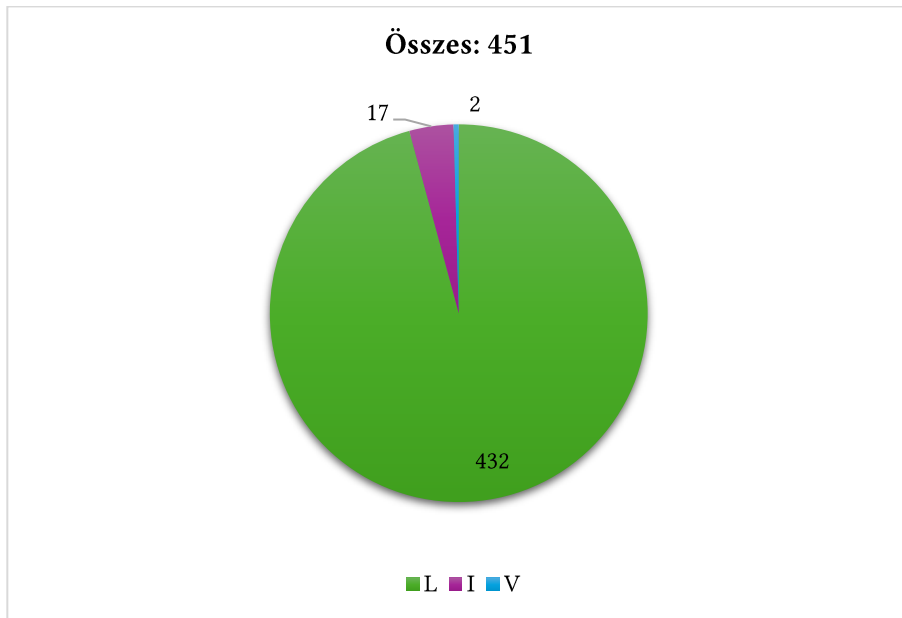
2. ábra. A *twr* elatíviszi alakja a Kulcsár-kódexben (33v⁷)

Mindeme nehézségek ellenére az adatok hihetően arra utalnak, hogy a hosszú magánhangzójú szuffixumok esetében bizonyos mértékben működött a labiális harmónia. A Kulcsár-kódexben például 72 olyan alak van, amelyet illabiális magánhangzóval írtak; ezek közül csak kettő található labiális tőmagánhangzók után, de ebből a kettőből az egyik szinte biztosan írási hiba (a másik a *kwbel* = *kúbél*(?)) a 19v-nél. A fennmaradó 70 esetben az illabiális változat illabiális tőmagánhangzót követ.

Hasonlóak az arányok más kódexekben is. A Jordánszky-kódexben például – amely egyetlen másoló munkája – az elülső toldalékváltozatok túlnyomórészt labiálisak (1248 vs. 29), de a 29 illabiális változat közül csak egy fordul elő labiális magánhangzó után. A Debreceni kódexben, amely hét különböző kéz munkája, a toldalékváltozatok ismét túlnyomórészt labiálisak (861 vs. 44), de a 44 nem labiális változat közül csak egy fordul elő labiális magánhangzó után. Mind a 451 illabiális szuffixumváltozat környezetét mutatja be a 3. ábra.

⁶ Forrás: https://www.mek.oszk.hu/15900/15952/html/hu_b1_mny16_0048.html

⁷ Forrás: https://www.mek.oszk.hu/15900/15952/html/hu_b1_mny16_0067.html

3. ábra. Az illabiális toldalékváltozatok környezete.
 Magyarázat: I = illabiális elülső magánhangzó az előző szótagban,
 L = labiális elülső magánhangzó az előző szótagban,
 V = veláris magánhangzó az előző szótagban.

Ahogy láthatjuk, a labiális vs. illabiális változatok eloszlása nem volt véletlenszerű: legalábbis gyenge tendencia mutatkozott arra, hogy ezek az szuffixumok labiális harmóniában vegyenek részt. Nyilvánvalóan ez soha nem vált olyan széles körben és szisztematikusan elterjedté, mint a rövid magánhangzós szuffixumoknál megfigyelhető labiális harmónia, de ettől függetlenül kijelenthető, hogy ez egy tendencia volt. Vajon akkor miért tűnt el rövid idő után? Ez az a kérdés, amelyet a következőkben tárgyalunk.

6. A hosszú magánhangzós toldalékok labiális harmóniájának eltűnése

Ahogy a bevezetőben már jeleztük, a labiális harmónia a mai magyarban három megkötésnek van alávetve: (i) nem érinti a felső nyelvállású magánhangzókat, (ii) nem érinti a hosszú magánhangzókat, (iii) nem érinti a hátul képzett magánhangzókat. Ezek közül az (i) és a (iii) mindig is működött, amióta a labiális harmónia létezik, de a (ii) nem érvényesült egyes ómagyar nyelvváltozatoknál – ahogyan ezt az előző részben bemutattuk. A (ii) megszorítás látszólag gyen-

gébb volt, mint a másik kettő, ám idővel megszűnt a hosszú magánhangzós toldalékok labiális harmonizálása. Mi lehet ennek az oka?

Úgy véljük, hogy a labiális harmónia elvesztésének két oka lehetett ezekben az toldalékokban (eltekintve az elülső labiális magánhangzók általános instabilitásától az ómagyar nyelv számos változatában). Az ablatívuszi rag esetében a zárt magánhangzós *-túl/-tűl* változatok sokkal gyakoribbak voltak, mint a másik két toldaléknál. Etimológiailag ez az eredeti felső nyelvállású magánhangzókkal magyarázható, amelyet a korábbi forma (**tiyü-l* vagy **tüyü-l*) tartalmazott. Bár ennek az alaknak a grammatikalizációja folyamán középső nyelvállású magánhangzós változatok is kialakultak, a felső nyelvállású variánsok erőteljes jelenléte az ómagyar nyelvjárásokban megakadályozhatta az illabiális alakok elterjedését. Ahogy Korompay (1992, 376) is jelzi, azok a kódexek, amelyek következetesen felső nyelvállású magánhangzóval jelölik az ablatívuszi szuffixumot, jellemzően nem mutatják ugyanennek a szuffixumnak az illabiális változatát, még akkor sem, ha az elatívuszi és a delatívuszi szuffixum illabiális változatait igen. Ezt a fenti 2. táblázatban bemutatott saját számításaink is igazolják: a Keszthelyi kódexben és a Kulcsár-kódexben – amelyekből teljesen hiányzik az illabiális *-tél* változat – mindenhol *twl* betűsört találunk, ami egyértelműen *-túl/-tűl* olvasatra utal (a középső nyelvállású magánhangzókat *ew* és *o* betűkkel írják ezekben a kódexekben).⁸

A másik két toldalék esetében egy független hangváltozás befolyásolhatta a palatális ragváltozatok sorsának alakulását. Az ómagyarban és a későbbi időszakokban is jellemző tendencia volt a szótagvégből álló *lt* törlődése (és ezzel párhuzamosan hiperkorrekt betoldása). Ez érintette az ablatívuszi, a delatívuszi és az elatívuszi esetragokat is, mivel ezek mind *l*-re végződtek. Valóban találkozzunk ilyen változatokkal az ómagyar kódexekben (vö. még Korompay 1992, 369), de a középmagyar szövegekben is, vö. (11).

⁸ A táblázatban terjedelmi okok miatt nem tudtuk az összes írásvariánst és a középső vs. felső nyelvállású magánhangzók pontos előfordulásait feltüntetni, de az alábbiakat itt röviden összefoglaljuk. Azok közül a kódexek közül, amelyekben a *-tél* variáns nem fordul elő, míg a *-rél* és a *-bél* igen (ezek a KeszthK., KulcsK., WeszprK., JordK. és a PéldK.), három utal az írásmódjával zárt magánhangzós *-tűl* ragváltozatra. A KeszthK.-ben a három esetrag palatális labiális változatainak írásmódja a *-ból* esetében 90% *ew*, 10% *w*, a *-ról* esetében 78% *ew*, 22% *w*, míg a *-tól* esetében 6% *ew*, 94% *w*. A KulcsK.-ben a három esetrag palatális labiális változatainak írásmódja a *-ból* esetében 56% *ew*, 44% *w*, a *-ról* esetében 60% *ew*, 40% *w*, míg a *-tól* esetében 100% *w*. A JordK.-ben a három esetrag palatális labiális változatainak írásmódja a *-ból* esetében 100% *q*, a *-ról* esetében 100% *q*, míg a *-tól* esetében 1% *ew*, 1% *q*, 98% *w*. Amint arra az egyik bíráló felhívta a figyelmet, a zárt magánhangzós *-tűl/-tűl* ragváltozat esetében teljesen nem zárható ki akár az sem, hogy már megrövidült a magánhangzó.

- (11) *Melseegbew* (Kulcsár-kódex 167r) a *mélység* elatípuszi alakja
arro (Jókai-kódex 70/8) az *az* delatípuszi alakja
talbalo (Jókai-kódex 103/18) a *tál* elatípuszi alakja
dolokro (Lányi-kódex 122) a *dolog* delatípuszi alakja
hatarokro (Pesti Új Testamentum 15v) a *határok* delatípuszi alakja
gerezdrö (Káldi Biblia 1164) a *gerezd* delatípuszi alakja

Bár ezek egy része lehet, hogy másolási hiba vagy nyomdahiba (utóbbi a közép-magyarban), a jelenség túlságosan széles körben adatolt – és még a mai magyar nyelvben is megfigyelhető – ahhoz, hogy ne tekintsük nyelvi valóságnak. Ha most megvizsgáljuk az elatípuszi és a delatípuszi szuffixumok előlő, illabiális változatait, akkor ezek a kódában lévő *l* eltörlésével *-bé* és *-ré* alakokhoz vezetnének. Ezek azonban túlságosan közel kerültek volna szemantikai ellentéteikhez: az elatípuszi az illatípuszi esetraghoz (*-be*), a delatípuszi pedig a szublatípuszi esetraghoz (*-re*; ezeknek a ragoknak a keletkezéséről lásd a fenti 3. és 4. pontot). Tehát azt feltételezzük, hogy e két szuffixum illabiális változatainak eltűnésében szerepet játszott a szemantikai ellentétükhöz való közelség. Mindehhez hozzátehetjük, hogy az elatípuszi szuffixumváltozat még *l*-törlés nélkül is nagyon hasonlított a *bel/bél* határozószóhoz/igekötőhöz.⁹

7. Konklúzió

Az önálló szóból grammatikalizálódott ablatípusz, elatípusz és delatípusz esetragok a kései ómagyar korban rövid ideig labiális harmóniát mutattak. Ebben a tanulmányban azt vizsgáltuk, hogy ezek a hosszú magánhangzójú szuffixumok hogyan vesztették el a harmonizáló képességüket. Miután a korábbi szakirodalomban látottnál sokkal részletesebben megvizsgáltuk az említett esetragok harmóniában való viselkedését, két magyarázatot javasoltunk. Az egyik az ablatípuszi szuffixumra vonatkozik, az egyetlen a három közül, amelyben a magánhangzó eredetileg felső nyelvállású volt, bár voltak középső nyelvállású változatok is. A felső nyelvállású magánhangzók soha nem kerültek a labiális harmónia hatókörébe, és úgy tűnik, hogy ez hátrányosan befolyásolta a toldalék kialakulóban lévő középső nyelvállású illabiális változatait. A másik két szuffixum esetében a szemantikai ellentétpárral való homofónia veszélye állt fenn akkor, amikor a magánhangzó delabializálódott és a kódában

⁹ Marginálisan bár, de egyéb homofón vagy majdnem homofón viszonyok is létrejöhettek volna, pl. az *l*-törléssel létrejött delatípuszi szuffixumváltozat egybeesett volna a translátípuszi szuffixummal is az előlő magánhangzós, *r*-végű tövek esetében, amely a főnevek és melléknevek népes osztálya (pl. *kenyér*, *ember*, *fejér* delatípuszi alakjai: *kenyérré(l)* vs. translátípuszi *kenyérré* stb.). Mindezek azonban vélhetőleg nem játszottak volna szerepet a szemantikai ellentétek fonetikai közelsége nélkül.

álló *l* törlődött. Ez segítette az illabiális szuffixumváltozat eltűnését. Mindez azt mutatja, hogy a felső nyelvállású magánhangzók kizárása¹⁰ a labiális harmóniából szigorúbb kényszer lehetett a magyarban, mint a hosszú magánhangzók kizárása – ami inkább történeti véletlennek tűnik.

Köszönetnyilvánítás

Hálásak vagyunk a két névtelen bírálónak. A kutatás az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (HUN-REN) KSZF-14/2023 Fehér foltok című pályázatának támogatásával valósult meg; a kutatás egy részét a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara támogatta (PPKE-BTK-KUT-23-2 sz. projekt).

Források

- Apor-kódex*. RMK 33. Budapest – Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum, OSZK, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 2014.
- Debreceni kódex*. RMK 21. Budapest: Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1997.
- Érsekújvári kódex*. RMK 32. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, MTA Könyvtára, Tinta Könyvkiadó. 2013.
- Festetics-kódex*. RMK 20. Budapest: Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1996.
- Gyöngyösi kódex*. RMK 27. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 2001.
- Jordánszky-kódex*. RMNy 5. Buda. 1888.
- Keszthelyi kódex*. RMK 30. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 2006.
- Kulcsár-kódex*. RMK 23. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 1999.
- Lobkowitz-kódex*. RMK 22. Budapest: Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1999.
- Példák Könyve*. Codices Hungarici 4. Budapest: Akadémiai. 1960.
- Székelyudvarhelyi kódex*. RMK 15. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1993.
- Weszprémi-kódex*. RMK 8. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1988.
- Winkler-kódex*. Codices Hungarici 9. Budapest: Akadémiai Kiadó – ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék. 1988.

¹⁰ Ehhez adalékként lásd még az *-uk/-ük* toldalék jól ismert történetét: amíg középső nyelvállású volt a magánhangzója, részt tudott venni a labiális harmóniában (nyelvjárásonként változó módon és mértékben); a zárt magánhangzó elterjedésével azonban ez a képessége megszűnt (l. Sárosi 2003, 722; Hegedűs 2001, 355).

Hivatkozások

- Aikio, Ante 2022. Proto-Uralic. In: Marianne Bakró-Nagy – Johanna Laakso – Elena Skribnik (szerk.): The Oxford guide to the Uralic languages. Oxford: Oxford University Press. 3–27. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0001>
- Benkő Loránd (szerk.) 1993–1994. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berrár Jolán 1961. Az *üdő* ~ *ideje* töltípusról. Magyar Nyelv 57: 31–39.
- Cser András – Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa 2023. A magyar kereksegi harmónia kialakulásáról. Nyelvtudományi Közlemények 119: 87–107. <https://doi.org/10.15776/NyK.2023.119.3>
- Cser, András – Beatrix Oszkó – Zsuzsa Várnai 2024. A chapter from the history of labial harmony in Hungarian: A curious case of alternation and variability. Acta Linguistica Academica 71: 190–201. <https://doi.org/10.1556/2062.2024.00731>
- Cser, András – Beatrix Oszkó – Zsuzsa Várnai 2025a. The emergence of labial harmony in Old Hungarian. Glossa: A Journal of General Linguistics 10: 1–29. <https://doi.org/10.16995/glossa.10536>
- Cser András – Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa 2025b. Egy adalék az ómagyar kori regresszív labializációhoz: a *dücső* ~ *dicsér* váltakozás kérdése. Magyar Nyelv 121: 1–13. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2025.1.1>
- Dudás Györgyi 2003. Az ómagyar kori *i>ü* labializációról. Magyar Nyelvjárások 41: 117–128.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet (Ómagyar kor). In: Kiss–Pusztai (szerk.), 301–351.
- Haader Lea 2006. Bevezetés. In: Keszthelyi kódex. RMK 30. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 7–49.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): Magyar dialektológia. Budapest: Osiris Kiadó. 351–361.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. Magyar nyelvtörténet. Budapest: Osiris Kiadó.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Budapest: Akadémiai Kiadó. 284–318.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Budapest: Akadémiai Kiadó. 355–410.
- Losonczy Zoltán 1915. Az *ő*-zés története I. Nyelvtudományi Közlemények 44: 373–406.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994. A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Budapest: Akadémiai Kiadó. 42–182.
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2019. Magyar harmónia: a dolgok állása. In: Kenesei István – Siptár Péter (szerk.): Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXI. Fonológiai tanulmányok. Budapest: Akadémiai Kiadó. 233–333.
- Róna-Tas András – Berta Árpád 2011. West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian 1–2. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet (Újmagyar kor). In: Kiss–Pusztai (szerk.), 719–724.
- Simon, Eszter 2014. Corpus building from Old Hungarian codices. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax. Oxford: Oxford University Press. 224–236.
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből. In: Prószyék Gábor – Váradi Tamás (szerk.): Nyelvtechnológiai kutatások. Budapest: Akadémiai Kiadó. 243–264.
- Zhivlov, Mikhail 2023. Reconstruction of Proto-Uralic. In: Daniel Abondolo – Riita-Liisa Valijärvi (szerk.): The Uralic languages. (2. kiadás.) London: Routledge. 117–175.
- Zsilinszky Éva 1991. A névtutók. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest: Akadémiai Kiadó. 442–460.

Why is there no labial harmony in long vowelised suffixes?

Abstract: In present-day Hungarian, labial harmony applies only to short mid vowels. In contrast, Late Old Hungarian permitted certain long-vowel suffixes to undergo labial harmony. This paper focuses on three such case markers: the ablative (-*tól*, -*től*), the delative (-*ról*, -*ről*), and the elative (-*ból*, -*ből*). All three developed through the grammaticalization of nouns with case endings, and their participation in both palatovelar and labial harmony followed their integration into the morphological structure of the host word. Their capacity for labial harmony was subsequently lost. We argue that this loss can be explained by the interaction of two factors: (i) phonological variation characteristic of Late Old Hungarian and (ii) homophony avoidance within the shifting paradigmatic structure of the case system.

Keywords: vowel harmony, labial harmony, Hungarian, grammaticalization

Cser András (levezető szerző)

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Email cím: cser.andras@btk.ppke.hu

Oszkó Beatrix

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Újvidéki Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Várnai Zsuzsa

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Megengedő mondatok a magyarban

Donáti Flóra Lili¹ – É. Kiss Katalin² – Christopher Piñón³

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

² ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

³ Université de Lille, UMR 8163 STL

Kivonat: A dolgozat a megengedő szemantikai viszonyt kódoló magyar összetettmondat-típusokat, köztük a nem-feltételes és a feltételes megengedő mondatokat elemzi. Vizsgálja a mondatok előfeltételezett és állított jelentését. A nem-feltételes megengedő összetett mondatokban az állított jelentés a mellékmondati és a főmondati proposíciók konjunkciója, az előfeltevés pedig, hogy a két proposíció konjunkciója kevésbé valószínű egy episztemikus validátor számára, mint a mellékmondati proposíciónak a főmondati proposíció releváns alternatívájával való együttes előfordulása. Az előfeltevés hordozója a mellékmondat *bár*, *noha* vagy *jóllehet* kötőszava. A feltételes megengedő összetett mondatok esetében az az állított jelentés, hogy a mellékmondatban megfogalmazott feltétel esetén megvalósul a főmondatban megfogalmazott következmény, és az az előfeltevés, hogy a főmondati következménynek a mellékmondatban megfogalmazott feltétel esetén való megvalósulása kevésbé valószínű az episztemikus validátor szerint, mint egy alternatív feltétel esetén való teljesülése. Az előfeltevésben szereplő alternatív feltételt az összetett mondat fókuszát képező feltételes mondatához csatolt *is* partikula hívja elő, a skaláris elemét pedig a *még* partikula lexikalizálja.

Kulcsszavak: megengedő szerkezet, megengedő jelentés, előfeltevés, *is*, *még*, *bár*

1. Bevezetés

Tanulmányunk célja feltárni az (1)–(3) alatti mondatok jelentését, közös és eltérő jelentéskomponenseiket, valamint azonosítani az ezen jelentéselemeket kódoló összetevőket és szerkezeti relációkat.

- (1) Bár/noha/jóllehet esik az eső, megtartjuk az előadást.
- (2) a. (Még) ha esik is az eső, megtartjuk az előadást.
b. (Még) ha csak húsz néző jön is el, megtartjuk az előadást.

- (3) (*Még) Ha csak húsz néző is eljön, megtartjuk az előadást.

Az (1) és (2) alatti mondatok első tagmondatát megengedő mellékmondatokként kategorizálják a magyar nyelvtani leírások; a (3) alatti szerkezetet nem tárgyalják (l. Simonyi 1881–83: III/127–133; Bánréti 1983; Haader 2000: 522–526). Mi – részben Bánréti (1983: 10–11), valamint Haspelmath és König tanulmányát követve (1998: 566–567) – az olyan alárendelő összetett mondatot tekintjük megengedő alárendelésnek, melyben a mellékmondati proposíciónak a főmondati állítással való együttes teljesülése a beszélő vagy más episztemikus validátor várakozása szerint kevésbé valószínű, mint egy előfeltételezett alternatíva megvalósulása. További kritériuma a megengedő alárendelő összetett mondatok osztályába való besorolásnak, hogy a megengedő viszony ne alkalmoszerűen, hanem meghatározott formai eszközök következményeként jöjjön létre. Amellett érvelünk, hogy az (1) és (2) alatti példák megengedő alárendelő összetett mondatok. Olyan proposíciókat kapcsolnak össze (*esik az eső, és megtartjuk az előadást; csak húsz néző jön el, és megtartjuk az előadást*), melyek egyidejű teljesülése kevésbé valószínű a beszélő vagy más releváns személy számára. Kevésbé valószínű, mint az *esik az eső, és nem tartjuk meg az előadást*, illetve a *nem csak húsz néző jön el, és megtartjuk az előadást* proposíciók egyidejű teljesülése volna. Ezt az (1) alatti szerkezetben a *bár, noha* vagy *jóllehet* alárendelő kötőszó, a (2) alatti szerkezetben a nagy hatókörű *is* és *még* partikulák kódolják rendszerszerűen. A (3) alatti szerkezet esetében is létrejöhet ez az olvasat, azonban, mint megmutatjuk, létrejötte nem szükségszerű; nem az adott szerkezet által kódolt szemantikai jelentéskomponensről van szó, hanem csupán pragmatikai feltételekhez kötött következtetésről, amely a világról való tudásunknak köszönhető, és szituációként változik, hogy jelen van-e.¹

A tanulmány a következőképpen épül fel: a 2. rész az (1)-es példával illusztrált nem-feltételes megengedő alárendelést vizsgálja jelentéstani és formai szempontból. A 3. és 4. rész a (2a)-ban és (2b)-ben bemutatott feltételes megengedő összetett mondatokat tárgyalja, az 5. rész a gyakran de nem szükségszerűen megengedő jelentéssel bíró (3) alatti szerkezetet elemzi. A 6. rész összefoglalás.

¹ A megengedő szerkezetek köre tágabban is megvonható – l. König (2006), Schützler (2023, 2.2. fejezet). Így megengedő mellékmondatnak tekinthető az olyan szerkezet is, melynek megengedő kötőszóval bevezetett tagmondata módosítja, eltérő perspektívába helyezi a főmondati proposíciót, például: *Az elméletét új bizonyítékokkal támasztotta alá, bár ezek megítélése nem egyértelmű. Gyakran találkoztunk, bár nem rendszeresen.* Tanulmányunkban csak az (1)–(2) alatti sztenderd megengedő szerkezeteket vizsgáljuk.

2. A nem-feltételes megengedő alárendelés

A nem-feltételes megengedő alárendelő összetett mondat megengedő mellékmondatát megengedő kötőszó: a *bár* (*ámbár*, *habár*), *noha* vagy *jóllehet* vezeti be. A legtipikusabb, leggyakoribb megengedő kötőszó a *bár*. Például:

- (4) Bár kevesen jöttek el, megtartjuk az előadást.

2.1. Jelentés

Az (1)-es és (4)-es példákkal illusztrált mondattípus két állítást kapcsol össze. (1) esetében ez a két állítás: 'esik az eső' (p), és 'megtartjuk az előadást' (q). Ugyanakkor a mondat azt is kifejezi, hogy a *bár*-ral bevezetett állítás olyan körülményt fogalmaz meg, mely esetén a főmondatbeli állításnak akár az ellentettje is igaz lehetne. Sőt, a mellékmondati állításnak a főmondati állítással való egyidejű teljesülését a beszélő vagy a kontextus valamely szereplője – Stirling (1993) szóhasználatában a ν episztemikus validátor – kevésbé valószínűnek ítéli, mint a főmondati állítás ellentettjével való egyidejű teljesülését. Ezt a jelentéskomponenst előfeltevésként azonosítjuk. Az (1)-es mondatnak tehát az alábbi jelentést tulajdonítjuk:

- (5) Bár esik az eső, megtartjuk az előadást.
 Állítás: $\text{esik-az-eső} \wedge \text{megtartjuk-az-előadást}$
 Előfeltevés:
 $[\text{esik-az-eső} \wedge \text{megtartjuk-az-előadást}] <_{\text{episztemikusan-valószínű}(\nu)}$
 $[\text{esik-az-eső} \wedge \neg \text{megtartjuk-az-előadást}]$

2.2. A jelentést kódoló lexikális és szerkezeti elemek

Az előfeltevés hordozója a *bár*, *noha* vagy *jóllehet* alárendelő kötőszó. A *bár/noha/jóllehet* tehát több szerepet is betölt; egyrészt szabad határozóként a főmondathoz csatolja az általa bevezetett tagmondatot, másrészt kódolja azt az előfeltevést, hogy a mellékmondat és a főmondat egyidejű állítása episztemikusan relatíve kevésbé valószínű.

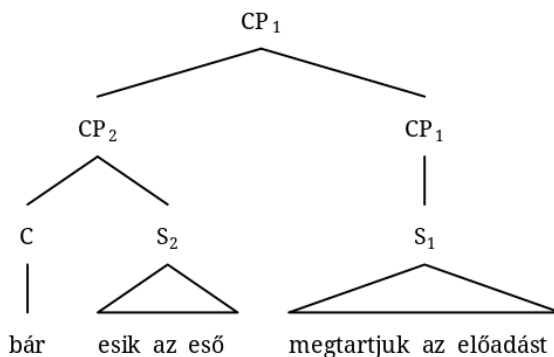
Az az állítás, hogy az (1) és (4) alatti mondattípus alárendelő összetett mondat, melyben a *bár/noha/jóllehet* alárendelő kötőszóként funkcionál, több érveléssel is alátámasztható. Ha a *bár/noha/jóllehet* mellérendelő kötőszó lenne, nem kerülhetne az első tagmondat elé, mint a (4)-es példában, és nem mozogna együtt tagmondatával, mint a (6)-os mondatban:

- (6) Megtartjuk az előadást, bár/noha/jóllehet kevesen jöttek el.

Az a lehetőség is kizárható, hogy aszindetikus, azaz, kötőszó nélküli mellérendelésről van szó, ahol a *bár/noha/jóllehet* diskurzuspartikulaként módosítja az egyik tagmondatot. A mellérendelésnek az alárendeléstől való megkülönböztetésére Langacker (1969) tesztjét használjuk.² Mint Langacker rámutatott, mellérendelő összetett mondatban az elől álló tagmondat névmása nem lehet korreferens a második tagmondat lexikális NP-jével (7a); alárendelő összetett mondat esetében viszont lehetséges a korreferencia (7b). A *bár*-ral, *noha*-val, *jóllehet*-tel bevezetett tagmondat értelmezése az alárendelő szerkezeti értelmezésnek felel meg: az első tagmondat névmása és a második tagmondat lexikális NP-je jelölheti ugyanazt a személyt (7c).

- (7) a. pro_i lázas beteg volt, és a tanár_{i/j} nem tartotta meg az órát.
 b. Amikor pro_i lázas beteg volt, a tanár_{i/j} nem tartotta meg az órát.
 c. Bár/Noha/Jóllehet pro_i lázas beteg volt, a tanár_{i/j} megtartotta az órát.

Az (1)-es és (4)-es példákkal illusztrált mondattípusnak az 1. ábrán levő szerkezetet tulajdonítjuk. A szerkezetben a teljes tagmondatokat CP-ként címkézzük. A CP által dominált szerkezet akár TP³, akár NegP, FocP vagy TopP terjedelmű lehet (azaz, lehet pusztán időjeles igei kifejezés, de tartalmazhat tagadást, fókusz és/vagy topikot is); e lehetőségeket S-ként általánosítjuk.

1. ábra. A megengedő mondatok szerkezete

A főmondat CP kategóriáját az indokolja, hogy néma kérdő vagy felszólító operátort is tartalmazhat, melyek feltételezett helye a CP projekció specifikálójában van (vö. Varga 2014), például:

² Langacker (1969: 167): „NP_a may not be used to pronominalize NP_p if NP_a and NP_p are elements of separate conjoined structures and NP_a precedes NP_p.”

³ A T(ense)P-ként címkézett kategória azonos É. Kiss (2002; 2014; stb.) PredP kategóriájával.

- (8) a. Bár kevesen jöttek el, megtartjuk az előadást?
 b. Bár kevesen jöttek el, tartsuk meg az előadást!

A *bár* feltételezésünk szerint az alárendelt CP kötőszói (C) pozícióját foglalja el. Alárendelő kötőszói szerepére utal, hogy a *Magyar történeti szövegtár* újmagyar kori példáiban lényegében mindig mondatkezdő helyen áll; a *bár* előtt topikot tartalmazó példák száma elenyésző. Kötőszóként való elemzése mellett szólnak Van Gelderen (2011) gazdaságossági elvei is, melyek a nyelvi változások során a mondatösszetevők kifejezésből fejkategóriává válását jósolják.⁴

Ugyanakkor a *bár/noha/jóllehet* alárendelő kötőszói szerepének ellentmondani látszik, hogy a *bár*, *noha* vagy *jóllehet* partikulával bevezetett tagmondat *de* kötőszóval vagy más ellentétes értelmű partikulával, például *azonban*nal összekapcsolt ellentétes mellérendelő szerkezet előtagjaként is előfordulhat:

- (9) a. *Bár/Noha/Jóllehet* esik az eső, *de* megtartjuk az előadást.
 b. *Bár/Noha/Jóllehet* esik az eső, *azonban* az előadás nem marad el.

Ezek a szerkezetek Langacker tesztje szerint mellérendelő szerkezetek: második tagmondatuk lexikális alanya nem lehet korreferens az első tagmondat névmásával:

- (10) *Bár/noha/jóllehet* *pro*_{j/*i} lázas beteg volt, *de/azonban* a tanár_i megtartotta az órát.⁵

Ennek fényében a (9) és (10) alatti mondatok *bár/noha/jóllehet* eleme – az (1), (4), (6), (7) és (8) alatti mondatok *bár/noha/jóllehet* elemével ellentétben – nem alárendelő kötőszó, hanem megengedő partikula.

2.3. A *bár/noha/jóllehet* hordozta előfeltevés eredete

A *bár* kétarcú viselkedésére és a hozzá kapcsolódó előfeltevésre a *bár* története ad magyarázatot (l. Simonyi 1881–83: I/214–216; Klemm 1934; Rác 1995: 714; Halm 2023). A *bár* a *bátor(on)* határozószóból grammatikalizálódott. A *bátor(on)* módhatározószó először bátorító, engedélyező, illetve belenyugvást kifejező határozószóvá, majd lexikális tartalmának fokozatos kiüresedésével ráhagyást, megengedést kifejező diskurzuspartikulává értelmeződött át, végül egyrészt megengedő, másrészt óhajtó kötőszóvá vált. Bátorító, engedélyező (11a), illetve

⁴ „Be a head rather than a phrase” (Van Gelderen 2011: 13–14).

⁵ A *mégis* nem tartozik a mellérendelő szerepű kötőszók/partikulák közé; a komment élén álló hangsúlyos határozószó. Az (i) példa Langacker tesztje szerint is alárendelő szerkezet:

- (i) *Bár* *pro*_{j/i} lázas beteg volt, a tanár_i mégis megtartotta az órát.

belenyugvást kifejező (11b) határozószóként többnyire kötőmóddal állt, mint az alábbi ómagyar példák mutatják:

- (11) a. [az kőuet ennekőm *bator* megh ne mutassad]: merth en egez zomóketh sem uallok

(Kazinczy-kódex 49r)

- b. ki a yocat zereti [*bator* ielős binős legön] ennec ol'mel' análi ziue vaón

(Guary-kódex 042)

A 'határozószó > diskurzuspartikula > kötőszó' változás formai egyszerűsödésével is együtt járt; az eredeti *bátoron*-ból *bátor*, majd *bár* lett. A *bár* a *ha* kötőszóval és az *ám* partikulával összeforrva (*habár*, *ámbár*) is alkothat megengedő alárendelő kötőszót. Ugyanakkor partikulaként is tovább él, és e minőségében állhat ellentétes mellérendelő szerkezet első tagmondatában.

A *bátor/bár* használata mind bátorító, engedélyező, mind belenyugvást, ráhagyást kifejező szerepében azzal az előfeltevéssel járt együtt, hogy az adott esemény nem magától értetődő, nem várt, relatíve valószínűtlen az adott szituációban, hiszen különben nem volna szükség bátorításra, engedélyezésre, illetve belenyugvásra, ráhagyásra. A kötőszóvá grammatikalizálódott *bár* megengedő kötőszóként is megőrizte lexikális jelentéséből eredő előfeltevését.

A *bár* szinonímái is hasonló utat jártak be: lexikális jelentéssel bíró elemekből grammatikalizálódtak alárendelő kötőszóvá, és az általuk felidézett előfeltevés korábbi lexikális jelentésük maradványa. A *noha no-* eleme A *magyar nyelv etimológiai szótára* (Benkő 1970: II/1021) szerint a *no* bátorító partikulával azonos (ebből erednek a *noszogat*, *nógat* 'no, no szókkal bíztat' igék is). A *ha* – a *habár ha* eleméhez hasonlóan – nem fejez ki feltételeességet. Az ómagyarban a *noha* még többnyire ellentétes mellérendelő szerkezetben szereplő ráhagyó partikula:

- (12) [*Noha* bwnős vagyok]: *de* teh mondad: nem jöttem hynya az ygazakath hanem az bwnősoketh penitenciarah

(Könyvecse 29v)

A *jöllehet* ómagyar kori előzménye a *jól lehet, hogy ..., de ...* (eredetileg talán *jó, lehet, hogy ..., de ...*) megengedő értelmű ellentétes mellérendelő szerkezet (Benkő 1970: II/279) – lásd a (13a) alatti példát. Itt ellentétes mellérendelő kötőszóként a nyomatékos *de maga* szerepel. Ugyanakkor a szintén ómagyar kori (13b)-ben a *jöllehet* már elvesztette szemantikai és szintaktikai komplexitását; megengedő partikulaként funkcionál, sőt már alárendelő kötőszóként is elemezhető.

- (13) a. [ȳol leheth vram Iesus hogȳ te zenth athȳad kȳwel ȳstensegben egȳ wagȳ tegod sonha el nem hagȳoth wolna] *de maga* [ez nagȳ kenodnak latathȳaerth ez wȳlagȳ nepeknek vgȳ esmertetȳk wala].
(Czech-kódex 23)

- b. Ez Amos ꝑpheta nē uolt Isayasnac at't'a *iollèhèt* az es ꝑpheta volt
(Bécsi kódex 2/213)

A *bár*-hoz hasonlóan mind a *noha*, mind a *jöllehet* ma is használható ellentétes mellérendelő összetett mondat előtagjának megengedő partikulájaként is, amint a *Magyar történeti szövegtár* mai magyar példái bizonyítják:

- (14) a. mert *noha* fáradságos volt eljutni a vízesés lábáig, *de* végre odaérték.
b. *Jöllehet* más, hosszabb életű folyóiratok anyagában is lehet találni gyenge műveket, *de* nyolc szám esetében ezek nehezebben tűnnek el, mint például évi 12-nél.

2.4. Részösszefoglalás

A *bár* és szinonímái, a *noha* és a *jöllehet* megengedő előfeltevéssel együtt járó alárendelő kötőszók. Az általuk bevezetett mellékmondat és főmondatának szemantikai viszonya az alábbi módon ábrázolható:

- (15) *bár/noha/jöllehet* p, q
Állítás: $p \wedge q$
Előfeltevés: $[p \wedge q] <_{\text{episztemikusan-valószínű}(v)} [p \wedge \neg q]$

A *bár*, a *noha* és a *jöllehet* megengedő partikulaként ellentétes mellérendelő szerkezet előtagjában is előfordul.

3. A feltételes megengedő szerkezet

A (2a,b) alatt bemutatott feltételes megengedő alárendelő összetett mondat megengedő mellékmondata *ha* kötőszót tartalmazó, *is* partikulától módosított, választhatóan *még* partikulával bevezetett feltételes mellékmondat. Az *is* partikula enklitikumként a mellékmondat igéjéhez vagy az ígét tartalmazó fonológiai szó hangsúlyos eleméhez simul. A *még* partikula proklitikumként áll a mellékmondat élén.

3.1. Jelentés

A feltételes megengedő mellékmondat – a *bár*-ral bevezetett mondatípussal ellentétben – nem az aktuális, hanem egy lehetséges világhoz köti a mellékmondat és főmondat közötti megengedő viszonyt.

Először a (16) alatt újra idézett (2a) mondat jelentését bontjuk ki.

(16) (Még) ha esik is az eső, megtartjuk az előadást.

E mondat jelentése is állított és előfeltételezett jelentéskomponensekből tevődik össze. Az állított jelentés megegyezik a sima feltételes mondatéval: ha esik az eső, megtartjuk az előadást. Az előfeltevés pedig: *c* kontextusban az *esik az eső* állításnak létezik egy *p* fókuszalternatívája⁶, amelyre szintén igaz, hogy ha *p* teljesül, megtartjuk az előadást, valamint hogy az *esik az eső és megtartjuk az előadást* állítás episztemikusan kevésbé valószínű a *v* episztemikus validátor számára, mint az, hogy *p és megtartjuk az előadást*.

(17) (Még) ha esik is az eső, megtartjuk az előadást.

Állítás: *esik-az-eső* → *megtartjuk-az-előadást*

Előfeltevés:

$\exists p(p \in \text{ALT}_c([\text{esik-az-eső}]) \wedge p \neq [\text{esik-az-eső}] \wedge (p \rightarrow \text{megtartjuk-az-előadást}) \wedge [\text{esik-az-eső} \wedge \text{megtartjuk-az-előadást}] <_{\text{episztemikusan-valószínű}(v)} [p \wedge \text{megtartjuk-az-előadást}])$

Az *esik az eső* lehetséges fókuszalternatívái az alternatív időjárási körülmények. Ezek a (feltehetőleg szabadtéri) előadás megtartására való alkalmasság szempontjából vannak rendezve, például: *süt a nap > fúj a szél > esik az eső > vihar van > havazik*, és a megengedő mondat ezen a skálán jelöl ki egy pontot, amelynél az előadás még megtartható.

3.2. A jelentést kódoló lexikális és szerkezeti elemek

A megengedő viszonynak helyt adó lehetséges világokat a *ha* feltételes kötőszó hívja elő. A feltételes kötőszó a feltételes mód használatát is megengedi a mellékmondatban vagy mindkét tagmondatban. A feltételes mód használata a feltétel bekövetkeztének nagy fokú valószínűtlenségét, nem várt voltát jelzi:

⁶ Itt Rooth (1992) fókuszelfogását követjük. Eszerint az összetett mondat rendes jelentése mellett ('Ha esik az eső, megtartjuk az előadást') alternatívákat is előhív, melyekben a fókuszált összetevőt (esetünkben a feltételes mondatot) hasonló jelentéstani típusú összetevők helyettesítik, például: 'Ha süt a nap, megtartjuk az előadást'; 'Ha fúj a szél, megtartjuk az előadást'. Ez a fókuszértelmezés É. Kiss (1998) információs fókuszának feleltethető meg; tágabb fogalom, mint a kimerítő azonosítást kifejező szerkezeti fókusz; nem kötődik egyetlen szerkezeti pozícióhoz és nem szükségszerűen kimerítő értelmű.

(18) Még ha esne is az eső, megtartjuk az előadást.

Az előfeltevésben szereplő alternatív összetett mondatot eredményező fókusz-alternatívákra az *is* partikula hívja fel a figyelmet. Az *is* a főhangsúly által meghatározott információs fókuszhoz, a (16)-os példában a feltételes tagmondatához kapcsolódik; annak releváns alternatíváira mutat rá. Különösen nyilvánvaló ez, ha a feltételes mellékmondatot névmási határozószó képviseli a főmondat belsejében; ekkor ugyanis az *is* a feltételes tagmondatot képviselő névmási határozószóhoz simul (19a,b), vagy mind a tagmondat után, mind a névmási határozószó után megjelenik (19c).

- (19) a. Ha esik az eső, még *akkor is* megtartjuk az előadást.
 b. Még ha esik az eső, *akkor is* megtartjuk az előadást.
 c. Ha esik *is* az eső, még *akkor is* megtartjuk az előadást.

Ha a feltételes mellékmondatához nem tartozik vele koindexált névmási határozószó, akkor az *is* a szintaktikai szerkezetben a feltételes mellékmondat egészéhez csatolódik ([_{CP} [_{CP} *ha* ...] *is*]). Ezt feltételezzük a (16)-os mondatról is. Alátámasztja e feltételezést, hogy az *is* nem vesz részt a tagmondaton belüli tagadó egyeztetésben:

(20) Még ha senki/tíz néző sem jelenik *is* meg, megtartjuk az előadást.

Ugyanakkor az *is* – a klitikumok esetében nem szokatlan módon – nem mindig a szintaktikai szerkezetben elfoglalt helyén ejtődik ki. A (16)-os példában, akárcsak a (21)–(23) alatti példák (a) változatában, az *is* az információs-fókusz kifejezés főhangsúlyt viselő lexikális alaptagján jelenik meg. Amikor az információs-fókusz kifejezés lexikális alaptagja fonológiai értelemben maga is klitikum, azaz, egy fonológiai szót alkot egy megelőző hangsúlyos elemmel, az *is* akár a lexikális alaptaghoz, akár az azt megelőző hangsúlyos elemhez kapcsolódhat. Ez a helyzet az igekötős igés és a tagadott igés mondatokban. (Simonyi (1881–83: I/43–52) szerint az „uralkodó nyelvszokás” az ige után helyezi az *is*-t, sőt a nyelvészek zöme sérthetetlen szabálynak tekinti a megengedő *is* ige utáni helyét. A (21b), (22b), (23b) alatti példák szórendjét Simonyi a nyelvjárásokból terjedő változatokként írja le.)⁷

- (21) a. Még ha *elered is* az eső, megtartjuk az előadást.
 b. Még ha *el is* ered az eső, megtartjuk az előadást.

⁷ Hasonló a helyzet ma a kérdő *-e* partikula esetében: az uralkodó nyelvszokás az ige után helyezi, de a magyar nyelv egyes területi és társadalmi változataiban a hangsúlytalan igét megelőző hangsúlyos tagadószóhoz, igekötőhöz, esetleg fókuszhoz simul.

- (22) a. Még ha *nem sūt is* ki a nap, megtartjuk az előadást.
 b. Még ha *nem is sūt* ki a nap, megtartjuk az előadást.

Szerkezeti fókusz esetén a jelöletlen opció ma is az ígéhez simuló *is*, de a Spec,FocP-ben álló kizáró értelmű kifejezés után álló *is* is elfogadható:

- (23) a. Még ha csak délután *sūt is* ki a nap, megtartjuk az előadást.
 b. ?Még ha csak *délután is* sūt ki a nap, megtartjuk az előadást.

Az *is* e szórendi változatok mindegyikében a feltételes mellékmondatához csatolt pozícióból kerül a klitikumgazdára; minden esetben azt jelzi, hogy a főmondati állítás egy releváns alternatív feltétel teljesülése esetén is megvalósul.

Az *is*-sel módosított kifejezéshez simuló *még* proklitikum értékelő partikula; azt fejezi ki, hogy az *is*-sel jelölt fókuszt tartalmazó propozíció kevésbé valószínű, mint egy alternatív propozíció, melyben az *is*-sel jelölt fókusz helyén más fókuszértékek szerepelnek. Például:

- (24) *Még* János *is* megoldotta a feladatot.

(24) azt jelenti, hogy János megoldotta a feladatot, és egy másik releváns személy is megoldotta, és a feladat János általi megoldását az episztemikus validátor kevésbé várta, kevésbé valószínűnek tartotta, mint a feladatnak a másik releváns személy általi megoldását.

Hasonló szerepet játszik a *még* a (16)-os mondatban is. Itt is az eredeti összetett állítás és az alternatív fókuszértékkel alkotott előfeltételezett változat valószínűségét rangsorolja. Lényegében azt jelzi, hogy az, hogy esik az eső és megtartjuk az előadást kevésbé várt vagy valószínű az episztemikus validátor számára, mint az, hogy nem esik az eső és megtartjuk az előadást. Ugyanakkor a feltételes megengedő mondatához kapcsolódó *még* elhagyható; csupán explicitté teszi a tőle függetlenül jelen lévő értékelő mozzanatot. Úgy látszik, a feltételes megengedő mellékmondatot módosító *is* önmagában is kifejezi, hogy az általa jelölt feltétel esetén a következmény kevésbé valószínű, mint egy előfeltételezett alternatív feltétel esetén. Azaz, a feltételes mellékmondat egészéhez kapcsolódó *is* különbözik az egyszerű additív *is*-től, az angol *also*, a német *auch* megfelelőjétől. E megengedő *is* az additív komponens mellett skaláris jelentésmozzanatot is magába sűrít az angol *even*-hez⁸ és a német *sogar*-hoz hasonlóan.

⁸ Az angol *even*-ről létezik tekintélyes irodalom. Karttunen és Peters (1979, 5. fejezet) javasol egy formális szemantikai elemzést az *even*-ről, amely sok későbbi elemzést befolyásol.

4. Feltételes megengedő alárendelés szerkezeti fókuszát is tartalmazó mellékmondat

Lényegében a (25) alatt újra felidézett (2b) alatti példa is ugyanazt a feltételes megengedő szerkezetet képviseli, mint a fentebb tárgyalt (2a)/(16), azzal a különbséggel, hogy a mellékmondat szerkezeti fókuszát tartalmaz, amint ezt az ige és az igekötő fordított sorrendje mutatja:

- (25) Még ha $[_{\text{FocP}} \text{csak } [_{\text{FocP}} \text{húsz néző}_i \text{jön}_i \text{is } [_{\text{TP}} \text{el } t_i \text{ } [_{\text{VP}} t_j \text{ } t_i]]]$, megtartjuk az előadást.

4.1. Jelentése

(25)-nek az az állított jelentése, hogy ha pontosan 20 néző jön el, akkor megtartjuk az előadást. Az előfeltevés pedig, hogy a 20-nak létezik m' alternatívája, mely 20-nál nagyobb szám, és ha m' néző jön el, akkor megtartjuk az előadást, továbbá, hogy a *20 néző jön el és megtartjuk az előadást* állítás kevésbé valószínű a v episztemikus validátor számára, mint az *m' néző jön el és megtartjuk az előadást* állítás.

- (26) Még ha csak húsz néző jön is el, megtartjuk az előadást.
 Állítás: $n\text{-néző-eljön} \wedge n = 20 \rightarrow \text{megtartjuk-az-előadást}$
 Előfeltevés: $\text{ALT}_c(20) = \lambda m[20 \leq m]_c \wedge$
 $\exists m'(m' \in \text{ALT}_c(20) \wedge m' \neq 20 \wedge (m'\text{-néző-eljön} \rightarrow \text{megtartjuk-az-előadást})$
 $\wedge [20\text{-néző-eljön} \wedge \text{megtartjuk-az-előadást}] <_{\text{episztemikusan-valószínű}(v)}$
 $[m'\text{-néző-eljön} \wedge \text{megtartjuk-az-előadást}]$

A (25)-ös példában a 20 alternatív értékei (a c kontextus viszonylatában) olyan számok, amelyek nagyobbak 20-nál, de a kontextustól függően lehet egy felső korlátjuk is, így az alternatívák halmazának nem szükséges (felfelé) nyitottnak lennie.

4.2. A jelentést kódoló lexikális és szerkezeti elemek

A *ha* kötőszó következtében e példában is egy lehetséges világban jön létre a mellékmondat és a főmondat közötti megengedő viszony. Az igehez simuló *is* partikula itt is azt jelzi, hogy a feltételes mellékmondat az összetett mondat információs fókuszaként, egy alternatívahalmaz tagjaként funkcionál. Ugyanakkor bonyolítja az értelmezést, hogy az összetett mondat információs fókuszaként szolgáló feltételes mellékmondaton belül is fókuszot találunk.

A feltételes mellékmondatban az igenek az igekötőt megelőző pozíciója mutatja, hogy a tagmondat kizáró értelmű szerkezeti fókuszot tartalmaz: *ha* $[_{\text{FocP}}$

csak [_{FocP} *húsz néző jön*_i [_{TP} *el t_i*]]]. A szerkezeti fókusz, a Spec,FocP-ben álló *húsz néző* maga is alternatívákat aktivál, melyek alternatív propozíciókat hívnak elő. Az alternatív propozíciókban a hangsúlyos *húsz*-at a számskála egyéb tagjai helyettesítik. A FocP-hez csatolt *csak* (mely enklitikumként a FocP lexikális alaptagjához, az igéhez is csatolódhat: *ha húsz néző jön csak el*) azt jelzi, hogy az alternatívahalmazon belül az eredeti *húsz néző jön el* alacsony értéket képvisel; alternatívái a számskála magasabb értékeit tartalmazó *21 néző jön el*, *22 néző jön el*, *23 néző jön el*, ... Ugyanakkor a szerkezeti fókusz kimerítő jegye azt fejezi ki, hogy a mondatban kifejezett állítás az alternatívák közül kizárólag a mondatban megnevezett alternatívára, a *húsz néző jön el*-re teljesül; a tagmondat állított jelentése tehát: 'ha csak pontosan húsz néző jön el'.

Az összetett mondat szintjén az *is* által jelzett behelyettesíthető fókusz-alternatívák a feltételes mellékmondat egészének, azaz, a *ha csak húsz néző jön el* tagmondatnak az alternatívái, alapesetben annak tagadott változata: a *ha nem csak húsz néző jön el* tagmondat. Ennek jelentése egyenértékű a feltételes tagmondat szintjén még kizárt *ha 21 néző jön el*, *ha 22 néző jön el*, ... alternatívákkal. Itt is egy *még* partikula teheti hangsúlyossá, hogy az episztemikus validátor szemében a főmondati következmény teljesülése az eredeti feltétel esetében kevésbé valószínű vagy várt, mint az alternatív feltétel esetében.

4.3. Részösszefoglalás

A feltételes megengedő alárendelő összetett mondat egy lehetséges világban létesít megengedő viszonyt a mellékmondatbeli és a főmondatbeli propozíció között. Az összetett mondat információs fókuszát alkotó feltételes mellékmondatához csatolt *is* partikula fókuszalternatíva jelenlétére utal; egy olyan előfeltételezett alternatív feltételre, mely esetén szintén teljesül a főmondati következmény. A feltételes mellékmondat előtti, választhatóan kitehető *még* partikula annak kiemelésére szolgál, hogy a főmondati állítás megvalósulása kevésbé valószínű az episztemikus validátor számára a mellékmondatban megfogalmazott feltétel esetében, mint az előfeltételezett alternatív feltétel esetében.

5. Egy rokon szerkezet

A (3) alatti, (28) alatt újra idézett példa a *még* kivételével ugyanazokból az elemekből épül fel, mint a (2b)/(25) alatti példa; csupán szórendjében, pontosabban szerkezetében különbözik tőle:

(28) (**Még*) *Ha csak húsz néző is* eljön, megtartjuk az előadást.

(25)-től eltérően a (28)-as példa nem tartalmaz kizáró értelmű szerkezeti fókusz, azaz, FocP projekciót. Míg a (25)-ös példában a *csak* a FocP-t módosítja, az *is* pedig a feltételes tagmondat egészéhez csatolódik, a (28)-as mondatban a partikulák egy részösszetevőt vesznek körül; az ige NumP kategóriájú alanyi vonzatát módosítják. További különbség, hogy míg (25)-ben kitehető a *még* skaláris partikula, a (28)-as példában kitétele agrammatikus mondatot eredményez.⁹

5.1. Jelentése

A (28)-as példa jelentése különbözik a (25)-ös példa jelentésétől. A (25)-ös példával ellentétben, ahol az állított tartalom, hogy ha pontosan húsz néző jön el, megtartjuk az előadást, a (28)-as mondat állított jelentése azt fejezi ki, hogy húsz vagy annál több néző megjelenése esetén megtartjuk az előadást. Világossá válik a különbség, ha elhagyjuk az *is* partikulát:

- (29) a. Ha csak húsz néző jön el, megtartjuk az előadást.
b. Ha csak húsz néző eljön, megtartjuk az előadást.

A különbség abból adódik, hogy (28)-ban a *húsz néző* nem kizáró jegyű szerkezeti fókusz; nem Spec,FocP pozícióban áll, következésképp jelentése nem 'pontosan húsz néző', hanem 'legalább húsz néző' (l. É. Kiss 2006). Különbözik a két mondat előfeltevése is. Míg (25)-ben a fókusz alternatív értékei 20-nál nagyobb számosságú, (28)-ban 20-nál kisebb számosságú kifejezések. Míg (25) esetében az alternatív fókuszértékek behelyettesítésével alkotott előfeltételezett állítások valószínűbbnek tűnnek az episztemikus validátor számára, mint az eredeti fókuszértéket tartalmazó állítás, (28) esetében az alternatív fókuszértékek behelyettesítése esetén nem teljesül a főmondati következmény.

- (30) Ha csak húsz néző is eljön, megtartjuk az előadást.

Állítás: n -néző-eljön $\wedge n \geq 20 \rightarrow$ megtartjuk-az-előadást

Előfeltevés:

$ALT_{\mathcal{C}}(20) = \lambda m[m \leq 20]_{\mathcal{C}} \wedge$

$\forall m'(m' \in ALT_{\mathcal{C}}(20) \wedge m' \neq 20 \rightarrow (m'\text{-néző-eljön} \rightarrow \neg \text{megtartjuk-az-előadást}))$

(28) esetében is következtethetünk arra, hogy ha 20-nál több néző jön el, akkor még valószínűbb lesz az előadás megtartása, mint 20 néző esetén. Ez azonban nem inherens része a szerkezet jelentésének; nem a mondat összetevőinek jelentésén, hanem a világról való tudásunkon alapszik. Egy színházi előadás esetében minél inkább felülmúlja a nézőszám a minimálisan elégségest, annál

⁹ A *még* partikulának a (28) alatti mondattípusban való elfogadhatatlanságát egy 15 fővel végzett informális teszt is megerősítette.

valószínűbb az előadás megtartása. Azonban például az alábbi mondatok esetében a feltételben szereplő mennyiség növelése nem növeli a főmondati állítás teljesülésének valószínűségét:

- (31) a. Ha csak egy kiskanálnyi sütőport is belekeverünk a lisztbe, könnyű lesz a piskóta.
 b. Ha csak két napig is ágyban maradsz, elmúlik a náthád.

Egy kiskanálnyinál több sütőpor használata esetén nem valószínűbb, hogy könnyű lesz a piskóta, sőt, a sütőpor mennyiségének érezhető növelésével ellenkező hatást érünk el; száraz süteményt kapunk. A nátha leküzdésének valószínűsége sem nő egyenes arányban az ágyban töltött napok számával. A (28) és (31) alatti mondatok által képviselt szerkezet esetében tehát nem mindig teljesülnek a megengedő alárendelés jelentéstani kritériumai; nem szükségszerűen igaz, hogy a mellékmondat olyan feltételt azonosít, mely esetén a beszélő vagy más episztemikus validátor várakozása szerint a főmondati következmény megvalósulása kevésbé valószínű, mint egy alternatív feltétel esetén volna.

5.2. A jelentést kódoló lexikális és szerkezeti elemek

A (28)-as példabeli *csak* (a (25)-ös példabeli *csak*-tól eltérően) nem állhat az ige mögött. A NumP alaptagjaként szereplő, számskálát jelölő számnév jelentését korlátozza a skála alsó értékének megadásával; feltételezésünk szerint a NumP specifikálójában foglal helyet. A NumP alaptagját alkotó számnév – a nem Spec,FocP-ben álló számnevek természetes nyelvi jelentésének megfelelően – felül nyitott számnévi skálát jelöl (20, 21, 22, 23, ...). A Spec,NumP-ben álló *csak* (redundánsan) a skála alulról való zártságát jelzi; a húsz néző tehát az a minimálisan elégséges nézőszám, amely esetén a főmondati állítás teljesül. Minthogy a *húsz néző* megjelenése a főmondati következmény teljesülésének minimális feltétele, a 20-nál kisebb alternatív fókuszértékek ahhoz az előfeltevéshez vezetnek, hogy ha 20-nál kevesebb néző jelenik meg, nem tartjuk meg az előadást.

Az *is* a szintaktikai szerkezetben a tagmondat információs fókuszát alkotó NumP-hez csatolódik ([NumP [NumP *csak* [Num' *húsz* [NP *néző*]]] *is*]), kiejtéskor annak lexikális alaptagjához simul. A NumP-hez járuló *is* sajátos fókuszalternatívákat jelez. Mint már Simonyi (1881–83: I/27) megfigyelte, a számneves kifejezéshez csatolt – általa 'kiemelő *is*'-nek nevezett – partikula mintegy szembeállítja az adott számnevet a nála kisebb értékű skaláris alternatívákkal. Simonyi szerint a *Száz példát is találunk rá a történetben* mondatot például a hallgató a képzeletében ezzel egészíti ki: *nem csak egyet, kettőt, vagy hármat*. A (28)-as példában az eredeti fókuszértékkel szembeállított fókuszértékek a 19, 18, 17, ... *néző*. Mi ezt a számneves vagy más skalárisan érthető kifejezéshez csatolt *is*-t, Simonyi *kiemelő is*-ét *felnagyító is*-nek nevezzük, ugyanis értelmezé-

sünkben azt fejezi ki, hogy az adott skaláris érték nagyobb az elvártnál vagy elvárhatónál – lásd a (32) alatti példákat:

- (32) a. *Három könyvet is* elolvastam a nyaralás alatt.
 b. János megpályázta az állást; akár *docensi besorolást is* kaphat.

A (32b)-ben megjelenő *akár* partikula a (28) alatti példában is kitehető volna (*Ha akár csak húsz néző is* eljön, ...). Az *akár* – mint Abrusán (2007) és Halm (2016) munkáiból kitűnik – szabad választást kifejező partikula; az *akár csak n* jelentése tehát: 'tetszőleges szám az *n*-nel kezdődő számskálán', '*n* vagy több', 'legalább *n*'.

A skaláris *csak* XP *is* kifejezés nem módosítható a *még* értékelő partikulával. A *még* azt fejezi ki, hogy az *is*-sel jelölt fókusz esetében kevésbé várt az adott proposíció teljesülése, mint a fókuszalternatívák esetében volna. A *csak* XP *is* viszont ennek épp az ellenkezőjét jelenti; azt, hogy az *is* által jelölt fókusz, jelen esetben a *csak húsz néző*, pontosabban a fókuszt tartalmazó *Ha csak húsz néző eljön* kifejezés minimálisan elégséges a főmondati állítás teljesüléséhez, szemben a fókuszalternatívákkal, melyek nem elégségesek hozzá.

5.3. Részösszefoglalás

A (3)/(28) a *még*-től eltekintve ugyanazokból az összetevőkből épül fel, mint a (2b)/(25); jelentésük mégis különbözik, a fókuszalternatívákat jelző *is* partikula eltérő pozíciójából, eltérő hatóköréből és eltérő szerepéből következően. Míg a (25)-ös példában a fókuszalternatívák olyan feltételes mellékmondatok, melyek az *is*-től módosított eredeti mellékmondat számneves kifejezésének (*húsz néző*) nagyobb számosságú alternatíváit tartalmazzák, a (28)-as mondat fókuszalternatívái olyan NumP-k, melyekben az *is*-től módosított NumP kisebb számosságú alternatívái szerepelnek. Míg a (25)-ös mondat esetében az előfeltételezett alternatíva esetén nagyobb a főmondati következmény teljesülésének valószínűsége, mint az állított feltétel esetén, a (28)-as példában az előfeltételezett alternatívák esetében nem teljesül a főmondati következmény.

6. Összefoglalás

Cikkünkben a megengedő szemantikai viszonyt kódoló magyar összetettmondat-típusokat elemeztük. Ezekben az összetett mondatokban az alárendelő tagmondat olyan körülményt fogalmaz meg, melynek a főmondati állítással való együttes megvalósulása a beszélő vagy más episztemikus validátor várakozása szerint viszonylag kevésbé valószínű. Kevésbé valószínű, mint az adott körülménynek egy alternatív főmondati proposícióval való együttes megvaló-

sulása, vagy mint egy alternatív körülménynek az adott főmondati propozícióval való együttes teljesülése. Megvizsgáltuk a mondatok előfeltételezett és állított jelentését, és a megengedő jelentéskomponenst hordozó elemek szerepét. A nem-feltételes megengedő összetett mondatokban az állított jelentés a mellékmondati és a főmondati propozíciók konjunkciója. A szerkezet azzal az előfeltevéssel jár együtt, hogy a két propozíció konjunkciója kevésbé valószínű az episztemikus validátor számára, mint a mellékmondati propozíciónak a főmondati propozíció releváns alternatívájával – alapesetben ellentettjével – való együttes előfordulása. Az előfeltevés hordozója a mellékmondatot bevezető *bár, noha* vagy *jóllehet* kötőszó.

A feltételes megengedő összetett mondatok esetében az az állított jelentés, hogy a mellékmondatban megfogalmazott feltétel esetén megvalósul a főmondatban megfogalmazott következmény. A feltételes mellékmondathoz kapcsolódó *is* partikula azt jelzi, hogy a feltételes mellékmondat alkotta információs fókuszban van alternatív fókuszértéke is, mely alapesetben a mondat tagadott változata. Az összetett mondatnak az az előfeltételezett jelentése, hogy a főmondati következménynek a mellékmondatban megfogalmazott feltétel esetén való megvalósulása kevésbé valószínű az episztemikus validátor szerint, mint az alternatív feltétel esetén való teljesülése. Ezt az előfeltevést a *még* partikula kitétele teheti hangsúlyossá.

Annak tisztázásához, hogy milyen szerepet játszik a fókuszalternatíva terjedelme a megengedő jelentés kialakulásában, összevetettünk két hasonló elemekből felépített feltételes összetett mondatot, melyek egyikében az *is* a feltételes mellékmondathoz, másikában a feltételes mellékmondatban található számneves kifejezéshez csatolódik. Amellett érveltünk, hogy a megengedő jelentés csak akkor alakul ki szükségszerűen, ha az *is* a feltételes mondat egészéhez kapcsolódik, azaz, alternatív feltételes mellékmondat jelenlétét jelzi.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk a Nyelvelmélet és nyelvleírás, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2024. november 14–15. hallgatóságának, valamint cikkünk két lektorának hasznos megjegyzéseiért, tanácsaiért, továbbá a szerkesztők alapos szöveggondozásáért.

Hivatkozások

- Abrusán, Márta 2007. *Even and free choice any* in Hungarian. *Proceedings of Sinn und Bedeutung* 11: 1–15.
- Bánréti Zoltán 1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. *Nyelvtudományi Értekezések* 117. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő, Loránd (szerk.) 1970. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bécsi Codex 1416 után/1450 körül. Betűhű átirat és latin megfelelő. Közzéteszi: Mészöly Gedeon. (Új Nyelvméltár 1.) Budapest: 1916.
- Czech-kódex 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Jegyzetekkel közzéteszi N. Abaffy Csilla. (Régi Magyar Kódexek 4.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990.
- É. Kiss, Katalin 1998. Identificational versus information focus. *Language* 74: 245–273.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. Kiss Katalin 2006. Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? *Magyar Nyelv* 102: 442–459.
- É. Kiss Katalin (szerk.) 2014. *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Guary-kódex 1508 előtt. Hasonmás kiadás, közzéteszi, bevezető: Szabó Dénes. (Codices Hungarici, 3.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1944.
- Haader Lea 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 472–530.
- Halm, Tamás 2016. *The grammar of free-choice items in Hungarian*. PhD disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Halm Tamás 2023. Az *akár-* és a *bár-* névmási paradigmák diakrón szemantikája. In: Cser András – Nemesi Attila László (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. Budapest: PPKE Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 155–180.
https://btk.ppke.hu/storage/tiny_mce/uploads/10-Halm-Tamas.pdf Elérés dátuma: 2025. október 10.
- Haspelmith, Martin – Ekkehard König 1998. Concessive conditionals in the languages of Europe. In: Johan van der Auwera – Dónall P. Ó Baoill (szerk.): *Adverbial constructions in the languages of Europe*. Berlin – New York: De Gruyter Mouton. 563–640.
- Karttunen, Lauri – Stanley Peters 1979. Conventional implicature. In: Choon-Kyu Oh – David A. Dinneen (szerk.): *Syntax and semantics, volume 11: Presupposition*. New York: Academic Press. 1–56.
- Kazinczy-kódex 1526–1541. Közzéteszi: Kovács Zsuzsa. (Régi Magyar Kódexek 28.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003.
- Klemm Antal 1934. Megengedő mondatok. *Magyar Nyelv* 30: 7–12.
- König, Ekkehard 2006. Concessive clauses. In: Keith Brown (szerk.): *Encyclopedia of language and linguistics* 2. Elsevier. 820–824. <https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/00277-7>
- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi bevezetést és a jegyzeteket írta: Pusztai István. (Régi Magyar Kódexek 1.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985.
- Langacker, Ronald W. 1969. On pronominalization and the chain of command. In: Sanford A. Schane – David A. Reibel (szerk.): *Modern studies in English*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. 160–186.
- Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Budapest: Akadémiai Kiadó. 694–718.
- Rooth, Mats 1992. A theory of focus interpretation. *Natural Language Semantics* 1: 75–116.
<https://doi.org/10.1007/BF02342617>
- Schützler, Ole 2023. Concessive constructions in varieties of English (*Language Variation* 9). Berlin: Language Science Press.
- Simonyi Zsigmond 1881–1883. *A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete* I, II, III. Budapest: MTA.

- Stirling, Lesley 1993. Switch-reference and discourse representation. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Gelderen, Elly 2011. The linguistic cycle: Language change and the language faculty. Oxford: Oxford University Press.
- Varga Diána 2014. A magyar felszólító mondatok szerkezete. PhD disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

Concessive sentences in Hungarian

Abstract: The paper studies Hungarian complex sentences encoding a concessive relation: among them, non-conditional and conditional concessive sentences. It analyzes their asserted and presupposed meaning components. The asserted content of non-conditional concessive sentences is the conjunction of the subordinate proposition and the main proposition. The presupposition is that the conjunction of the two propositions is less likely for an epistemic validator than the joint holding of the subordinate proposition and a relevant alternative of the main proposition. The presupposition is encoded by the complementizers *bár*, *noha*, or *jóllehet*. The asserted content of conditional concessive sentences is that in case the condition formulated in the subordinate clause is met, the consequence encoded in the main clause is realized. The presupposition is that the realization of the consequence in the case of the given condition is less likely for the epistemic validator than its realization in the case of an alternative condition. The alternative condition is evoked by the particle *is* adjoined to the conditional clause, whereas the scalar element of the presupposition is lexicalized by the particle *még*.

Keywords: concessive construction, concessive meaning, presupposition, *is*, *még*, *bár*

Donáti Flóra Lili

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

É. Kiss Katalin (levelező szerző)

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Email cím: e.kiss.katalin@nytud.elte.hu

Christopher Piñón

Université de Lille
UMR 8163 STL

Ilyen-olyan demonstratívumok *itt-ott* – egy sajátos mellérendelő konstrukció helye a demonstratívumok rendszerében

Dömötör Éva

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

Kivonat: A tanulmányban olyan, a magyar nyelvtanokban és nyelveírásokban eddig nem szereplő konstrukciókat azonosítok korpuszadatok alapján, amelyekben főnévi, melléknévi és határozószói demonstratívumpárok nem deiktikus használatban különféle típusú mellérendelő szerkezetet alkotnak, és morfológiai párhuzamosságot mutatnak. Ezeket a formai tulajdonságokat a vizsgálat középpontjában álló, kötőszó nélküli *ez-az*, *ilyen-olyan*, *itt-ott* típusú konstrukció egy általánosabb mellérendelő összetétel, a több nyelvben megfigyelt ún. co-compound konstrukciótól, ezen belül is az összetételi tagok közötti hangalaki hasonlóságot az álikerítő konstrukciótól örökli. Az álikerítő szerkezethez a demonstratívumok esetében olyan jelentés társul, amelyet a 'határozatlanság', a 'többség' és a 'különféléesség' szemantikai tulajdonságokkal definiálok. Az így meghatározott konstrukciót a konstrukciós nyelvtanmodellt követve elhelyezem a magyar demonstratívumok rendszerében, és utalok a magyar nyelvtan egészét reprezentáló konstrukciónban való elhelyezhetőségére is. Továbbá egy diakrón megfigyelés alapján javaslatot teszek az áliker-mutatószó és kötőszós formai változatuk (*ez és az*, *ilyen meg olyan*, *itt és ott*) viszonyának értelmezésére.

Kulcsszavak: demonstratívum, konstrukció, nem deiktikus, áliker-mutatószó, öröklődési hálózat

1. Bevezetés

Vizsgálatomban egy olyan konstrukciót azonosítok, amely az egész magyar demonstratívumrendszert érinti, vagyis főnévi (l. (1), (3)), melléknévi (l. (4)) mutató névmások és mutató határozószók (l. (2), (3), (5)) egyaránt találhatók abban a használatban, amelyet a következő, Magyar történeti szövegtárból (MTSz.) származó példák illusztrálnak.

- (1) Beszélgettünk *erről-arról*.

(Kurdiné Mohácsi Gabriella ford.,
Marie Kondo 2016)

- (2) [...] fogmosás közben is *ide-oda* járkált [...]

(Csaplár Vilmos 2017)

- (3) Ha elvettek is mindent a végrehajtók, azért Ferenc a piacról, *innen-onnan* szedett összefeje *ezt-azt*, mindig hozott valamit.

(Örszigethy Erzsébet 1991)

- (4) Van még sok *ilyen-olyan* fölösleges holmi, amelyekre nekem égetően szükségem van, anyám szerint pedig egyáltalán nincs, vagyis ez a szükséglet a biztos romlásba vezet.

(Vida Gábor 2017)

- (5) Nem is tudtunk róla más semmit, csak azt, hogy állítólag *itt-ott* rossz fát tett a tűzre, [...]

(Bodor Ádám 2020)

A demonstratívumok (mutatószók) alapvető használatukban a deixis eszközei (Himmelmann 1996; Diessel 1999; 2012; Laczkó 2010; Tóth 2024), ezen belül a szakirodalomban hagyományosan megkülönböztetik az exoforikus és az endoforikus referenciát. Az exoforikus utalás során a deiktikus elem referenciálisan a beszédhelyzetben valamely nyelven kívüli elemének feleltethető meg, ilyenkor a nyelvi elemet általában geszturális kifejezés egészíti ki (pl. *Azt kérem*). Endoforikus a demonstratívumhasználat, ha a referens a közvetlen szöveggörnyezetben azonosítható. Ilyenkor a deiktikus elem különböző méretű diskurzusrészletre utalhat vissza: mondatrészre (pl. *Rendeltem egy könyvet, azt szeretném átvenni.*), teljes mondatra vagy megnyilatkozásra (pl. *Ez nem igaz.*), illetve nagyobb diskurzusrészletre (pl. *Ebből következően...*). Szűkebb értelemben az exoforikus referenciára használják a deixis terminust, az endoforikus használatokat a „nem deiktikus funkciók” gyűjtőkategóriába sorolva (pl. Levinson 1983, 67, 85–89). Mivel azonban az endoforikus referencia egyik fő alkategóriájára a szakirodalom egyöntetűen a diskurzuseixis terminust használja, valamint mivel a két forikus használat (exo- vs. endo-) között sem egyértelmű a határ (az átfedő használatokról l. Himmelmann 1996, 236–239; Levinson 1983/1992, 67, 85–89; Laczkó 2008, 342–343; 2010, 109–111, 114–116; Tátrai 2017, 956–958, 974–976; illetve ezeket összefoglalóan: Dömötör 2024, 92–101), a tanulmány a *deixis* szó átfogóbb használatát követi. Ennek értelmében állítom a vizsgált

konstrukcióról azt, hogy a demonstratívumok nem deiktikus funkcióban vannak, vagyis nincs referenciális értelmezésük sem a közvetlen beszédhelyzetben, sem a szöveggörnyezetben, hanem a 2. részben található nem kompozicionális konstrukciós jelentéssel definiálhatók.

Az (1)–(5) példákban is látszik, hogy ebben a használatban jól körülhatárolható, más demonstratívumhasználatoktól megkülönböztető formai (szintaktikai, morfo(fono)lógiai, prozódiai) és funkcionális (szemantikai, pragmatikai) tulajdonságok társulnak egymással, ezért konstrukcióként, konstrukciós nyelvtani elméleti keretben írni lehet. A konstrukció meghatározott formai és funkcionális tulajdonságok együttese (Fillmore–Kay–O’Connor 1988), a konstrukciós leírás a formai (szintaktikai, morfológiai, esetenként prozódiai) és a funkcionális (szemantikai, pragmatikai) jellemzők közvetlen kapcsolatára irányul (Kálmán 2001). A konstrukciós szemlélet kizárólag felszíni formát (*surface form*) ért forma alatt, a forma-jelentés társulások létrejöttében nem feltételez szabályokat, mögöttes vagy kiinduló szerkezeteket (Goldberg 2006, 10).

A tanulmány felépítése a következő. A 2. részben az *ilyen-olyan* típusú demonstratívumkonstrukciót definiáló formai és funkcionális tulajdonságokat ismertetem. Mivel a konstrukciós megközelítés szerint a konstrukciók nem önmagukban állnak egy nyelv nyelvtanában, hanem hálózatot alkotnak, a 3. részben a vizsgálatom középpontjában álló konstrukcióval hierarchikus (öröklődési) vagy horizontális kapcsolatban levő konstrukciókat mutatom be. A 4. részben egy olyan megfigyelésről számolok be, amely a konstrukció kialakulásának vizsgálatához nyújthat kiindulópontot. Ezt Összegzés követi (5. rész). Az adatok az 1., a 2. és a 3. részben a MTSz. 21. századi és 20. század végi forrásgyűjtemény-részletéből, a 4. részben pedig korábbi forrásaiból származnak. Kivételes esetben A magyar nyelv nagyszótára kiegészítő korpuszából idézek, erre az Nszt. forrásjelölés utal.

2. Forma és funkció

Ebben a részben az (1)–(5) példákkal bemutatott konstrukció szintaktikai, morfológiai, szemantikai és pragmatikai tulajdonságait tekintem át. A legszembetűnőbb tulajdonság, hogy a demonstratívumpárok rögzített, magas hangrendű – mély hangrendű sorrendben laza, kötőszó nélküli mellérendelő szerkezetet alkotnak. A főnévi mutató névmásokkal alkotott szerkezet két tagja morfológiai párhuzamosságot is mutat: számban, esetben egyeztetve van (*ezt-azt*). Bár ez a forma – ahogy a jelentés leírásánál alább részletezem – a több és többféle entitásra való utalás funkciójával társult, a többes számú alak előfordulása elenyésző¹, az egyes számú alak konvencionalizálódott. Szintén a főnévi mutató

¹ A MTSz.-ban összesen 1 adat van („Reggeli tyűttyögés, hopp, és már fél 12. Hirtelen nem tudom, mit is kell csinálnom. Nem akarok mailezni, pedig sok elmaradt van, semmi gyakorlatiasat, mi-

névmáspárt érintő formai kitétel, hogy nem állhat főnévi csoporton belül adnominálisan (**erről-arról a lányról*), csak önállóan (l. (1)). A melléknévi mutató névmás viszont adnominálisan (l. (4)) ugyanúgy grammatikus, mint önállóan predikátumként vagy predikatív bővítményként (l. (6)–(7)). Nem adnominális pozícióban a többes számú alak is természetes (l. (6)):

- (6) A beteghordók fiúk, férfiak, soványak, pocakosak, kedvesek, *ilyenek, olyanok*; [...]

(Polcz Elaine 2007)

- (7) A molino nevű anyag a legolcsóbb, legócskább pamutszövet volt. Ezt megfestettük *ilyenre-olyanra*, ráraktunk brokátmintát [...]

(Nsz. Magyar Hírlap 1998)

Melléknévi mutató névmás esetén nem kötelező a toldalékok egyeztetése sem, tehát ez a szófaji alcsoport morfológiailag némileg kevésbé megszorított, mint a főnévi párok:

- (8) Viszonylag szabadon garázdálkodnak az *ilyen-olyannak* nevezett, de végül mégis csak állami vagyron körül.

(Nsz. Magyar Hírlap 1996)

A mutató határozószópárok (*itt-ott, ide-oda, innen-onnan, így-úgy*) a morfológiai egyeztetés és a főnévi csoporton belüli pozíció szempontjából nem vizsgálhatók, hiszen nem toldalékolhatók, és igei bővítmények.

A konstrukció funkcionális oldalát tekintve három szemantikai jegy határozható meg: ezek a [határozatlanság], a [többesség] és a [különféleség]. Például az (1) olvasata az, hogy a beszélgetés több, különböző témát érintett, a beszélő azonban ezeket nem határozza meg. Mivel nem a szövegkörnyezet és nem a szituációs kontextus teszi lehetővé a mutató névmások és határozószók referenciális értelmezését, nem deiktikus használatról van szó. Konstruktív szempontból azért kiemelendő, hogy egy alapvető használatában határozott jelentésű nyelvi forma határozatlan jelentésű konstrukcióban szerepel, mert nem az egyes demonstratívumoknak tulajdonítok határozatlan jelentést, hanem a szerkezet egészének, vagyis a [magas hangrendű – mély hangrendű demonstratívum] formának. Az igeragozás is a határozatlan értelmezéssel van összhangban, ahogy a (9)–(10) tárgyesetű példáiban láthatjuk:

közben azok nyomasztanak. Telefonok, *ezek-azok*.” – Esterházy Péter 2016) a 270 egyes számú mellett.

(9) Odahaza még megnézem a netet, *feltöltök ezt-azt* a FB-oldalamra, [...]

(Péterfy Gergely–Péterfy-Novák Éva 2017)

(10) [...] bejött, *vitt ezt-azt* a tálcákon befelé a vendégeknek [...]

(Bódis Kriszta 2005)

Nemcsak a demonstratívumformák jelölete, hanem ezek száma is határozatlan. A mennyiséget tekintve a többség nem kiemelkedően nagy számot jelent, de nem is csak kettőt, ami egy kompozicionális értelmezésből következne (1. *erről*, illetve 2. *arról*)². A többséget ebben a konstrukcióban nem a prototipikus többszámjelölők fejezik ki (többszámjel, mennyiségjelzők, pl. *sok*, *néhány*, *pár*), hanem a tágabb értelemben vett reduplikáció (vö. Patay 2018, 72).

A konstrukció nemcsak két elemből állhat; opcionálisan megjelenhet egy harmadik, morfológiailag összetett demonstratívum, amely mindig veláris (távolra mutató), tehát *am*-előtagú.

(11) Aztán, szót szóba öltve, elfecsegtünk *erről*, *arról*, *amarról*, mindenféléről, ide-oda szökellő gondolatokkal.

(Jankovich Ferenc ford.,
Romain Rolland 1950)

(12) [...] jöttek-mentek az emberek. Az asztalos, a burkoló, a vállalkozó jöttek a telefonok, szóval zir-zűr, *ez-az-amaz*.

(Polcz Elaine 2005)

(13) És akkor éltem ezt a kellemes csöves életet, kéglizés *itt-ott-amott*, persze csajokkal, csórás a közértből, csarnokból, hogy legyen mit enni, néha egy-két könnyebb betörés, ha kellett a pénz is – kinn voltam egy hónapot, akkor bementem két hétre, kipihentem magam, utána megint ki – ez így ment.

(Csalog Zsolt 1989)

Ebben az esetben sem pontosan három jelöltje van a demonstratívumoknak (például a (11)-ben: 1. *erről*, 2. *arról*, 3. *amarról*), hanem több. Erre a (11)-ben az idézett mondat folytatása (*mindenféléről*), illetve a másik azonos típusú összetett demonstratívumkonstrukció (*ide-oda*) is enged következtetni.

A különféleség mint szemantikai tulajdonság motiváltnak tekinthető a konstrukcióban abban az értelemben, hogy a különböző demonstratívum-

² Köszönöm egyik névtelen bírálómnak, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy vannak olyan (többek között szláv) nyelvek, amelyekben ezt a köztes jellegű számosságot fejezik ki az ún. paucal ('néhány') számkategória jelölői (vö. Corbett 2001).

alakok (egy páron belül a magas és a mély hangrendű) különböző entitásokra utalnak. A deiktikus kontraszt viszont nem érvényesül, a különböző entitások távolságban – legyen az fizikai, szövegbeli vagy konceptuális – nem hasonlíthatók össze.

A konstrukció szemantikai-pragmatikai jellemzéséhez tartozik, hogy sajátos beszélői attitűdöt közvetít. Ahhoz, hogy a beszélő nem szeretné megnevezni az entitásokat (dolgozat, személyeket, helyeket, tulajdonságokat), amelyek a szóban forgó eseményhez kapcsolódnak, egyfajta jelentéktelenítés kötődik. A beszélő nem tartja fontosnak, hogy kifejtse, megnevezze például az (1)-ben azt, hogy miről beszéltünk, a (2)-ben azt, hogy a topikalizált szereplő pontosan merre járkal fogmosás közben, az (5)-ben pedig azt, hogy hol tett rossz fát a tűzre, a (3)-ban azt, hogy Ferenc mit szedett össze és honnan, illetve a (4)-ben azt, hogy milyenek vagy melyek azok a bizonyos felesleges ruhák. A jelentéktelenítésen túl bizonyos példákban erősebb negatív értékelést figyelhetünk meg (pl. (4)), a negatív konnotáció mértéke szempontjából azonban van némi különbség az egyes demonstratívum párok között. Az *ilyen-olyan* és az *így-úgy* melléknévi, illetve határozószói demonstratívumszerkezeteknek kialakult evaluatív használata (l. (14)–(15)), amely azonban ezeknél a pároknál is opcionális, hiszen a (16)–(17) példák ilyen szempontból semlegesek:

- (14) Kínai piacokon, meg butikokban vásárolható *ilyen-olyan* piercingeket nem szabad megvenni [...]

(Vecsernyés Gábor 2003)

- (15) [...] ők is csupán egyetlen szobát hoztak *így-úgy* rendbe, ide zsúfolták be a bútorokat [...]

(Maróti Lajos 1967)

- (16) [...] tudjuk, hogy a homárok *ilyen-olyan* formában több mint háromszázötvenmillió éve léteznek [...]

(Horváth M. Zsanett ford.,
Jordan Bernt Peterson 2018)

- (17) Mondták, tegyem le a deklarációm. Még ültettek a szobába vagy két órát, forgatták *így-úgy* a kérdéseket, mind össze akartak zavarni. Aztán mehettem.

(Tompá Andrea 2017)

Erre, ha nem is teljes körűen, a szótárirodalom is utal. Az *ilyen-olyan* és az *így-úgy* szócikkek megfelelő jelentéseinél A magyar nyelv értelmező szótára jelzi a negatív beszélői értékelést.³

3. Kapcsolatok más konstrukciókkal

Bármely nyelv nyelvtana a konstrukciók hálózataként képzelhető el, amelyben a csomópontok, vagyis a konstrukciók vertikális (öröklődési) és horizontális (kiegészítő vagy átfedő) kapcsolatot alkotnak egymással (vö. Goldberg 1995, ill. Diessel 2015). Vegyünk elsőként egy közvetlen öröklődési kapcsolódást, amely a vizsgált konstrukciót egy általánosabb konstrukció szubkonstrukciójaként jeleníti meg.

3.1. Mellérendelő összetett szó, álikerszó, áliker-mutatószó

A mellérendelő összetett szavakat képező demonstratívumpárokat a kurrens magyar leíró nyelvtan az ún. valódi mellérendelő összetételek közé sorolja, megkülönböztetve az ismétléssel keletkezett szóösszetételektől (Lengyel 2000, 333–334). A korábbi akadémiai leíró nyelvtan (B. Lőrinczy 1961, 434–437) ugyanerre a kategóriára a laza mellérendelő szerkezet terminust használja, de nem hoz példaként mutatószókat. Mivel a demonstratívumok esetében az összetételek tagjai csak magánhangzóikban különböznek, létrejöttük részleges alakismétlésnek is tekinthető, és indokolt az álikerszók közé sorolás (Lengyel 2000, 334; B. Lőrinczy 1961, 433–434, illetve Sós-kuthy 2012). A hangalak hasonlósága, a szemantikai kapcsolat és a morfológiai egyeztetés miatt az általam vizsgált demonstratívumkonstrukciót tehát álikerszónak tekintem, és áliker-mutatószó névvel utalok rá.

Nemzetközi kitekintésben a 2. részben leírt formai és funkcionális tulajdonságok egy több nyelvben megfigyelt, általánosabb konstrukcióhoz vezetnek. Ez az ún. co-compound konstrukció, amelynek legátfogóbb leírása Wälchli (2005)-ben található meg. A co-compound szerkezetet a magyarban és a hantiban Halm Tamás és Lena Borise (2023), illetve a hantiban Lena Borise és É. Kiss Katalin (2023) vizsgálta. A co-compoundok olyan kötőszó nélküli mellérendelő szerkezetek, amelyek tagjai kötelezően szomszédosak, szétválaszthatatlanok, és morfológiailag egyeztetve vannak, ez a több nyelven átívelő kategória tehát fedi Lengyel (2000) valódi mellérendelés és álikerszó kategóriáit. Szemantikai

³ Ebben az értelmező szótárban az *ez-az* nem címszó, viszont A magyar nyelv nagyszótárában már igen. (A nagyszótárban a címszólista szerint címszó lesz a többi demonstratívumpár is.) A nagyszótárban az *ez-az* szócikk fő jelentésének definiálása ('több(féle), de nem (túl) sok nem meghatározott (elvonat) dolog, személy') pedig összhangban van az itt javasolt 'meghatározatlan', 'több', 'különbé' szemantikai jegyekkel.

összetartozásuk többféle, tagjai eredetileg lehetnek szinonimák (*fut-szalad, búja-baja*), antonimák (*fel-alá*), komplementerek (*éjjel-nappal*), vagy lehet közös hiperonimájuk (*tejben-vajban*) (Wälchli 2005; Halm-Borise 2023). Ilyen szerkezet sokféle szófajú szóból keletkezhet, demonstratívumok által alkotott összetételekre azonban az idézett tanulmányok nem utalnak. Ha végigtekintjük jellemzésüket, könnyen belátható azonban, hogy a magyar áliker-mutatószók öröklük ezeket a tulajdonságokat.⁴

Az *ilyen-olyan* típusú demonstratívumkonstrukciót tehát a fenti értelemben vett álikerszók szubkonstrukciójának tekintem, ami a konstrukciós nyelvtanmodellben hierarchikus öröklődési kapcsolatként reprezentálható. A következő alfejezetekben két olyan konstrukciót mutatok be, amelyekkel az áliker-mutatószók horizontális kapcsolatban vannak – egyrészt azért, mert átfedésben vannak formai és funkcionális szempontból, másrészt azért, mert azonos fölöttes konstrukciójuk van.

3.2. A disztributív mellérendelő demonstratívumkonstrukció

Nézzük először azt a konstrukciót, amelyben szintén magas hangrendű – mély hangrendű sorrendben követik egymást a demonstratívumok, egyeztetve vannak, de rendszerint páros disztributív operátorok tagolják őket. Ehhez a szerkezethez a 'határozatlan', 'több' és 'különféle' jelentéselemek mellett disztributív olvasat társul:

(18) [...] *hol ezzel, hol azzal sétál* [...]

(Dedinszky Erik, 1980)

(19) *Sabinát egyszer itt, máskor ott látják felbukkanni* [...]

(Csoma Borbála ford.,
Daniela Hodrová 2017)

(20) *Most ezt temetjük, most meg azt temetjük. Hol ez, hol az* megy el abba a ronda ravatalozóba [...]

(Konrád György 1992)

(21) [...] *ki ilyen, ki olyan* oknál fogva [...]

(Milbacher Róbert 2020)

⁴ Még a palatális (elől képzett) – veláris (hátsó képzett) magánhangzójú demonstratívumsorrend is örökölnék látszik, ha figyelembe vesszük, hogy a mellérendeléssel keletkezett összetett szavak általánosan úgy épülnek fel, hogy az elől képzett magánhangzójú tag megelőzi a hátsó képzett magánhangzóút (*tejben-vajban, fel-alá, éjjel-nappal, ügyét-baját, télen-nyáron, térül-fordul, törzúz, út-vág; de: hánnyaveti, adok-veszek, csurran-cseppen*).

A disztributív olvasat úgy áll elő például a (18)-ban, hogy a szóban forgó személy különböző alkalmakkor sétálásokat különböző személyekkel valósít meg, a (19) példában pedig Sabina különböző alkalmakkor való felbukkanásai különböző helyeken valósulnak meg. A (21) a szövegkörnyezetben leírt esemény különböző szereplőjéhez különféle okokat rendel.

Az áliker-mutatószóktól megkülönböztető további tulajdonság, hogy a disztributív konstrukcióban a főnévi mutató névmás adnominális szerkezetben is előfordulhat:

(22) [...] kiadásról kiadásra beletoldották *hol ezt, hol azt a verset* [...]

(Horváth Iván 1987–88)

(1') *Beszélgettünk *erről-arról a tanárról*.

Szintaktikai szempontból a szerkezet két szinten is elliptikus: egyfelől a predikátumot elég csak egyszer kitenni, másfelől az adnominális szerkezet maga is elliptikus (például a (22)-ben *hol ezt a verset, hol azt a verset* helyett). Ugyanakkor az ellipsis, mint általában a mellérendelő szerkezetekben, nem kötelező (20).

Láttuk, hogy az áliker-mutatószó konstrukcióban a tárgyesetű demonstratívumok határozatlan igeragozást váltanak ki, ezzel szemben a disztributív mellérendelő névmásszerkezet határozott (l. (20), (22)) és határozatlan igeragozással (l. (23)) egyaránt állhat:

(23) [...] mindenhol mindig hasznosítja magát, jön-megy, fáradhatatlanul kicsomagol, becsomagol *hol ezt, hol azt, [...]*

(Karátson Gábor 2005)

3.3. A listás névmásítás konstrukció

A (24)–(29)-ben illusztrált használatban is érvényesül a morfológiai párhuzamosság, de itt tendenciaszerűen a közelre mutató (magas hangrendű) mutatószó ismétlődik. A konstrukció tágabb kontextusa az idézés pragmatikai kontextusa, amely gyakran társul szintaktikai alárendeléssel. Ebből következően jellemző, hogy alárendelt szerkezetben fordul elő, ahol a főmondatban egy kifejezés (rendszerint a predikátum, de például a (26)-ban a *listát*, a (28)-ban a *leltár*) jelentése kompatibilis az idézés kontextusával. A példákban aláhúzás jelöli a beágyazást kiváltó kifejezéseket.

(24) [...] pironkodva közli, hogy ő *ezt és ezt itt és itt* eredetiben olvasta [...]

(Nsz. Magyar Hírlap 1998)

- (25) Akár formális és konkrét ígéreteket is lehet tenni, hogy ti. *így és így* fogjuk a közös életünket élni [...]

(Balázs Zoltán 2007)

- (26) Önök, Keletiéktől kaptak egy rehabilitációs listát, miszerint *ezeknek és ezeknek* az iratait kell elővenni.

(Kubinyi Ferenc 1990)

- (27) Mer a szerencsétlen magyarnak beírják az útlevelebe, hogy bejött *ekkor és ekkor, ilyen és ilyen kocsi*val – annak muszáj elszámolni vele!

(Csalog Zsolt 1989)

A névmásítás konstrukció is több, különféle meghatározatlan entitásra utal, az idézés megnyilatkozásában a beszélő nem tudja vagy nem akarja megismételni a referenseket, ezért névmásítást használ. A közelre mutató névmás vagy határozószó pedig egyfajta szubjektív közelséget, a beszélői tudást jelöli (informálisan: 'én tudom, de neked, a hallgatónak most nem fontos tudnod').

A disztributív konstrukcióhoz hasonlóan a főnévi mutató névmások adnominális szerkezetben is megjelenhetnek:

- (28) A szokásos leltár – elvégeztem *ezt meg ezt az iskolát, egyetem*et, dolgozni kezdtem, megnősültem, férjhez mentem, született *iksz* gyerekem, aztán elváltam, aztán megint megnősültem, és férjhez mentem [...]

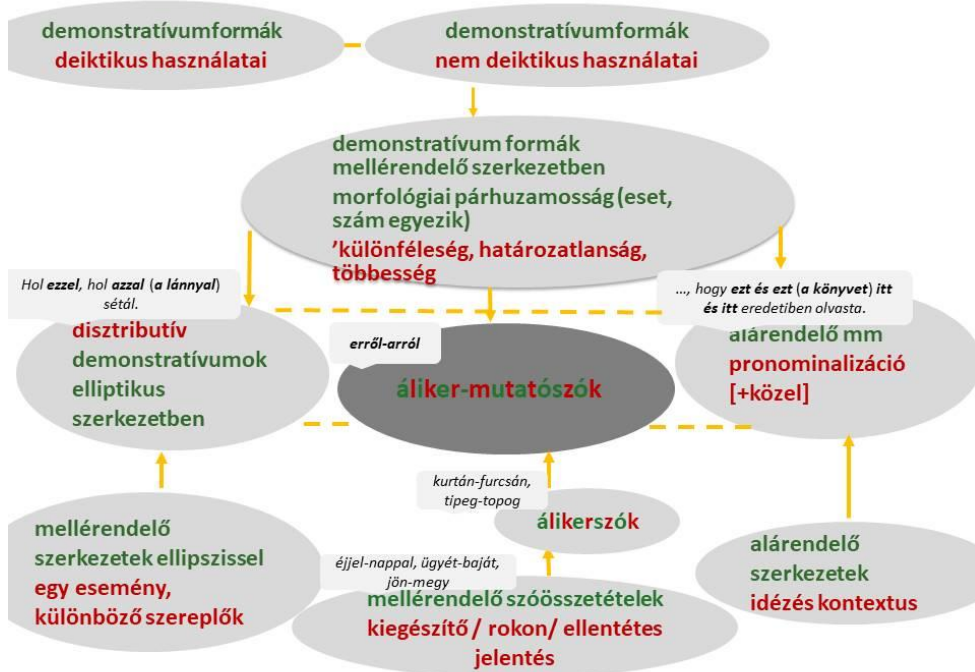
(Méhes Károly 2009)

Szintén a disztributív konstrukcióhoz teszi hasonlóvá az, hogy tárgyasetben határozott (24) és határozatlan igeragozást (29) egyaránt kiválthat:

- (29) [...] ez a prognózisszámítás leegyszerűsített grafikus módon azt mutatja nekünk, hogy az infláció, a gazdasági növekedés változásával *ezt meg ezt* számolhatunk, [...]

(Nsz. Országgyűlési Napló 1997)

3.4. Részleges hálózat az áliker-mutatószó konstrukcióval

1. ábra. Az áliker-mutatószó konstrukció körüli konstrukciók

Az 1. ábra az álikerszó szerkezetű demonstratívumkonstrukció helyét ábrázolja (középen) egy részleges hálózatban. A szaggatott nyilak jelzik a horizontális kapcsolatokat, a folytonos vonalak pedig az öröklődéseket, amelyeken a nyíl a fölérendelt, absztraktabb vagy általánosabb konstrukciótól mutat a szubkonstrukció felé. Az örökölt tulajdonságok az öröklő konstrukcióban nincsenek feltüntetve, de az öröklődési hierarchia természetéből adódóan odaértendő (Kálmán 2001). A formai tulajdonságokat – pusztán szemléltetés kedvéért – zöld, a funkcionális tulajdonságokat piros szín jelöli. A vizsgálatunk szempontjából központi konstrukció a sötétített csomópont. Mellette egy szinten látjuk a 3.2. és 3.3. részekben bemutatott két másik nem deiktikus, mellérendelő szerkezetű demonstratívumkonstrukciót. A három konstrukció közös tulajdonságaiból absztrahálódik egy olyan elvontabb konstrukció, amelytől mindhárman öröklök a mellérendelés, a morfológiai párhuzamosság formai jegyeket, illetve a 'határozatlanság', a 'különféleség' és a 'többesség' szemantikai jegyek együttállását a jelentésükben. Ezeken a közösen örökölt tulajdonságokon kívül

az áliker-mutatószo demonstratívumoknak a disztributív olvasatú mellérendelő demonstratívumokkal közös tulajdonsága a magas hangrendű – mély hangrendű sorrend. A disztributív és a lista konstrukció közös, az áliker-mutatószókkal nem osztott tulajdonsága pedig az adnominális szerkezet, valamint az, hogy a tárgyas esetek tekintetében egyaránt előfordul határozatlan és határozott igeragozás. Ez a három egyenrangú konstrukció ezért az átfedéssel kapcsolatot példázza. Végül a három bemutatott konstrukció egyenként, valamint a felettük álló konstrukció is még számos, a részleges hálózaton túlterjedő konstrukcióval van kapcsolatban – ezek közül egyet-egyet az ábra legfelső és legalsó sorában tüntettem fel. Például megállapítható egy olyan általános konstrukció, amely a demonstratívumformák nem deiktikus használataira utal, ez pedig komplementer viszonyban van a deiktikus használatokkal. A 3.1. részben azt állítottam, hogy az álikerszós és általában a mellérendelő összetételek az *ilyen-olyan* típusú konstrukció fölérendelt konstrukciói. De a másik két mellérendelő demonstratívumkonstrukció is több más konstrukciótól örököl, például a magas hangrendű mutatószókkal alkotott idézéses konstrukció felett áll egy általánosabb alárendelés konstrukció idézés kontextussal (pl. „Pironkodva közli, hogy a Háború és békét eredetiben olvasta”), a disztributív demonstratívumkonstrukció pedig többek között örökli az ellipszist megengedő mellérendelő szerkezetek formái, illetve a disztributív olvasatért felelős szemantikai tulajdonságait (pl. „Péter ma tojást, tegnap müzlit reggelizett”).

4. Diakrón megfigyelés

Ebben a fejezetben nem a konstrukció kialakulásának teljes történetét, hanem csak a Magyar történeti szövegtár két és fél évszázados időszakot átfogó forrásaiban talált adatokból levonható következtetést szeretném megfogalmazni. Az adatbázis korai forrásaiban csak nagyon elvétve találtam álikerszó szerkezetű demonstratívumformákat, viszont jelentős számú a kapcsolatos kötőszós forma ugyanebben a jelentésben, például:

(30) [...] nevettemben *ide s oda* dülék [...]

(1794)

Ahogy azonban haladunk előre időben, a gyakoriság fordítottan változik a két formát tekintve, és a 20. század közepétől a kötőszó nélküli forma lesz egyeduralgó, a kapcsolatos kötőszós adatok inkább csak irodalmi szövegekben találhatók. A következő alfejezetekben egy-egy összetett demonstratívumkonstrukció első korpuszbeli kötőszós, illetve kötőszó nélküli adatát adom meg,

és diagramokon mutatom be az egyes századokra bontva a 100%-ra arányosított előfordulásukat.⁵

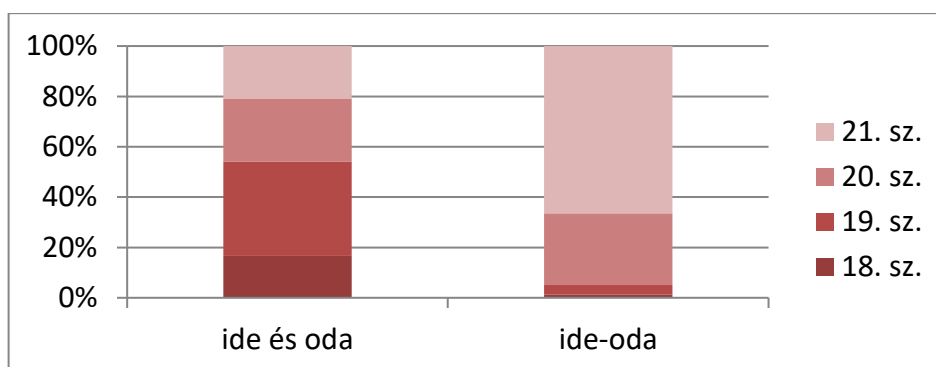
4.1. Az *ide és/meg oda* vs. *ide-oda* alakok

- (31) a' fel-fuvalkodó habok mindazáltal fel-tafzították ismét a' hajójokat nem maskép, [= másképp] mint a' könnyü laptát, [= labdát] *ide* 's *oda* fel, és alá hagyigálván [= hajigálván]

(1772)

- (32) [A szarvasbogár h]a egyfzer bogárrá lett, úgy van állapotja mint a' több attyafiainak; egynehány napokig *ide oda* repdes, öfzvepárosodik, tojik, és megdöglik.

(1799)

2. ábra. A kötőszós *ide és oda*, *ide meg oda* és az *ide-oda* alakok időbeli megoszlása

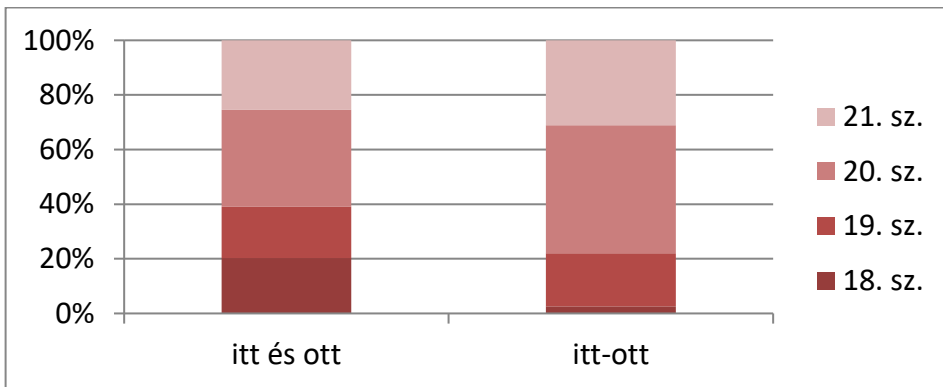
Az *ide-oda* áliker-mutatósónak már egészen korai előfordulásai is vannak, de az összehasonlításból látszik, hogy míg a kötőszós alakok a 19. századi viszonylagos gyakoriságukból veszítenek, a kötőszó nélküli adatok száma időben előrehaladva fokozatosan nő.

⁵ Mivel a 18. századi adatok csak 28, a 21. századi adatok pedig csak 20 év terjedelmet fognak át jelenleg az MTSz.-ben, ezeket az előfordulásokat felszoroztam (4-gyel, illetve 5-tel), annak érdekében, hogy a két teljes évszázadhoz és egymáshoz lehessen hasonlítani őket.

4.2. Az *itt és/meg ott* vs. *itt-ott* alakok

(33) Egy nyomorúlt Fű-fzál tfak *itt* 's *ott* láttatik [...]
(1790)

(34) A 'fák' levelei néha meg-zördültek, Mert *itt*, *ott*, reggeli fzelek lengedeztek.
(1772)

3. ábra. A kötőszós *itt és ott*, *itt meg ott* és az *itt-ott* alakok időbeli megoszlása

Az *itt és ott*, illetve *itt-ott* szerkezetek gyakorisági mintázata hasonló az *ide és oda*, illetve *ide-oda* szerkezetpáréhoz. Ugyanaz a tendencia figyelhető meg a kötőszó nélküli alakok terjedésében: a nagyon kevés korai adat után jelentősen nő az előfordulások száma az új forrásokban.

4.3. Az *ez és/meg az* vs. *ez-az* alakok

(35) Lehettek még mások is, kik titkon hitték, hogy ha ők lennének az ügy élén, *ezt és azt*, sőt mindent máskép és jobban vittek volna végbe [...]
(1858)

(36) Természetesen, hogy egy így szerkesztett lap nem lehet sine cura s a szerkesztés valamivel több lesz, mint a bejövő kéziratokból téltul válogatva csak odaadni *ezt azt* a szedőnek [...]
(1860)

4. ábra. A kötőszós *ezt és azt*, *ezt meg azt* és az *ezt-azt* alakok időbeli megoszlása

A főnévi mutató névmás paradigmájából a tárgyesetet választottam ki. Egyik szerkezet tárgyesetű alakjának sincs a MTSz.-ban 18. századi előfordulása, de itt is kitűnik az ábrából, hogy a kötőszó nélküli forma a 19. századi szórványos megjelenés után a 20. században már gyakoribb, a 21. századi szövegekben pedig ugrásszerűen megnőtt.

A MTSz. adatai arra engednek következtetni, hogy a magyarban először az *és*, *'s*, *meg* kötőszós formát használták ugyanabban a jelentésben, mint az összetett szavas formákat, és egy olyan konstrukcionalizálódásnak lehetünk tanúi, amelynek során a kötőszó nélküli, lazább (juxtapozíciós) szerkezet elkezd megjelenni olyan környezetekben, amelyben a kapcsolatos kötőszós alakok voltak bevettek, a 20. század második felére pedig kiszorítja azokat. Ennek alátámasztására azonban átfogóbb és régebbi forrásokra visszamenő diakrón vizsgálatra van szükség, amely a kutatás következő céljaként fogalmazódott meg.

5. Összegzés

A tanulmány a magyar nyelvtanokban, nyelvléírásokban ezelőtt nem azonosított konstrukciót, a magas hangrendű – mély hangrendű demonstratívum-párok által alkotott álikereszó konstrukciót írta le (pl. *ezt-azt*, *ilyen-olyan*). A konstrukciós megközelítésű vizsgálat kiterjedt a konstrukció közvetlen kapcsolataira. Ennek eredményeként megállapítható, hogy három olyan demonstratívumkonstrukció is van a magyarban, amelyekben a demonstratívumok nem deiktikus szerepűek, a '(meg)határozatlanság', a 'többesség' és a 'különfélétség' szemantikai jegyeit viselik, és tágabb értelemben vett mellérendelő szerkezetet alkotnak. A diakrón kitekintés felveti egy negyedik konstrukció vizsgálatának lehetőségét is, amely abban különbözik az áliker-mutatószótól, hogy a tagok között kötőszó áll (pl. *ezt és azt*, *ilyen meg olyan*).

Hivatkozások

- B. Lőrinczy Éva 1961. A szóösszetétel. In: Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I. Budapest: Akadémiai Kiadó. 421–458.
- Borise, Lena – Katalin É. Kiss 2023. The emergence of conjunctions and phrasal coordination in Khanty. *Journal of Historical Linguistics* 13: 173–219. <https://doi.org/10.1075/jhl.21016.kis>
- Borise, Lena – Tamás Halm 2023. The curious case of the two-headed phrase: A generative approach to the co-compounds. Konferencia-előadás: 16th International Conference on the Structure of Hungarian (ICSH 16), Grazi Egyetem.
- Corbett, Greville G. 2001. *Number*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139164344>
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives: Form, function and grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.42>
- Diessel, Holger 2012. Deixis and demonstratives. In: Claudia Maienborn – Klaus von Heusinger – Paul Pontner (szerk.): *An international handbook of natural language meaning*. Vol. 3. Berlin, Boston: De Gruyter. 2407–2431.
- Diessel, Holger 2015. Usage-based construction grammar. In: Ewa Dąbrowska – Dagmar Divjak (szerk.): *Handbook of cognitive linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter. 295–321. <https://doi.org/10.1515/9783110292022-015>
- Dömötör Éva 2024. *Demonstratívumok. Ez és az konstrukciós megközelítésben.* (Gondolat–Jel 10.) Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Fillmore, Charles – Paul Kay – Mary Catherine O'Connor 1988. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of *let alone*. *Language* 64: 501–538. <https://doi.org/10.2307/414531>
- Goldberg, Adele 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: Chicago University Press.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199268511.001.0001>
- Himmelman, Nikolaus P. 1996. Demonstratives in narrative discourse: A taxonomy of universal uses. In: Barbara A. Fox (szerk.): *Studies in anaphora*. Amsterdam: John Benjamins. 205–254. <https://doi.org/10.1075/tsl.33.08him>
- Kálmán László 2011. *Konstrukciós nyelvtan*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 309–347.
- Laczkó, Krisztina 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 99–118. <https://doi.org/10.1556/aling.57.2010.1.5>
- Lengyel Klára 2000. A szóösszetétel. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 321–336.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511813313>
- Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In: Laurence Horn – Gregory Ward (szerk.): *The handbook of pragmatics*. Oxford: Wiley-Blackwell. 97–121. <https://doi.org/10.1002/9780470756959.ch5>
- Sóskuthy, Márton 2012. Morphology in the extreme: Echo-pairs in Hungarian. In: Ferenc Kiefer – Zoltán Bánréti (szerk.): *Twenty years of theoretical linguistics in Budapest*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 123–144.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 211–233.
- Tóth, Enikő 2024. *Empirical perspectives on the use of Hungarian nominal demonstratives*. Toronto: University of Toronto Press.
- Wälchli, Bernhard 2005. *Co-compounds and natural coordination*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199276219.001.0001>

Such-and-such demonstratives *here and there* – Positioning a particular coordinate construction within the system of Hungarian demonstratives

Abstract: Based on corpus data, this paper identifies demonstrative constructions not previously described in Hungarian grammars or linguistic descriptions. These constructions consist of pairs of nominal, adjectival, or adverbial demonstratives in various compound-like coordinate structures that display morphological parallelism. The paper focuses on the compound forms consisting of demonstratives in proximal–distal order, e.g. *ez-az* (lit. ‘this-that’), *ilyen-olyan* (lit. ‘such-and-such’), *itt-ott* (lit. ‘here-there’). Their formal properties are inherited from the Hungarian echo-pair construction, as well as from a more general, cross-linguistically attested co-compound construction. In the case of demonstratives, the echo-pair structure is associated with a non-deictic meaning characterised by the semantic properties of ‘indefiniteness’, ‘plurality’, and ‘diversity’. Following the Construction Grammar framework, the echo-pair demonstrative construction is situated within the system of Hungarian demonstratives, and its position in the Hungarian constructicon is also presented. Furthermore, drawing on a preliminary diachronic observation, an interpretation is proposed for the relationship between the asyndetic demonstrative echo-pairs and their syndetic formal variants (*ez és az*, *ilyen meg olyan*, *itt és ott*).

Keywords: demonstrative, construction, non-deictic, co-compound, echo-pair, inheritance network

Dömötör Éva

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Email cím: domotor.eva@nytud.elte.hu

Formánselemzések a magyar magánhangzók jellemzésére a kezdetektől napjainkig – adatok és tanulságok

Markó Alexandra¹ – Juhász Kornélia^{2,1} – Deme Andrea^{3,1,2} – Grácz Tekla Etelka^{2,1}

¹ MTA–ELTE NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport

² ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

³ Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kivonat: A magyar magánhangzók formánsértékei az 1940-es évek eleje óta képezik vizsgálat tárgyát. Az elmúlt több mint 80 év elemzései jól tükrözik a vizsgálati célok és kérdések, valamint a módszertan változását. Tanulmányunkban erről kívánunk számot adni a szakirodalom történeti szempontú áttekintésével. Áttekintésünk másik célja annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a szakirodalomban szereplő formánsadatok alkalmasak-e arra, hogy másodlagos elemzésük (metaanalízisük) alapján állításokat tegyünk az adott nyelvállapothoz és nyelvváltozathoz kapcsolódóan a magánhangzók fonetikai sajátosságairól, valamint, hogy tudományosan megalapozott módon összehasonlíthatók-e a különféle forrásokban szereplő adatok azzal a céllal, hogy nyelvi változásokra vonatkozó hipotéziseket támasszanak alá. Röviden arra is kitérünk, hogy az akusztikai adatok alapján levonhatók-e következtetések az artikulációs sajátosságokra vonatkozóan.

Kulcsszavak: magánhangzó-minőség, első és második formáns, akusztikai magánhangzótér, módszertan, metaanalízis

1. Bevezetés

A szegmentális szerkezet fonetikai és fonológiai jellemzése elsősorban artikulációs alapokon nyugszik (lásd a szegmentumok jellegzetességeit meghatározó fogalmakat és terminusokat, pl. *nyíltság*, *a nyelvemelkedés foka*, *a képzés helye*, illetve *veláris*, *zöngés*, *ajakkerekítés*), miközben ezek némelyike egyáltalán nem tudatosul a nyelvhasználó számára az artikulációs tapasztalat alapján (vö. Deme–Markó 2022). A szegmentumok percepciósi megkülönböztetése – különösen azokban az esetekben, ha nem látjuk a beszélőt – ugyanakkor az akusztiki-

kai szerkezet alapján történik. A kísérleti adatok többsége ugyancsak az akusztikum jellemzésére szolgál, hiszen az akusztikai vizsgálatok még a mai kísérleti módszertanok és technológiai fejlettség mellett is jóval könnyebben kivitelezhetők, mint az artikulációs elemzések. A szegmentumok akusztikai szempontú jellemzésének elterjedt és domináns volta tehát részben módszertani okokra vezethető vissza, részben pedig arra a tényre, hogy közvetlen információt ad a percepció bemenetét adó fonetikai sajátosságokról. Sajátos ellentmondás a hangtani megközelítésekben, hogy miközben artikulációs alapú kategóriákba soroljuk be és ilyen jellemzőkkel írjuk körül a szegmentumokat, az akusztikai sajátosságaikról sokkal több adat áll rendelkezésünkre. Ez az ellentmondás gyakran félrevezető is lehet az adatok értelmezése kapcsán.

A jelen tanulmányban azt járjuk körül, hogy a magyar hangzóképzleten belül a magánhangzók akusztikai, illetve ezen belül spektrális jellemzése milyen elméleti-módszertani alapokon nyugszik a kezdetektől máig. Áttekintésünk másik célja annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a szakirodalomban szereplő formánsadatok alkalmasak-e arra, hogy másodlagos elemzésük (metaanalízisük) alapján állításokat tegyünk az adott nyelvállapothoz és nyelvváltozathoz kapcsolódóan a magánhangzók fonetikai sajátosságairól, valamint, hogy tudományosan megalapozott módon összehasonlíthatók-e a különféle forrásokban szereplő adatok azzal a céllal, hogy nyelvi változásokra vonatkozó hipotéziseket támasszanak alá. Röviden arra is kitérünk, hogy (a fenti ellentmondás tudatában) az akusztikai adatok alapján levonhatók-e következtetések az artikulációs sajátosságokra vonatkozóan.

A magánhangzók akusztikai jellemzéséhez általában az első két formáns értékeit elemzik a szerzők. A magyar magánhangzók formánsértékei az 1940-es évek eleje óta képezik vizsgálat tárgyát. Az elmúlt több mint 80 év elemzései jól tükrözik a vizsgálati célok és kérdések, valamint a módszertan változását. Tanulmányunkban erről kívánunk számot adni a szakirodalom történeti szempontú áttekintésével. Ezt megelőzően szükségesnek látunk tisztázni néhány, a tanulmányban használatos alapfogalmat.

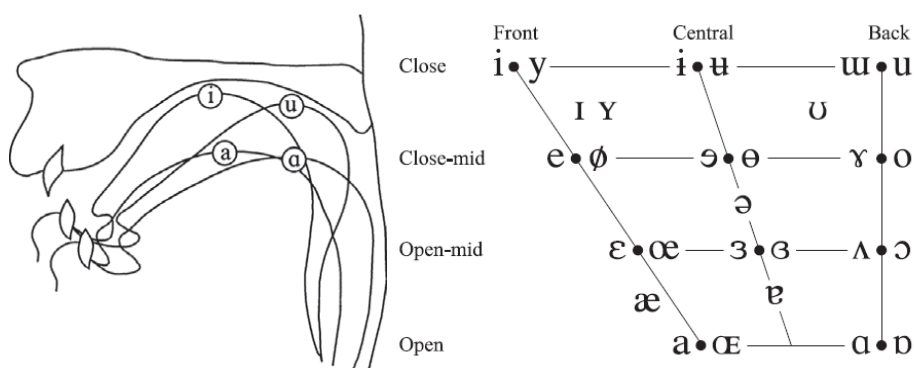
1.1. A magánhangzótér

A magánhangzók ejtése rendkívül variábilis, hiszen a nyelv alakjának kontrollálása (a nyelv izmainak komplex szerkezete és a motoros ügyesség szükséges foka miatt) igen nehéz feladat. Ezen túlmenően, mivel a magánhangzók nem akadályhangok, beszéd közben nem kapunk jól megfigyelhető taktilis visszajelzéseket a magánhangzók létrehozását eredményező közelítés vagy szűküllet létrejöttének helyéről, azaz a magánhangzó képzéshelyéről. (Ugyan a nyelv oldala érintkezhet a zápfogakkal, különösen a felső nyelvállású magánhangzók ejtésekor; vagy a nyelv alsó része hozzáérhet az alsó fogsorhoz, de a magánhangzóképzés szempontjából fonetikailag releváns helyen, azaz a nyelv hát és a szájpad közepvonala között nincs érintkezés.) Ráadásul a magán-

hangzók izolált, tehát önálló, nem hangsorbeli ejtése (ahogyan a képzés sajátosságait például a közoktatás tankönyvei is felismertetni igyekeznek) statikus, hiszen a magyar sztenderd magánhangzókészlet csak monoftongusokat tartalmaz. Ennélfogva kinesztetikus információk sem segítik a magánhangzók képzéshelyének azonosítását, miközben a nyelv igen nagy variabilitással mozgatható és alakítható. Végül a magánhangzók sokkal inkább kontinuumszerűen jelentkeznek, mint a mássalhangzók, mind artikulációsan, mind akusztikailag – amire egyébként az IPA rendszerezése is utal (Handbook 1999; vö. 1. ábra). A magánhangzók esetében a nyelv – a fő artikulátor – két dimenzióban adott végpontok között elméletileg végtelen pozíciót felvehet, és az egyes magánhangzók artikulációs-akusztikai céljai ebben a térben jelölődnek ki. A mássalhangzók esetében ugyanakkor diszkréttebbek a különbségek, hiszen az eltérő képzési helyek létrehozásában jellemzően eltérő szervpárok vesznek részt (pl. a bilabiális képzés esetében a két ajak vs. az alveoláris képzés esetében a nyelv elülső régiója és a szájpad elülső része vs. a veláris képzés esetében a nyelv hát és a szájpad hátulsó része), a képzésmód esetében pedig gyakran eltér az artikulációs gesztus vagy mozgásminta (pl. felpattanó zárhang vs. réshang). Mindezek pedig hasonló eltéréseket okoznak az akusztikai szerkezetben is: míg a magánhangzók megjelenése kontinuumszerűbb, a mássalhangzók jelentős része markánsabban elkülönül a főbb jellemzési szempontok mentén.

Mindezek miatt a magánhangzók jellemzése nehezebb, mint a mássalhangzóké (Weckwerth 2022). A hangtan ebben a legfontosabb szerepet a nyelv helyzetének tulajdonítja, ezen belül a nyelvemelkedés fokának vagy a függőleges nyelv helyzetnek, valamint a nyelv vízszintes helyzetének, amelyet *elől-hátul képzettség*nek vagy *képzéshely*nek is neveznek. A magánhangzók harmadik paramétere (amely azonban nem minden esetben kontrasztív jellemző) az ajakműködés, azaz az ajkak kerekített vagy kerekítetlen/réses volta. A nyelv vízszintes és függőleges helyzete, valamint az ajakműködés együttesen határozzák meg a magánhangzók minőségét, avagy hangszínét.

Ezeket a jellemzőket a szakirodalomban gyakran kétdimenziós (jellemzően trapéz alakú) magánhangzó-diagramban foglalják össze. Az 1. ábra bal oldali panelje a szájüreg szagittális metszetét mutatja (balra néző fej esetén) a négy „sarokponti” magánhangzó-minőség nyelvformájával (a nyelv felszínének legmagasabb pontjait jelölve). Ez a trapéz alakú kétdimenziós „magánhangzótér” alapja, amely az 1. ábra jobb oldali paneljén látható. A tengelyek a nyelv vízszintes és függőleges helyzetének feleltethetők meg; ahol a szimbólumok párban állnak, ott a jobb oldali az ajakkerekítéses, a bal oldali az ajakrész minőséget reprezentálja.

1. ábra. Az elméleti magánhangzótér. Bal oldalon: egyes magánhangzók megközelítő képzéshelyei a magánhangzó-tér szélén (vö. Handbook 1999, 11); jobb oldalon: A Nemzetközi Fonetikai Társaság (IPA) hivatalos magánhangzótáblája (a teljes IPA-táblából, www.internationalphoneticassociation.org/content/ipa-chart, © 2015 International Phonetic Association, CC BY-SA 3.0.)

Az IPA magánhangzótáblája nyelvfüggetlen referencia-rendszerként szolgál, Daniel Jones (1881–1967) intenciói alapján olyan „térképként”, amelyre az egyes nyelvek magánhangzóit leíró és összehasonlító céllal rá lehet helyezni. Ehhez Jones mindenekelőtt „lehorgonyozta” ezt a „teret” artikulációs szempontból, a két horgony az [i] és az [a] sarokhangzók voltak. Jones a magánhangzótér szélén további pontokat vett fel azonos észlelési távolságokban (tehát a trapéz keretét és a keret fokozatait eltérő szempontok szerint alakította ki), és a magánhangzótér oldalsó határait az úgynevezett elsődleges kardinális magánhangzókhoz kötötte (elől, azaz a bal szélén: /i e ε a/; hátul, azaz a jobb szélén: /u o ɔ ɑ/).

Nagyon fontos azonban észrevenni egy látszólagos paradoxont: a rendszert artikulációs és anatómiai szempontból írják le, és a magánhangzótérképekről hagyományosan azt állítják, hogy a nyelv felszínének legmagasabb pontját jelölik, de a rendszer valójában nagyrészt auditív-akusztikus jellegű (Weckwerth 2022). Ma, amikor a magánhangzók akusztikai szerkezetéről igen könnyű információt szerezni, a magánhangzókat jellemzően az első két formáns kétdimenziós koordináta-rendszerében ábrázolják, és akusztikai magánhangzótérrel beszélnek. A továbbiakban a *magánhangzótér* kifejezést (jelző nélkül) mi magunk is ’akusztikai magánhangzótér’ értelemben alkalmazzuk.

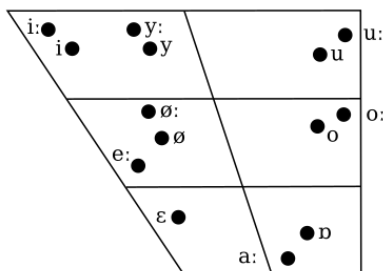
Ezzel összefüggésben azt is fontos látnunk, hogy az absztrakt, kardinális magánhangzókból álló magánhangzótér nem skálázható, és ez a neki megfeleltetett, mért artikulációs, akusztikai vagy auditív paraméterek alapján felállított akusztikai, artikulációs vagy észlelési magánhangzótérrel nem vethető össze számszerűen. Így például nincs mód annak megadására, hogy milyen messze van a kérdéses hang a megfelelő kardinális (vagy más) magánhangzótól.

Mi több, a magánhangzók egymástól való távolsága, vagy más szóval „sűrűsége”, nem azonos a magánhangzótér egyes részein. Az állkapocs és a

nyelv fiziológiája és a közöttük lévő biomechanikai kapcsolatok miatt a nyílt magánhangzók esetében az elülső vs. hátulsó nyelvkontrasztok korlátozottak, így a nyíltabb elülső és hátulsó magánhangzók közötti elkülönülés kisebb lehet, mint a zártabb elülsők és hátulsók között.

Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a kvantális elmélet szerint az artikuláció, az akusztikum és a percepció nem feleltethető meg egymásnak egy az egyben (Stevens 1989), azaz: az artikulációban egy apró eltérés jelentős akusztikai különbséget idézhet elő, és fordítva, nagyobb artikulációs eltérések esetén sem feltétlenül tapasztalunk különbséget az akusztikai szerkezetben. Ugyanígy: nem lineáris a kapcsolat az akusztikai szerkezet eltérése és a percepcióbeli különbségészlelet között sem, azaz két hangjelenség nagymértékben különbözhet akusztikai szempontból, mégsem észlelhető a különbség a hallgató számára; vagy fordítva: kis akusztikai különbség is indukálhat nagy eltérést az észlelt hangjelenségek tekintetében. Erre a nem lineáris összefüggésre utal a *kvantális* jelző: az eltérések ugrásszerűen képeződnek le (az artikuláció eltérései az akusztikumban, az akusztikai eltérések a percepcióban). Például a nyíltabb magánhangzókban több artikulációs variancia lehetséges akusztikai és percepció következmények nélkül (Stevens 1998). Vagyis a variancia lehetősége sem azonos a különböző régiókban.

Az 1. ábra tehát sematikus és általánosító megközelítést ad a magánhangzótérrel. Az egyes nyelvek természetesen ennél jóval kevesebb magánhangzóval rendelkeznek (a legtöbb nyelv 5-6 magánhangzó-minőséget különít el, vö. Weckwerth 2022, 48), és a magánhangzó-minőségek sem a teoretikus magánhangzótér szélén helyezkednek el. Ha a magyar magánhangzók készletét vesszük szemügyre (Szende 1994, 92, vö. még Handbook 1999), amelyben a rövid mellett a hosszú magánhangzók is szerepelnek, azt látjuk, hogy 9 fonetikai magánhangzó-minőség különül el, amelyek 7 rövid-hosszú fonéma-párba rendeződnek (2. ábra).

2. ábra. A magyar magánhangzókészlet az elméleti magánhangzótérben (Szende 1994, 92)

Vegyük észre, hogy habár a 2. ábrán szereplő egyik magánhangzó-minőség helyzete sem vág egybe az 1. ábra jobb oldali paneljén látható minőségek pozíciójával, az adott magánhangzó-minőségeket mégis ugyanazok a szimbólumok jelölik, mivel az adott magánhangzó-minőség jelölésére a hozzá legköze-

lebb eső kardinális szimbóluma használatos. Az elv lazább alkalmazását látjuk az /a/ esetében, amely az 1. ábrán elülsőként, a 2. ábrán centrálisként jelenik meg, fonológiai szempontból pedig hátulsóként viselkedik.

A magánhangzók artikulációjának általános „nyitottságából”, akadály nélküliségéből az is következik, hogy a magánhangzók időtartama könnyedén variálódhat. Sok nyelvben ez a variáció fonologizálódott, azaz lexikailag megkülönböztetővé vált, ilyen nyelv a magyar is. A 14 magyar magánhangzó 9 magánhangzó-minőséget reprezentál. Bár a képzési sajátosságaik alapján az /ε/ és az /e:/, valamint az /ɒ/ és az /a:/ nem pusztán időtartamukban térnek el, fonológiailag ugyanolyan viszonyban vannak egymással, mint az /i/ és az /i:/ vagy az /o/ és az /o:/. Míg az /ε/ és az /e:/ között a hosszúságon túlmenően csak a nyelvemelkedés fokában van különbség a képzést tekintve, az /ɒ/ és az /a:/ minden képzési paraméterükben eltérnek, mégis egymás rövid-hosszú párjai-ként dolgozzuk fel őket a beszédtapasztalatunk alapján. Meg kell említenünk azt is, hogy bár csak a nyílt magánhangzók esetén látunk minőségbeli eltérést is a rövid-hosszú párok tagjai között, a fonológiai hosszúságnak más magánhangzók esetén is van valamilyen mértékű hatása a megvalósulásra (lásd 2. ábra), amit leegyszerűsítve úgy ragadhatunk meg, hogy a hosszú magánhangzók esetében az artikulációs cél elérése sikeresebb lehet (ez feszebb artikulációban manifesztálódhat). Ez a különbség a rövid-hosszú párok tagjai között azonban nem éri el azt a mértéket, hogy a hangminőség egy másikba csapjon át.

Ahogy említettük, a módszertani hozzáférhetőség miatt a magánhangzóteret akusztikai paraméterekkel, azaz az első két formáns értékeivel szokás jellemezni. Fontos látnunk, hogy ez nem feleltethető meg egy az egyben a fenti teoretikus magánhangzóternek (1. ábra).

1.2. A formánsok

A hangképző szervek működése révén rezgés jön létre. A hangkeltés úgy megy végbe, hogy a felhasználandó energiakészlet (a tüdőből kiáramló levegő) a hangforrás (gége, toldalékcső) révén rezgési energiává alakul át, s ezt a rezgést átveszik a közeg részecskéi. A zöngés beszédhangok frekvenciaszerkezete a gégeszintű hangforrás és az artikulációs csatorna (mint rezonáló üregrendszer) együttes tulajdonságaiból alakul ki. A hangszalagrezgéssel előállított zöngé rezgésformája gerjeszti az artikulációs csatornát. A zöngé kváziperiodikus összetett rezgés (azaz a ciklusai nem tökéletesen, csak közel azonos időközönként ismétlődnek), amely tartalmazza az alaphangot (a legkisebb frekvenciájú és legnagyobb amplitúdójú összetevőt) és annak felharmonikusait (amelyeknek a frekvenciái az alaphang frekvenciájának egész számú többszörösei). A zöngé vonalas spektrumában a felhangok amplitúdói átlagosan 12 dB/oktáv csökkenéssel vannak jelen. Ez a zöngéhang kerül az artikulációs csatornába, ahol a felharmonikusok bizonyos csoportjai a pillanatnyi rezonanciafrekvenciákon és

környékükön felerősödnek. Ezeket a felerősödött felhangcsoportokat *formánsok*-nak nevezzük (Hermann 1894 alapján, idézi Yang 2022), jelük a frekvencia növekedésének függvényében F_1 , F_2 , F_3 stb. Így jelöljük a formánsfrekvenciát (a formáns frekvencia-középértékét). (A formánsok másik fontos tulajdonsága a sáv szélességük, ezt B_1 , B_2 , B_3 stb. jelöli.) Formánsaik vannak a magánhangzóknak (és más zöngés hangzóknak is), ezeket az első két formánsuk már meghatározza, azaz megkülönbözteti az adott magánhangzó-minőséget a többitől.

Általánosságban a toldalékcso minden ürege valamilyen mértékben hatással van minden formánsra, és minden formáns értéke függ a teljes hangképző rendszer alakjától. A nők és a férfiak toldalékcsovének a mérete jellegzetesen eltérő, ezért a magánhangzóformáns-mintázatok megközelítőleg 15–20%-kal magasabb értékeket mutatnak a felnőtt női beszélőknél a férfiakhoz képest (Kieffe et al. 2013).

Az F_1 értéke akkor a legmagasabb, ha a fő (az adott szegmentum hangzása szempontjából a legmeghatározóbb) szűkület közvetlenül a gége felett helyezkedik el, és a szájüreg a lehető legtágabbra van nyitva. A szájüreg magasabb pontján lévő szűkület az F_1 csökkenését vonja maga után. Az F_2 maximális értéke a palatális régióban a nyelv által létrehozott szűkülettel érhető el. Az ennél előrébb (az ajkak felé) létrejövő szűkület az elülső (a szűkület és az ajkak közötti) üreg rövidülése miatt növekedést idéz elő az F_2 (majd az F_3 és az F_4) értékében. Az F_2 értéke akkor a legalacsonyabb, ha a nyelv által létrehozott szűkület a garatüreg felső részében van. Akár az ajaknyílás csökkenése, akár az ajkak által kialakított cső hosszának növekedése formáns csökkenést eredményez. Általában úgy írjuk le egyszerűsítően az ajakkerekítés hatását, hogy az az F_2 értékét módosítja, ez azonban eltér az elöl és hátul képzettek esetében. Az ajkak előrecsücsörödése az elöl képzett magánhangzóknak az F_3 -ra, a hátul képzett magánhangzóknak pedig az F_2 -re van kifejezett hatással (lásd Harrington 2010 összefoglalását). A magánhangzós nyelválásfok-kontrasztok tehát főként az F_1 -hez, a képzéshely-kontrasztok főként az F_2 -höz, az ajakműködésbeli kontrasztok pedig az F_2 -höz és az F_3 -hoz kapcsolódnak (lásd még Ménard 2015). Fant 1960-as forrás-szűrő modellje és az újabb, a nyelvhelyzet és a formánsértékek kapcsolatának leírását célzó kutatások (pl. Lee et al. 2016) szerint az F_2 a nyelv függőleges és vízszintes helyzetének komplex hatását tükrözi. A kvantális elmélet tanulságai miatt azonban nem feltételezhetünk egy az egyben lineáris összefüggéseket.

A folyamatos beszédben ejtett beszédhangok akusztikai szerkezete nem állandó, mivel a környezetükben lévő beszédhangok hatása (koartikuláció) tükröződik különösen az egyes szegmentumok lenyomatának elején és végén. Az egyes hangzókra jellemző szerkezeti szakaszt *tiszta fázisnak* (*kvázistacionárius szakasznak*), a szomszédos beszédhangokhoz igazodó szakaszokat *átmeneti fázisnak* (*transziens szakasznak*) nevezzük. Mivel a magánhangzók esetében a fizikai időtartam közepe táján van a legnagyobb valószínűsége

annak, hogy a képzőszervek a legközelebb helyezkednek el az artikulációs célhoz (az ideális artikulációs konfigurációhoz) (Whalen et al. 2018), ezért a magánhangzók formánsait leggyakrabban a beszédhang időbeli középpontjában szokták mérni.

2. Formánsadatok a magyar szakirodalomban

Az első olyan közlemény, amely a szájüreg saját rezonanciáiról ad számot az egyes magánhangzó-minőségek függvényében a magyar nyelvre nézve, Hegedűs Lajos 1934-ben publikált tanulmánya. Hegedűs a saját ejtésében vizsgálta a magyar magánhangzókat E. W. Scripture londoni kísérleti fonetikai intézetében, és magánhangzónként egy-egy rezonanciafrekvenciát azonosított, azaz még nem formánsokat. Az első ismert formánsadatok a magyar magánhangzókról Tarnóczy Tamástól származnak, az 1940-es évek elejéről, ugyanakkor még nála sem szerepel minden magánhangzónál az első két formáns frekvenciája. Erre vonatkozóan teljes körű mérések az 1960-as évektől dokumentálhatók.

Az 1940-es évek óta a formánsmérés technikája jelentős változáson ment keresztül. Korábban kézzel mérték a kutatók, jellemzően hőpapírra nyomtatott spektrogramokból nyerték ki az adatokat, a 20. század vége óta pedig számítógépes programok segítségével, újabban automatikus (algoritmizált) mérések révén. A módszertanok változása együtt járt a beszélők számának és a mérések alapjául szolgáló beszédanyag jellegzetességeinek változásával is. A korábbi adatok a célkonfigurációt jobban megközelítő és kevésbé variábilis ejtésből származnak (előre megtervezett mondatok, szavak bemondása; egy vagy igen kevés beszélő által, akik hivatásos beszélők, sokszor maga a kutató); az újabbak a célkonfigurációt kevésbé megközelítő ejtésből (spontán beszéd, sok beszélő, jellemzően nem hivatásos beszélők, hanem ilyen szempontból „civiliek”). A mérések célja is eltérő volt: korábban inkább a nyelvspecifikus magánhangzókészlet jellemzése állt a középpontban, valamint az adatok általánosító bemutatása, az újabb szakirodalomban a variabilitás leírása került előtérbe.

Az alábbi áttekintésben a releváns és (számunkra) hozzáférhető szakirodalmi forrásokat tekintjük át a magyar magánhangzók első és második formánsának értékei és – amennyire dokumentálták a szerzők – a kinyeréshez szolgáló módszertan szempontjából. A szakirodalmi válogatás alapja az volt, hogy a szerzők lehetőség szerint a teljes magyar magánhangzókészletet vagy legalább a magánhangzók többségét jellemezték az első két formáns értékével, amelyek lehetőleg számszerű adatokkal szerepeltek a publikációkban. Kivételes esetekben a közölt ábrákról leolvasott adatokat is szerepeltetünk (ezt a megfelelő helyen jelezzük). Áttekintésünk a mai sztenderd magánhangzókészletre irányul, azaz nem térünk ki a forrásokban ugyan szereplő, de a mai nyelvállapot

szerint nyelvjárásnak minősülő magánhangzókra (pl. a középzárt *ë*-re). Végül nem vontunk be az elemzésbe olyan adatokat, amelyekről tudható, hogy nem valódi beszédprodukcióból származnak, hanem szintetizált hangzásból vagy módosított adathalmazból. Az áttekintés végén saját méréseinkből származó adatokat is közlünk néhány kérdés megvilágítása céljából.

A szerzők a helyesírás / magyar egyezményes hangjelölés szimbólumait és IPA-jeleket is alkalmaznak a magánhangzók jelölésére, és az utóbbit tekintve egy-egy magánhangzó jele nem minden szerzőnél azonos. Tekintettel arra, hogy nem kívántunk állást foglalni a különféle szerzők által alkalmazott IPA-szimbólumok adekvátságát illetően, a továbbiakban nem IPA-jeleket, hanem a helyesírás betűit alkalmazzuk (vagy szükség esetén a magyar egyezményes hangjelölés jeleit). Ettől csak a szerzőktől származó szó szerinti idézetekben térünk el.

A szerzők által táblázatokban vagy szöveges leírásokban megadott formáns-átlagértékeket és/vagy minimum- és maximumértékeket az akusztikai magánhangzóteret bemutató ábrákon ismertetjük (kivéve Tarnóczy 1941 és 1942 esetében, lásd alább), amelyek a vízszintes tengelyen a (balról jobbra csökkenő) F_2 -t, a függőleges tengelyen a (lentől felfelé csökkenő) F_1 -et ábrázolja. Ez az elrendezés közelíti meg a legjobban az elméleti magánhangzótér (1. ábra) tájózását. Az eredeti forrásból hiányzó bármely formánsadat a mi ábráinkon a magánhangzó hiányát vonja maga után (hiszen az adatpont felvételéhez mindkét formánsérték szükséges). Az eredeti szakirodalom lehetséges hibáit a forrásokhoz való hűség érdekében átvesszük, de felhívjuk rájuk a figyelmet. Észrevételeket teszünk az adatok általánosíthatóságáról, valamint összevethetőségéről is. Az idézett adatokat minden esetben az R programban (R Core Team, 2023) a ggplot2 csomag (Wickham 2016) segítségével ábrázoljuk. Minden ábra esetében kinyerjük az adatsor $F_1 \times F_2$ térben meghatározott legszélsőségesebb pontjait, amelyek egy konvex sokszöget rajzolnak ki, majd ezen sokszögek (tehát a magánhangzótér) oldalait a `geom_polygon` parancs segítségével kötjük össze.

2.1. Az első ismert formánsadatok az 1940-es évekből

Tarnóczy Tamás 1941-ben publikált, *A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete* című írása és 1942-es *A hangzóképző üregek rezonanciaadatai* (Tarnóczy doktori disszertációjának kivonata) a magyar magánhangzók első formánselemzésének eredményeit mutatja be. A beszéd- és énekfelvételek kristálymikrofonon és erősítőn keresztül egy katódcső-oszcillográf lemezeire kerültek. Tarnóczy a rezgéseképéből matematikai módszerekkel maga végezte el manuálisan a Fourier-féle elemzést, amelynek kimeneteként a formánsértékekhez jutott.

Tarnóczy a magyar formánshelyeket 7 férfi és 7 nő felvételei alapján közölte, de a formánselemzésben nem választotta külön az adatokat a beszélők neme

szerint. A beszédet és az éneklést együtt elemezte, abból kiindulva, hogy „mivel a formánsok helye csak az üregek méreteitől és alakjától függ, a különböző alaphangon kiejtett vagy énekelt azonos magánhangzókra ugyanaz a formánskép jellemző” (Tarnóczy 1942, 3). A kísérleti anyagban kitartott hangon (230–250 különféle alaphang-frekvencián és erősséggel) énekelt és beszédben (szavakban és izoláltan) ejtett magánhangzók szerepeltek. A 15 szó 37 szótagjában 6 *e* (köztük középzárt is), 5 *i*, 4 *á* és *ö* (köztük a *Szöged* szóban), 3 *a* és *ü*, 2 *é*, *u*, *o* és *ó*, 1 *ő*, valamint a *Durazzo* szó magánhangzói szerepeltek (kérdéses a középső szótagbeli magánhangzó minősége és az utolsó szótag magánhangzójának kvantitása, ezért nem listáztuk ezeket). Arról nincs adat, hogy a szavakat és az izolált hangzókat egy-egy beszélő hány alkalommal mondta be. Kísérleti adatai alapján Tarnóczy nem látta szükségesnek a rövid és a hosszú hangzók elkülönítését (statisztikai elemzést nem végzett).

Tarnóczy nem minden magánhangzónál adta meg a második formánszt (az *u*, *o* és *a* esetében csak az első formánsnak tartott spektrális kiemelkedés frekvenciasávja szerepel az 1941-es műben, illetve az első és a harmadik formánsé az 1942-esben). Mivel több esetben hiányzik az F_2 értéke, ami lényegében a hátul képzett magánhangzók teljes hiányához vezetne az ábrázolásban, nem készítettünk magánhangzótér-diagramot az adatokból. Tarnóczy (1941, 17, 5. táblázat) munkájából az első és második formánsok adatait az 1. táblázatban közöljük. (Az eredetiben zárójelek között szereplő adatokat nem vettük át.) Érdeemes megfigyelni, hogy az *á* és az *e* első formánsának értéke Tarnóczy (1941) szerint lényegében megegyezik egymással, míg az *a* és az *á* értékei elkülönülnek. Ez felveti egyik részről az adatok helyességének a kérdését, másik részről pedig azt a lehetőséget, hogy az *e* és az *á* újabban felmerülő „összemosódása” az akusztikai adatok tekintetében nem új keletű.

1. táblázat. A Tarnóczy által mért magánhangzó-formánsértékek (1941, 17, 5. táblázat alapján)

Magánhangzó	F_1 (Hz)	F_2 (Hz)
<i>u, ú</i>	280–380	n. a.
<i>o, ó</i>	380–480	n. a.
<i>a</i>	480–640	n. a.
<i>á</i>	600–800	1200–1600
<i>e</i>	600–700	1600–2400
<i>é</i>	350–500	2400–2800
<i>ö, ő</i>	350–450	1800–2600
<i>i, í</i>	320–450	2200–3400
<i>ü, ű</i>	250–350	2200–2600

2.2. Formánsadatok az 1960-as évekből

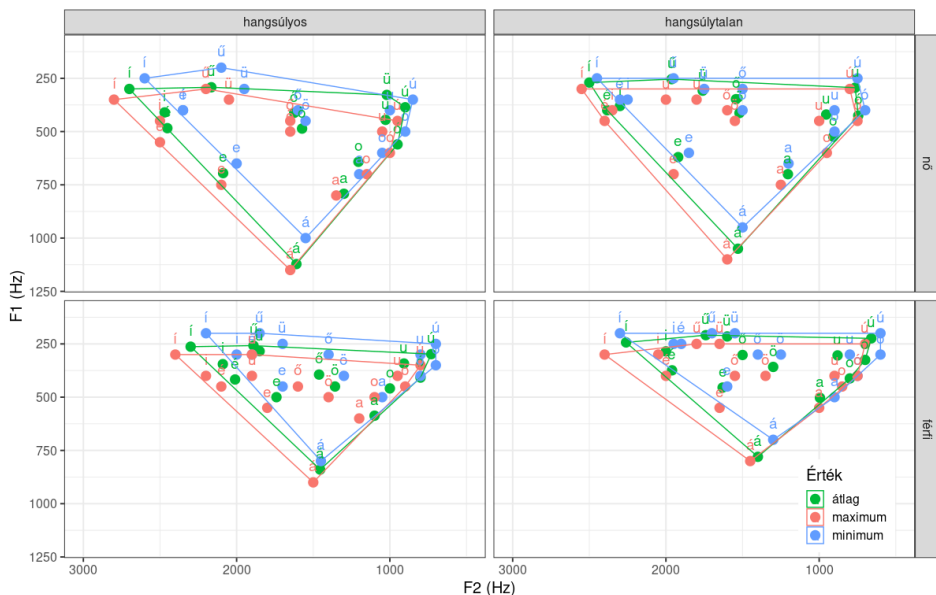
Közel negyedszázados szünet után a hatvanas évek közepétől megszorodtak a magyar magánhangzók formánsértékeit közlő publikációk. Ennek feltehetően az az oka, hogy a rezgésképből kiinduló kézi mérések és számítások helyett már gépi eszközökkel lehetett a spektrumot kinyerni, és a spektrális kép alapján közvetlenül meg lehetett becsülni a formánsértéket. Az adatfeldolgozás ugyanakkor változatlanul manuális volt.

2.2.1. Magdics Klára adatai (1965)

Magdics Klára a londoni University College laboratóriumában Kay-szonagráf segítségével végezte vizsgálatait, amelynek eredményeit 1965-ben publikálta. Ez az eszköz „öt perc alatt jeleníti meg a mikrofonba mondott (rövid) mondatot a hengerére erősített speciális papíroson” (Magdics 1965, 3). Magdics ötször 353 (= 1765) rövid mondatrealizációban vizsgálta a magánhangzók akusztikai szerkezetét. A mondatok időtartama az alkalmazott technika miatt nem lehetett hosszabb 2,4 másodpercnél. A szerző a kötet függelékében sorolja fel a vizsgált mondatokat, ezek között van egy szótagos (pl. *Adj! Szép. Gól! Ász.*), két szótagos (pl. *Pőrén. Gyóni. Ágál.*), három szótagos (pl. *Mámmoros. A kék ég. Ők és ön.*), négy szótagos (pl. *Tőkést és őt. Tyű de gyűrött! Avval eddzük.*), öt szótagos (pl. *Azt hiszem, baba. Türelmetlen volt. Nürnbergbe kijut.*), hat szótagos (pl. *Balra az ablakba. A dada már adott. A jólelkű kántor.*), hét szótagos (pl. *Tatai az atléta. Kakaót akartok-e? Szemben a teátrummal.*), nyolc szótagos (*Etette a gyerekeket. Nagyarányú építkezés.*) és kilenc szótagos (*Ozorai példa, Dzsokonda.*). A mondatok többsége kijelentő, de van köztük néhány felszólító, felkiáltó és kérdő is. A mondatok úgy lettek összeállítva, hogy minden magánhangzó minden mássalhangzó előtt és után, mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben előforduljon. A szerző nem tért ki arra, hogy mit tekintett hangsúlyosnak/hangsúlytalannak, így azt feltételezzük, hogy a szavak első szótagjában álló magánhangzókat értékelte hangsúlyosként. A függelék alapján végzett számításaink szerint összesen 1450 magánhangzó képezte a vizsgálat tárgyát, az ismétléseket nem számítva.

Öt bemondó vett részt a kísérletben, két nő és három férfi (a nevek után a születési évek láthatók, ahol ez az információ elérhető volt: Eröss Anna 1931, Takács Mária 1938, Bözsöny Ferenc 1931, Csók Pál 1924, Körmendy László 1916), illetve a hiányzó hangkapcsolatok esetén Magdics Klára a saját bemondását is rögzítette. Az elemzések a szakirodalom tanúsága alapján 1963-ban készültek, vagyis a felvételek legkésőbb ebben az évben kerültek szalagra. Ebből a beszélők életkorának egy nagyjából 20 és 50 év közötti sáv adódik. A mondatokról széles (300) Hz sávszűrős spektrogram és a tiszta fázisban keskeny (45 Hz) sávszűrős metszet is készült.

Magdics táblázatos formában adta meg a magánhangzók első három formánsfrekvenciájának (Hz) a középértékét, valamint alsó és felső határértékét, különválasztva a nők és a férfiak adatait, valamint a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban álló magánhangzókéit (1. táblázat, 1965, 7). Minden magánhangzóhoz tartoznak F_1 - és F_2 -értékek, így teljeskörűen tudtuk ábrázolni az akusztikai magánhangzóteret (3. ábra), de meg kell jegyeznünk, hogy három esetben a Magdics által megadott átlagérték nem a minimum és a maximum közé esik, vagyis valamelyik érték hibás. Ezek közül két eset nem mutat nagy eltérést. Az *o* magánhangzók hangsúlyos női realizációinál az F_2 -re 1050 és 1150 Hz van megadva szélső értékeként, de az átlag 1205 Hz. Az *i* hangsúlytalan ejtése a férfiak körében 2300 és 2400 Hz közötti második formánssal realizálódott, de átlagként 2260 Hz van feltüntetve. Jelentősebb mértékű a hiba egy esetben: a nők hangsúlyos magánhangzói között az *ü* második formánsának szélső értékei 1950 és 2050 Hz, ezzel szemben az átlagértéke 1020 Hz (ami már önmagában is bizonyosan hibás), ezért a 3. ábra bal felső paneljén az átlagot reprezentáló zöld színű adatpontok között az *ü* az *u* közvetlen szomszédságában szerepel. (Vértess O. 1982, aki akkurátusan végigelemzi Magdics és más szerzők adatait is, a labiális palatálisok kapcsán azt állapítja meg, hogy „A formánsok között frekvenciaátlagai azonban reálisnak mutatkoznak” (85) – ez esetben azonban nem érthetünk egyet vele.)

3. ábra. A Magdics (1965) által publikált formánsadatokról készült akusztikai magánhangzóterek

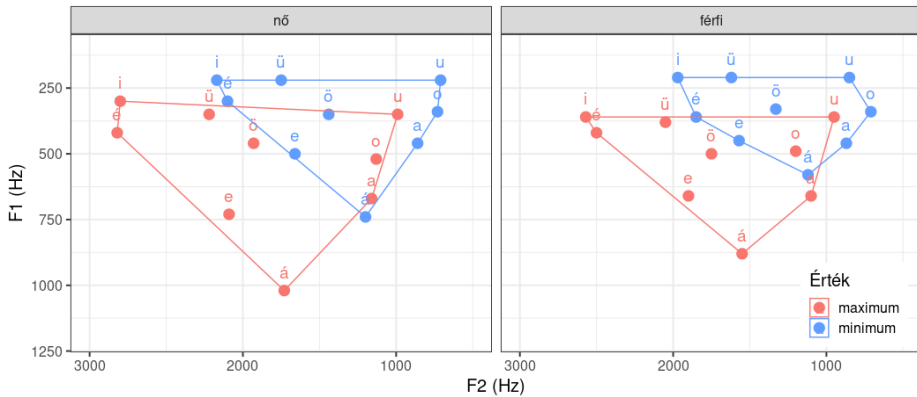
A szélső értékek számai arra utalnak, hogy az adatok leolvasása 50-re kerekítve történt, ez a módszertan sajátosságaiból adódhatott. Tarnóczy (1974, 189) ennek kapcsán így fogalmaz: „Sajnos, Magdics dolgozatában nem találunk adatot arra vonatkozóan, hogy esetenként hány adatból és hogyan történt a középérték-számítás, hogy mi a valódi szóráskép (a kezdő és végző frekvencia-adatok kerek értékei nem vallanak valódi szórásképre), és hogy milyen elv alapján hagyott el kieső értékeket?”

Meg kell még jegyeznünk, hogy Magdics az 1965-ös mű más helyein is közöl formánsadatokat, amelyek nem minden esetben egyeznek meg a 7. oldalon látható táblázat összefoglaló adataival, de mivel nem világos, hogy a különféle helyeken megadott értékek ugyanazokból a mérésekből, egyazon magánhangzóéjtésekből származnak-e, ezekre a különbségekre nem térünk ki.

2.2.2. Tarnóczy Tamás adatai (1965)

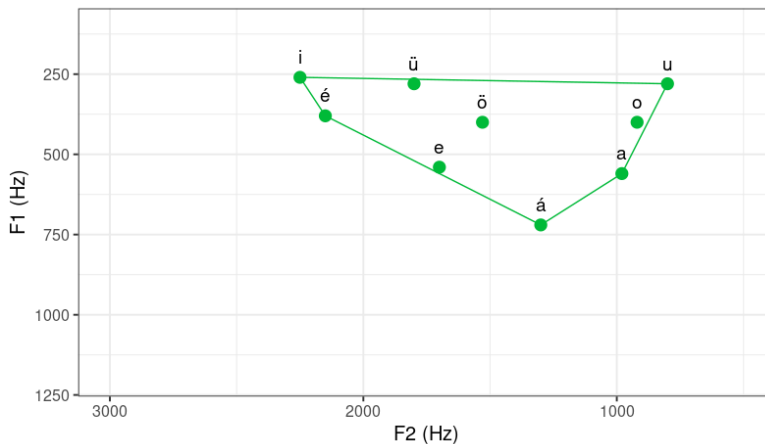
Tarnóczy Tamás 1965-ben publikált átlagos formánsadatait csak részben és másodlagos forrásokból ismerjük (az eredeti műhöz sajnos nem sikerült hozzáférnünk). Az alkalmazott módszerről Tarnóczy (1974) alapján tudunk tájékozódni. E szerint négy férfi és egy nő 32 két szótagú szót mondott be egyszavas kijelentő mondatokként, ereszkedő intonációval. Az anyagban minden rövid és hosszú magánhangzó hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is szerepelt. Továbbá az anyag tartalmazott beszédkórossal rögzített anyagot (amikor „mindenki egyszerre mondta ugyanazt a szöveget” 1974, 186), hosszabb szöveget, egy-egy beszélőtől különböző hangmagasságon rögzített szavakat stb. is. Tarnóczy 5. és 6. ábrájáról (1974: 187–188) összesen 512 (nemenként 256) magánhangzó kapcsán a 4. ábrán látható szélső értékek állapíthatók meg. Az adatok minden magánhangzó-minőség esetén a Tarnóczy által ábrázolt legkisebb és legnagyobb formánsértékeket tükrözik, ebből adódóan a legtöbb esetben ezek az értékek nem egyazon magánhangzó-előforduláshoz tartoznak (hiszen nem szükségképpen annak a példánynak volt a legkisebb az F_2 -je is, amelyiknek a legkisebb volt az F_1 -e, és így tovább). Kvantitás szerint a magánhangzók nincsenek szétválasztva.

Tarnóczy (1974) feltételezi, hogy több beszélő esetén nagyobb a formánsértékek szórása, ezért tartja alkalmasnak a beszédkórus módszerét, ahol „az egyéni jellegek elmosódnak” (190). A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy egyes hangzók bizonyos formánsértékei között átfedés mutatkozik. Még a legjobban elválasztható három nyílt magánhangzó adatai is részben egybeesnek. Így fogalmaz: „Például bizonytalan az [a:] és [ɛ] szétválasztása a második formáns szerint, ami különösen a gépi hangzófölismerés biztonságát veszélyezteti” (191).

4. ábra. A Tarnóczy 1965-ös adataiból (Tarnóczy 1974 szórásképei alapján) készült akusztikai magánhangzótér

A másik forrás, ahonnan Tarnóczy 1965-ben közreadott, férfi ejtésből származó átlagos formánsadatai rendelkezésünkre álltak, az Vértés O. András 1982-es összefoglalása, ahol ezeket táblázatos formában idézi (1982, 73). Ezeket az adatokat az 5. ábrán mutatjuk be.

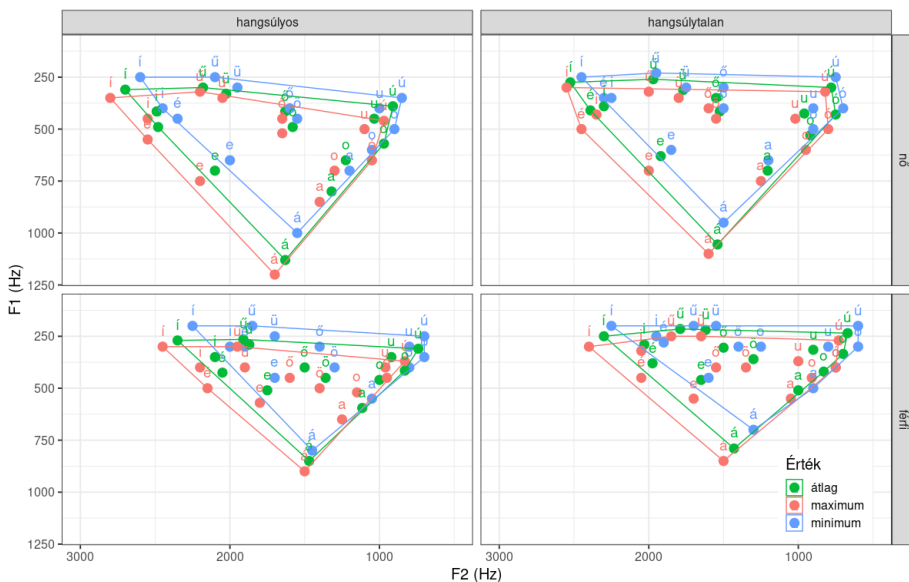
5. ábra. A Tarnóczy 1965-ös adataiból (a férfiak formánsértékeinek az átlaga; Vértés O. 1982 alapján) készült akusztikai magánhangzótér

Vértés O. András (1982, 75–90) leírásából az derül még ki, hogy Tarnóczynál (1965) az *a* esetében a férfi és a női ejtés első két formánsa szinte azonos frekvenciaértékű: a férfiak F_1 -e 560 Hz, a nőké 580 Hz; a férfiak F_2 -értéke 980, a nőké 1000 Hz. (Vértés O. egyébként ezt problematikusnak tartja, Magdics 1965 és saját adatai alapján a nők esetében 1100–1200 Hz-es második formánst tart realitásnak.) Tarnóczynál a női ejtésű *ö* második formánsa átlagosan 1700 Hz (ami valamivel magasabb a Magdics 1965 és a Molnár 1969/1977 által megadott-

nál); a női ejtésű hangsúlyos és hangsúlytalan *á* F_1 -e 870 Hz, F_2 -je 1480 Hz; az *u* F_1 -e férfi ejtésben átlagosan 280 Hz, női ejtésben átlagosan 290 Hz, az F_2 pedig 800, illetve 830 Hz.

2.2.3. Molnár József adatai (1969/1977)

Molnár József 1969-ban publikált adatait az 1977-es változatlan kiadásból vettük át és ábrázoltuk az akusztikai magánhangzótérben (6. ábra). Az adatok csoportosítása egybevág a Magdicséval (1965): nemenként és hangsúlyos/hangsúlytalan magánhangzókra bontva közli a közép- és a szélső értékeket (37. ábra, 1969/1977, 36), és a közölt adatok is nagyon hasonlóak a Magdics által publikáltakhoz. Molnár azonban egyáltalán nem tájékoztat sem a beszélők számáról, sem a rögzített beszédanyag jellemzőiről, valamint a mérés módszertanáról sem. Az értékek áttekintése során nem találtunk nyilvánvaló hibát, ennél fogva (a módszertani leírás hiánya ellenére) bizonyos esetekben megbízhatóbbnak tarthatjuk a 6. ábrán látható magánhangzótereket, mint a Magdics (1965) alapján készültet (vö. 3. ábra).

6. ábra. A Molnár 1969/1977-es adataiból készült akusztikai magánhangzóterek

2.3. Formánsadatok az 1900-as évek utolsó harmadából

2.3.1. Kassai Ilona adatai (1973)

Kassai Ilona 1973-as tanulmányában a magánhangzók időtartama és hangszíne közötti összefüggéseket vizsgálta 131 magánhangzó alapján: 28 *a*, 5 *á*, 23 *e*, 8 *é*, 5 *i*, 23 *o*, 4 *ó*, 13 *ö*, 9 *ő*, 1 *u*, 2 *ú*, 1 *ü*, 2 *ű* (65). A magánhangzók 17 egy-ötszavas (4–11 szótagos), jobbra egyszerű (vagy elliptikus) kijelentő mondatban szerepeltek, ezeket a szerző közli is. (Kassai említi, hogy a szonagráf miatt maximálni kellett a mondatok hosszát 2,4 másodpercben, 65). Négy kísérleti személy – három nő és egy férfi, nem hivatásos beszélők – felvételeinek adatai szerepelnek a tanulmányban. Kassai külön elemezte a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagbeli magánhangzókat (hangsúlytalan *u*-ra és *ü*-re nem közölt adatot). A tanulmányban konkrét formánsértékek csak néhány magánhangzó-előfordulásra vonatkozóan szerepelnek, de a szerző közölt ún. szóródási térképeket, amelyek valójában táblázatok. Ezek a táblázatok 100 Hz-es frekvenciasávok szerint adják meg az adatgyakoriságokat, tehát azt lehet belőlük leolvasni, hogy például a hangsúlyos *i* magánhangzó első formánsa hány esetben realizálódott a 300–399 Hz közötti sávban a női és a férfi ejtésben (és így tovább). Az adatok alapján sem átlagértékek, sem pontos szélső értékek nem állapíthatók meg. A forrást azért említjük, mert később Vértés O. András összehasonlítási alapként hivatkozik rá.

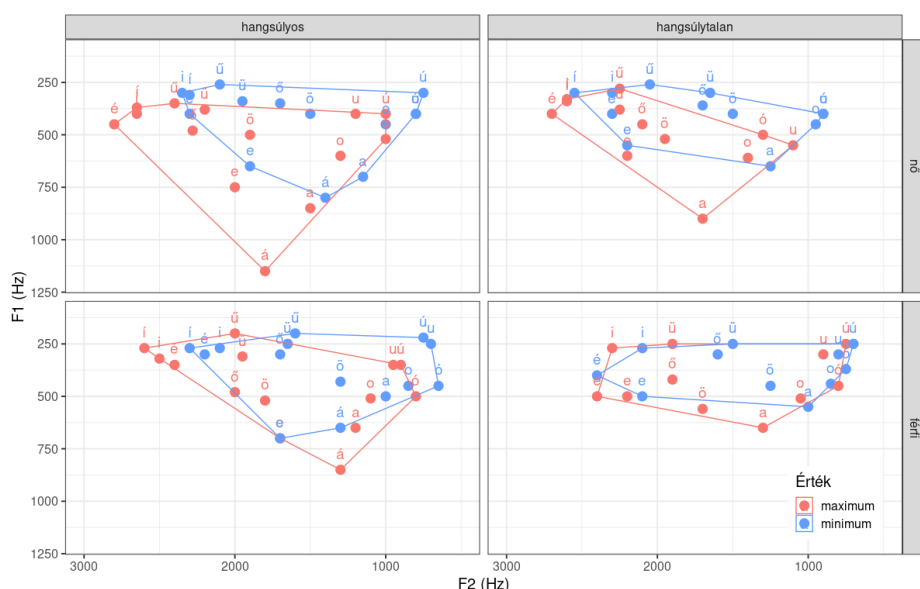
2.3.2. Vértés O. András adatai (1982)

Vértés O. András 1982-es összefoglalása részben a korábbi szakirodalmi adatok áttekintése és összehasonlítása (helyenként problematizálása), részben saját adatokkal való kiegészítése. A saját mérésekből átlagértékeket nem, csak szélső értékeket közölt, ezeket ábrázoltuk nemenként és a hangsúlyos/hangsúlytalan elkülönítés szerint (7. ábra). Vértés O. a hangsor első szótagjában lévő magánhangzókat tekintette hangsúlyosnak (81), és példái (82–83) alapján egyszavas rövid mondatokat alkalmazott. Vértés O. ugyan „ellenőrző mérés”-ként hivatkozott saját adataira, de így fogalmazott: „Még szórási adatainknak sem tulajdoníthatunk abszolút értéket; közlésüknek az az értelme, hogy egy-egy számadat, mely jelentősebben eltér az irodalomban közöltektől, talán fölhívja későbbi kutatók figyelmét az elemzésnek némely kevésbé tisztázott részletére” (81).

A 71. oldal 1. lábjegyzete alapján a beszélők között öt férfi és öt nő volt, de a tanulmányban közölt adatok nem az 5-5 beszélő hangfelvétele alapján számított formánsértékeken alapulnak, hanem olykor csak egy-egy személy bemondásain. Az adatfelvétel tehát nem a variabilitás figyelembevételének a szándékával készült (az *e*-változatok kivételével, vö. 82–83). A beszélők monogramja derül ki a lábjegyzetből, és ha ezek alapján jól következtetjük ki a személyeket, a férfiak (köztük maga szerző) az 50–70-es éveikben járhattak; a nők a 30-as és

az 50-es éveikben voltak – mindannyian a fonetikában jártas személyek. A Vértés O. mérései alapjául szolgáló hangszíneképek a Voice Identification 700-as típusú hangszíneképelemzőjével készültek. Ennél részletesebb módszertani információval a méréseket tekintve nem szolgált a szerző.

A 7. ábrán az *e* és az *é* adatait a Vértés (1982), 82–83. oldalakon megadottak alapján vettük fel (a rövid hangzó esetében csak az [ɛ]-re vonatkozókat, a zárt *ë*-t nem vettük figyelembe). A női ejtésben a hangsúlytalan *á*-ra nincs adat, és a hangsúlytalan *ú* első formánsértéke hiányzik, így azt sem tudtuk feltüntetni – ennél fogva a jobb felső panel magánhangzótere hiányos. A férfi ejtés hangsúlytalan *i* és *ü* magánhangzója esetén az F_1 nincs adatolva, és a hangsúlytalan *á* mindkét formánsa hiányzik, ezért a jobb alsó panel magánhangzótere is torzó.

7. ábra. A Vértés O. 1982-es adataiból készült akusztikai magánhangzóterek

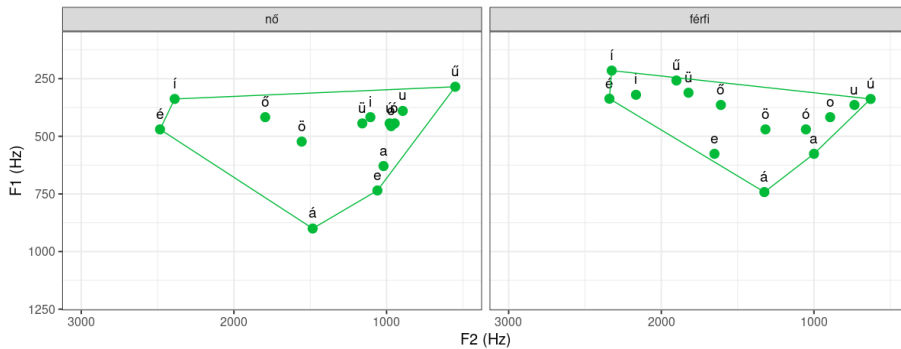
A saját adatok közlésén túlmenően tanulságosak Vértés O. megjegyzései a korábbi szakirodalomból ismert adatokra vonatkozóan is (ezekből néhányat a korábbiakban már említettünk). Az *ü* és *ű* kapcsán Vértés O. saját adatai Tarnóczyéhoz (1965) hasonlítanak jobban, ezért szerinte Tarnóczy adatai jobban megközelítik a valóságot, míg Magdics (1965) és Molnár (1969/1977) „túlágosan szűk határokat szab” (85). Vértés O. feltűnőnek tartja, hogy Magdics és Molnár mérései szerint az *ö*, *ő* F_2 -je milyen alacsony, és a szélső értékek „milyen kis frekvenciatartományt fognak közre” (85); Tarnóczy magasabb átlagértéket ad meg, mint Magdicsnál és Molnárnál az F_2 maximuma, és Vértés O. adatai Tarnóczyéhoz állnak közel. A különbségeket Vértés O. részben a beszélők nyelvjárási jellegzetességeire vezeti vissza, részben Gombocz (1925–

1926/1940, 27) sejtését idézi az ő „vidékek és egyének szerint”-i (i. h.) változatosságáról. Ugyancsak eltéréseket látunk az *a* kapcsán, ahol a női ejtés formánsai Tarnóczy munkájában ($F_1 = 580$ Hz, $F_2 = 1000$ Hz) a Magdics által megadott sáv ($F_1 = 700\text{--}800$ Hz, $F_2 = 1200\text{--}1350$ Hz) alá esnek, Kassai (1973) adatai alapján azonban a második formáns magasabb lehet (valójában még a Magdics által megadottnál is). További eltéréseket talál még Vértés O. az *o*, *ó*, *u*, *ú* kapcsán hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben.

2.3.3. Bolla Kálmán adatai (1995)

Bolla Kálmán 1995-ös hangatlasza egy-két szótagos szavak hangszínképét közli, amelyek 700-as típusú dinamikus hangspektrográffal készültek. Ez legfeljebb 2,5 másodpercnyi hangfelvétel spektrális elemzésére alkalmas; széles (300 Hz) és keskeny (40 Hz) sávú kiíratást tesz lehetővé – a formánsszerkezet vizsgálatára az előbbit alkalmazzák. Bolla (1995, 248) leírásából az elemzés technikai sajátosságaira vonatkozóan is kapunk információkat: a speciális papíron megjelenő hangszínképen „az időjelek közötti távolság 100 ms-nak felel meg”, 1 mm-nyi távolság 7,8 ms-nyi idő elteltét reprezentálja. Bolla szóbeli közléséből tudható, hogy az időtartamra vonatkozó adatokat milliméterpapír segítségével nyerte ki, és a zöngé periódusvonalainak időbeli gyakorisága alapján kalkulálta az alaphangfrekvencia-adatokat. A formánsfrekvenciák leolvasásához saját, kartonból készült mérőeszközt alkalmazott: a széles sávú hangszínképen egy-egy osztásköz 1000 Hz-et reprezentált, és ezt a távolságot 10 egyenlő részre osztva 100 Hz-es pontossággal lehetett leolvasni a formánsok szélső és középvértékeit.

A mérési adatok a magánhangzókra vonatkozóan a 266–268. oldalon olvashatók, a női és férfi ejtés egymás mellett szerepel. Az nem derül ki, hogy pontosan milyen ejtésekből és hány beszélőtől származnak az adatok, ahogyan az sem, hogy mikor készültek a mérések alapjául szolgáló hangfelvételek. Mivel összegző műről van, amelyben máshol (vö. 292–296) 1977-es eredményeket is közöl a szerző, könnyen lehet, hogy az itt adatolt bemondások sem a 20. század utolsó évtizedéből származnak. Tekintettel arra, hogy minden formáns mellett csak egy-egy adat szerepel, és mivel nem 100 Hz-re vannak kerekítve, valószínűsíthetően több bemondásból átlagolt értékekről van szó. A női második formánsok között több téves adat, elírás is szerepel: az *i* 1106 Hz-es második formánsa nem látszik valószínűnek az *í* 2388 Hz-es F_2 -je mellett; ugyanígy feltehetően elírás az *e* 1060 Hz-es, az *ü* 1159 Hz-es második formánsa, és bizonyosan tévedés az *ű* 550 Hz-es F_2 -je. Mindezek alapján a 8. ábra bal oldali paneljén látható, a női ejtés alapján készített magánhangzótér nem látszik megbízhatónak.

8. ábra. A Bolla 1995-ös adataiból készült akusztikai magánhangzóterek

2.4. Formáns adatok a 2000-es évekből: kis korpuszok vizsgálata

2.4.1. Gósy Mária adatai (2002)

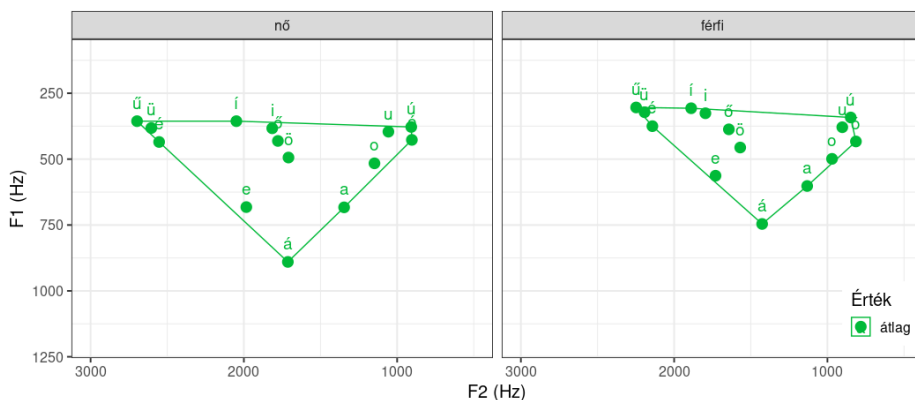
Gósy Mária 2002-ben publikált kísérletében arra a kérdésre kereste a választ, hogy nagyobb-e a hasonlóság ugyanazon beszélő különböző ejtései, mint különböző beszélők egyazon közlései között. Az eddig áttekintett források között tehát ez az első olyan, amelynek nem a magyar magánhangzókészlet formánshelyeinek általános jellemzése volt a célja. Másrészt abban a tekintetben is elsőnek mondható (a tárgyalt publikációk közül), hogy ez már számítógépes eszközzel készült elemzés eredményeit mutatja be.

A kísérletben részt vett négy beszélő mindegyike nő és pedagógus, 25, 35, 45 és 55 évesek voltak a felvételek készültkor. A kísérlet anyagául a *Sok szép játékot mutattak be a szeptemberi előadáson*. mondat szolgált, azaz 5 e, 4 a, 3 o, 2-2 á és é, 1-1 i, ő, és u magánhangzó szerepelt (hiányzott az ü/ű, és egy-egy magánhangzó-minőségből csak vagy rövid, vagy hosszú fordult elő). A mondatot havonta egyszer mondták be a beszélők, összesen 10 alkalommal. Az elemzés „a CSL 4300B típusú jelelemzővel” (9), azaz a Kay Elemetrics Corporation Computer Speech Lab alkalmazásával készült. A formánsfrekvenciákat a magánhangzók időbeli középpontjában mérték, „keskeny és széles sávú hangszíneképek, valamint LPC spektrumok alapján” (9). Az nem derül ki, hogy pontosan hogyan történt az adatok kinyerése, automatikusan vagy szemrevételezéssel.

Az első két formánsra konkrét számadatokat nem ad meg a tanulmány, de mind a négy beszélőre külön-külön diagramon közli a mért formánsértékekből származtatott adatpontokat, valamint magánhangzónként a sűrűsödési ellipsziseket, amelyek „az adott magánhangzó paramétereinek 50%-osan elvárható megjelenését szemléltetik” (15). Sajnos mivel nyomdatechnikai okokból az adatpontok nem vehetők ki teljes biztonsággal, illetve nem mindig lehet elkülöníteni az egyes magánhangzó-minőségekhez tartozó pontokat, kompromisszu-

folyamatát. A mérések szavakon készültek, a szólista 1456 tételt tartalmazott (a két beszélővel számolva két példányban), összesen 9975 magánhangzóval. A formánsmérések a hangok időtartamának 25, 50 és 75%-os pontján (szókezdő magánhangzókban csak az 50 és 75%-nál, szó végiekben csak a 25 és 50%-nál) történtek, összesen 29926 mérési ponton, a Praat program gyári beállításaiival. A vélhetően hibás adatok javítása több lépcsőben történt, ennek ismertetésére itt nem térünk ki. Ugyanakkor tanulságosnak tartjuk a Praat által produkált hibák elemzését, mivel az itt következőkben áttekintendő tanulmányok is a Praat-ot alkalmazták formánsmérésre. Olaszky és munkatársai (2009) arról számoltak be, hogy az összes magánhangzó 25,1%-ában volt szükség az automatikusan mért értékek manuális javítására, és ezeknek közel 90%-a női ejtésből származott. Az első két formánst illetően (mivel írásunk tárgyát csak ezek képezik) az esetek mintegy háromnegyedében a női ejtés második formánsértéke bizonyult hibásnak. A magánhangzó-minőségek szerinti elemzésben a szerzők csak darabszámokat adnak meg, ezért a hibaszámokat nem tudjuk arányosítani (nem ismervén az egyes magánhangzók gyakoriságát), de tendenciájában a hibák túlnyomó része az illabiális palatálisok (illetve, amennyiben ebbe a csoportba nem értjük bele, az *á*) második formánsához kapcsolódik.

Természetesen az automatikus mérés hibaelemzése mellett maguk a kapott formánsértékek is relevánsak – lásd a 11. ábrát. A szerzők nem részletezik, hogy a 4. táblázatukban (Olaszky et al. 2009, 141–142) szereplő átlagértékek mennyi és milyen számadatból adódtak elő (egy-egy magánhangzó-minőségre vonatkozóan az összes mérési pont átlagából vagy csak a felezőpont adatainak átlagából stb.).

11. ábra. Az Olaszky és munkatársai 2009-es adataiból készült magánhangzóterek

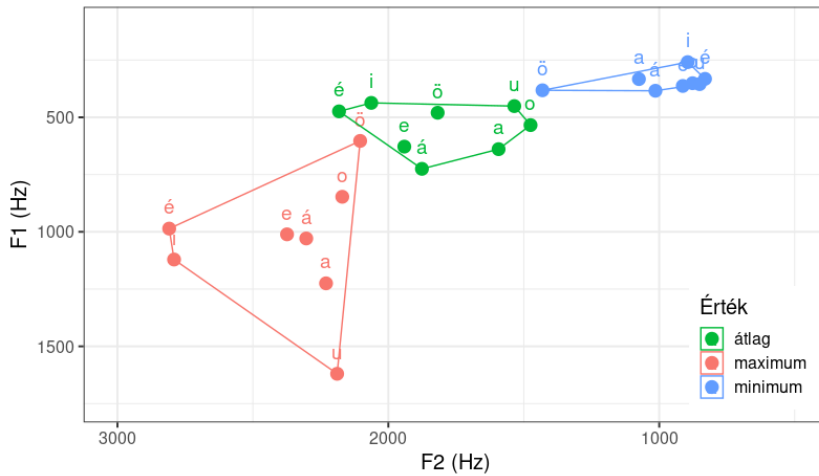
2.5. Formánsadatok a 21. századból: nagy korpuszokon történt mérések

A továbbiakban olyan tanulmányokat ismertetünk, amelyek a Praat szoftverrel végzett automatikus mérések eredményeit mutatják be, a korábbinál több beszélő anyagán, vagy részben, vagy teljes egészében spontánbeszéd-felvételeken, amelyekben ennél fogva nem volt kontrollálva sem a hangkörnyezet, sem más fonetikai paraméterek (pl. a hangsúly). Az adatok forrását a BEA adatbázis (Gósy 2008) szolgáltatja, így az adatok publikálási idejétől függetlenül jellemzően 2007–2010 között rögzített hangfelvételekről van szó.

2.5.1. Bóna Judit adatai (2009)

Bóna Judit 2009-es tanulmányából, amely 8 idős (70–80 éves) és 8 fiatal (20–32 éves) nő spontánbeszéd-felvételeiben adatolta a magánhangzók formánsait az életkori összevetés céljával, csak a fiatal beszélők adatait ábráztuk. (Az idősek esetében többféle tényező hatásával kellene számolni az artikulációs pontosságtól a beszédtempón keresztül a zöngeminőségből adódó mérési nehézségekig.) A magánhangzók között nem szerepelt az *ü*, illetve a hangszínükben is eltérő nyílt magánhangzókön kívül nem jelentek meg hosszú magánhangzók, tehát az *a*, *á*, *e*, *é*, *i*, *o*, *ö*, *u* adatait ismerhetjük meg. A tanulmányból nem derül ki, hogy az elemzett 3748 magánhangzó közül hány szerepelt a fiatalok beszédében.

A hanganyagokban a szerző a Praat szoftverrel manuálisan címkézte fel a magánhangzókat, és egy szkript segítségével automatikusan megmérte a formánsértékeket. „A script 20 ms-[on]ként adatolta a hangminta tulajdonságait, majd az annotált időtartamokba eső eredményeket átlagolta. Az automatikus mérések eredményeit ezután manuálisan ellenőriztük. Az automatikus mérések köszönhetően egy hangot nem egyetlen időpillanatban mértünk, így pontosabb eredményeket kaptunk” (78). A manuális ellenőrzés mikéntjéről nem ad számot a módszertani leírás, ahogyan arról sem, hogy a javítás miként történt: az adat elhagyásával vagy korrigálásával (és ha az utóbbi, akkor ennek mi volt az alapja). Bóna (2009, 80) a 3. táblázatában közli az átlagokat és a 4.-ben az adatok terjedelmét, ezek szolgáltak a 12. ábránk alapjául.

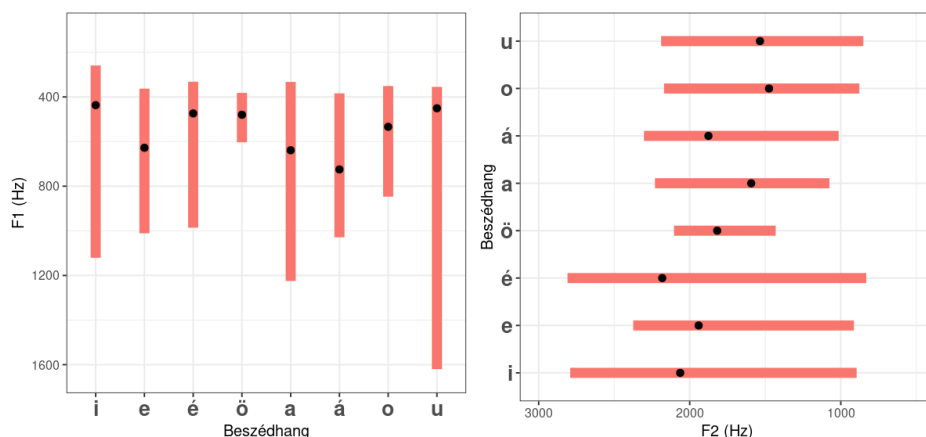

12. ábra. A Bóna 2009-es adataiból készült magánhangzótérkép

Látványos eltérés a korábbi, átlagot, valamint minimum- és maximumértéket bemutató diagramokhoz (3., 6.) képest, hogy a szélső értékek adatai nemcsak távol esnek az átlagértékektől, de az általuk kirajzolt magánhangzótér alakja és elrendezése (az egyes magánhangzó-minőségek helye egymáshoz képest) is teljesen más, mint az átlagértékek által kirajzolt magánhangzótéré. A 3. ábra Magdics (1965), a 6. ábra Molnár (1969/1977) adatai alapján készült, de mivel az utóbbi módszertanáról nincs információnk, ezt a továbbiakban nem vesszük figyelembe. A Magdics (1965) adatait ábrázoló 3. ábra és a Bóna (2009) adataiból készült 12. ábra magánhangzótéreinél eltérése háttérben több ok állhat. Egyrészt elképzelhető, hogy a magánhangzók a spontán beszédben sokkal variábilisabban realizálódnak, mint a korábbi, felolvasást tartalmazó hangfelvételeken (erről részletesebben lásd alább), másrészt a beszédstílus mellett a beszélők képzettsége és foglalkozása (rádióbemondók és néhány esetben egy fonetikus vs. „civil”) is hatással van a magánhangzók akusztikai jellemzőire. Ugyancsak jelentősége lehet az adatfelvételi módszertan eltéréseinek, akár csak az adattisztításának (a korábbi publikációban egyik sincs dokumentálva). Az sem kizárt, hogy a beszélők és/vagy az elemzett magánhangzók száma is hatással van az adatokra. Magdics (1965) elemzése két (három) női beszélő magánhangzóin készült, Bóna (2009) 8 női beszélőén. Magdics (1965) elemzett magánhangzóinak a darabszámait a függelékéből ki lehet számítani (a Bóna által is elemzett magánhangzó-minőségeket tekintve 341 *a*, 125 *á*, 247 *e*, 120 *é*, 138 *o*, 136 *i*, 63 *ö*, 54 *u* – az ismétlések miatt 5-tel szorozva), de Bóna (2009, 78, 1. táblázat) nem adja meg korcsoportonként a darabszámokat, így csak a teljes korpuszhoz tudunk viszonyítani (737 *a*, 394 *á*, 1089 *e*, 500 *é*, 498 *o*, 313 *i*, 114 *ö*, 103 *u*). Magdics (1965) ötszörös ismétléseit tekintve az általa vizsgált magánhangzók száma jóval magasabb, a 3. és a 12. ábrán látható magánhangzótérkép

variabilitásának különbségét tehát nem az adatszám magyarázza, hanem a korábban említett okok valamelyike vagy több együttesen.

Mindezek alapján tanulságosnak tartottuk annak az ábrázolását is, hogy a különféle magánhangzók egyes formánsértékei milyen terjedelemben (azaz milyen maximum- és minimumértékek között) jelentkeznek, és ennél fogva milyen mértékben fednek át egymással. Ezt mutatja be a 13. ábra, a bal oldali panelen az első, a jobb oldalin a második formáns adataival, a magánhangzó-teres ábrához hasonló orientációval és léptékkel.

13. ábra. Az első formáns terjedelme magánhangzónként (bal oldalon) és a második formáns terjedelme magánhangzónként (jobb oldalon) (Bóna 2009)

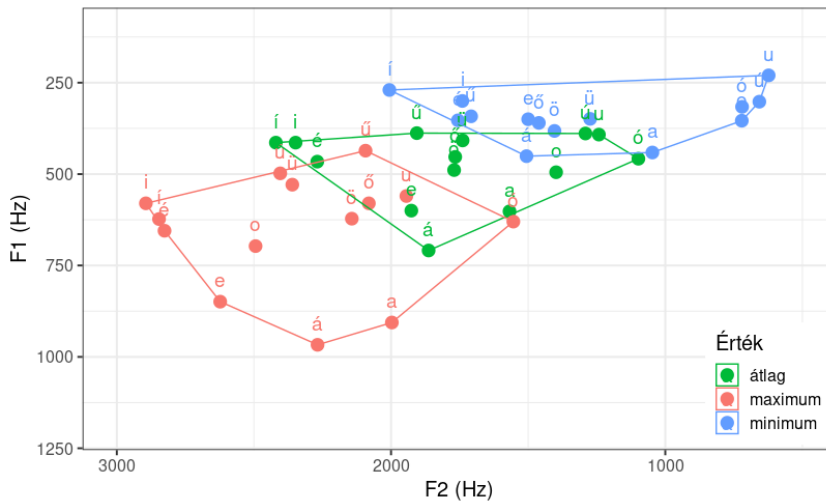
A 13. ábra jól láttatja, hogy a formánsértékek magánhangzónként jelentős mértékben átfednek, az első formánst tekintve 400 és 600 Hz között, a második formánst tekintve 1500 és 2000 Hz között minden vizsgált magánhangzóból volt mért előfordulás. Lényegében egybevág az *i* és az *a*, valamint az *e*, az *é* és az *á* első formánása, továbbá az *i* és az *é*, illetve az *u*, *o*, *á*, *a*, *e* második formánása.

2.5.2. Grácz Tekla Etelka és Horváth Viktória adatai (2010)

Szintén a BEA adatbázis ugyancsak női beszélőinek szintén spontánbeszéd-felvételei adták Grácz Tekla Etelka és Horváth Viktória (2010) méréseinek alapját. Az elemzés célja a spontán beszédbeli magánhangzó-realizációk formánsainak feltérképezése volt. Ezúttal 10, az előbbinél tágabb életkori sávba (22–54 évesek, átlagéletkoruk 29 év) tartozó női beszélő spontán beszédét címkézték fel ugyancsak manuálisan, de hangkapcsolat-szinten a Praat programban. A szerzők 8051 CVC helyzetű magánhangzót elemeztek, szintén egy szkript segítségével. A formánsméréseket 5500 Hz-es frekvenciatarományban, a magánhangzó tiszta fázisának közepén, 25 ms-os ablakban végezték el, de az nem derül ki, hogy az ebben mért értékek átlagát vagy mediánját nyerték-e ki

a szerzők. Az automatikusan nyert adatokat ellenőrizték, illetve szükség esetén korrigálták. Itt tehát hibás érték esetén nem adatszelekció, hanem javítás történt, ennek módjáról azonban ezúttal sem értesülünk.

Az elemzésben minden magánhangzó-minőség és -kvantitás szerepelt, a spontán beszédbeli gyakorisági arányokban (a két szélső érték: 2231 *e* és 14 *ű*). Az átlagos, minimum- és maximumértékeket Grácz-Horváth (2010, 9. 2. táblázat) alapján a 14. ábrán tüntettük fel.

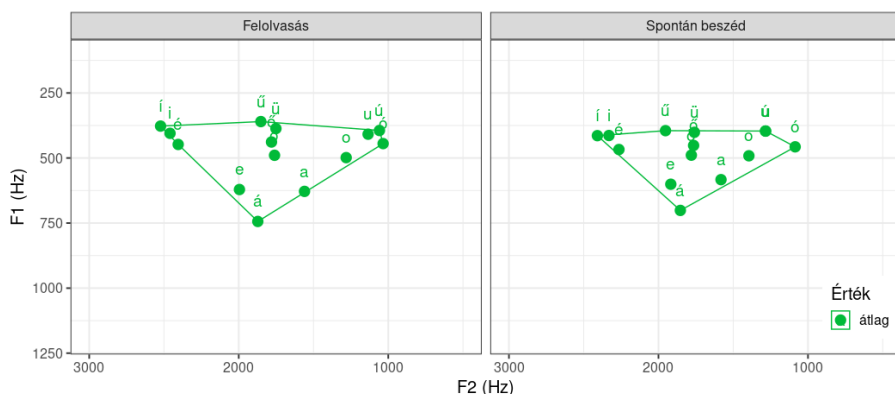
14. ábra. A Grácz és Horváth 2010-es adataiból készült magánhangzóterek

A 14. ábrán kirajzolódó magánhangzóterek alapján azt sejtethjük, hogy Grácz és Horváth (2010) szigorúbb volt az automatikus formánsmérés esetlegesen téves adatainak javítását illetően, mint Bóna (2009), habár a maximumokból kapott magánhangzóter alakja nagyobb mértékben tér el az átlagokból és a minimumokból kirajzolódótól.

2.5.3. Deme és munkatársai adatai (2011)

Ugyan pontos adatot nem közölnek, és írott publikációban sem jelent meg Deme Andrea, Grácz Tekla Etelka, Horváth Viktória és Markó Alexandra (2011) kutatása, de mivel az anyaguknak alhalmazát alkotta Grácz és Horváth (2010) korpuszának egy része, valamint megtörtént ugyanazon beszélők spontán beszédbeli és felolvasásból származó magánhangzóinak az összevetése, érdemes kitérni az ez alapján megfogalmazható tanulságokra. Az adatgyűjtés ezúttal is a fenti módon történt: CVC kontextusban álló magánhangzók szerepeltek az anyagban, az olvasott és a spontán szövegben hasonló gyakorisággal; a formánsok mérésének menete is a Grácz és Horváth (2010) tanulmányában bemutatottal azonos volt. A 14-féle magánhangzó közül mindössze 3 olyan volt

(ö, u, ó), amelyeknek egyik formánsértéke sem tért el szignifikánsan a spontán beszéd és a felolvasás között; és 4 olyan, amelyiknél csak az egyik formánsérték eltérése volt szignifikáns (az F_1 -ben tért el az $\ddot{o}$ és az $\ddot{u}$, az F_2 -ben az o és az $\ddot{u}$). A többi 7 magánhangzónál tehát mindkét formánsban különbség volt a spontán és a felolvasott megvalósulások között (Mann–Whitney U-próba). Az ebben a kutatásban rögzített adatokból (9826 felolvasott és 8486 spontán beszédbeli magánhangzó-realizáció alapján, amelyeknek a formánsértékeit a szerzők bocsátották rendelkezésünkre – köszönet érte) a 15. ábrán látható magánhangzóterek rajzolódnak ki.

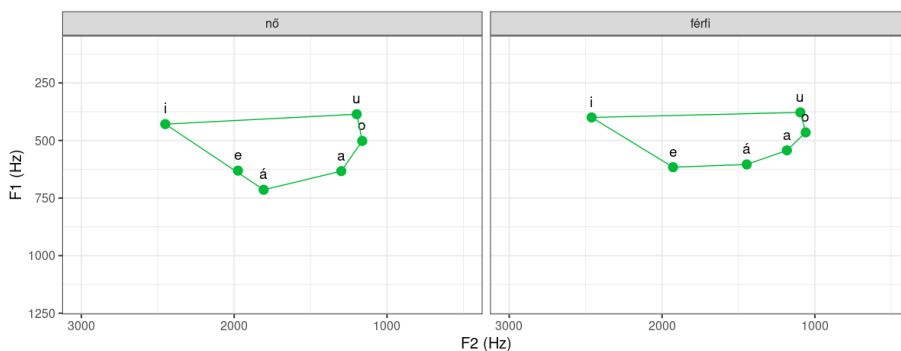
15. ábra. A Deme és munkatársai 2011-es adataiból készült magánhangzóterek

A 15. ábra jobb oldali paneljén látható, a spontán beszédbeli realizációk alapján készült magánhangzóter kisebb, mint a bal oldali panel által ábrázolt, a felolvasásokból származó magánhangzókból előálló magánhangzóter. A fenti statisztikai eltérések tehát abból adódnak, hogy a felolvasásban az akusztikai cél elérése nagyobb mértékű, mint a spontán beszédben. Ugyanazon beszélőkről és azonos magánhangzó-gyakoriságról, valamint mérési módszertanról lévén szó, ezeknek a különbségeknek a hátterében a spontán beszéd és a felolvasás olyan jellemzőit sejtethetjük, mint például az eltérő (a felolvasás esetében valamilyen mértékben kontrollált és beszélőnként azonos) hangkörnyezet; a prosódia eltérései (például a hangsúlyok, frázis végi nyújtások hatása a prosódiai erősítés tekintetében); a tervezésre fordítható figyelem mértéke (hiszen felolvasáskor a mondandót nem a beszélő állítja elő aktuálisan, míg a spontán beszédben igen).

2.5.4. Beke András és Grácz Tekla Etelka adatai (2010)

Beke András és Grácz Tekla Etelka (2010) a magánhangzók semlegesedését vizsgálta. Ugyancsak a BEA adatbázisból választották ki elemzésre 11 nő (átlagéletkor 30 év) és 8 férfi (átlagéletkor 36 év) spontán beszédének leggyakoribb (a , $\ddot{a}$, e , i , u , o) magánhangzóit, összesen 3812 CVC helyzetű elemet. Az automa-

tikus mérés a magánhangzó időbeli középpontjában történt, s ezután kézi javítást is végeztek, de ennek jellegét nem részletezték. A szerzők a magánhangzó-realizációkat automatikus osztályozással két csoportra osztották magánhangzó-minőségenként, az összes beszélő adataira együttesen. Az így kapott alcsoportokat a szerzők úgy értelmezték, hogy az egyikben az akusztikai célt jobban megközelítő („alaprealizáció”), a másikban pedig az akusztikai célt kevésbé megközelítő („svás”, „neutralizált”, „semlegesedett”) realizációk szerepelnek. A 16. ábrán az akusztikai célt jobban megközelítőként minősített elemek átlagértékeit mutatjuk be a szerzők 1. táblázata (Beke–Grácsi 2010, 60) és az *á* (szövegben megadott) értékei (62) alapján.

16. ábra. A Beke és Grácsi 2010-es adataiból készült magánhangzóterek

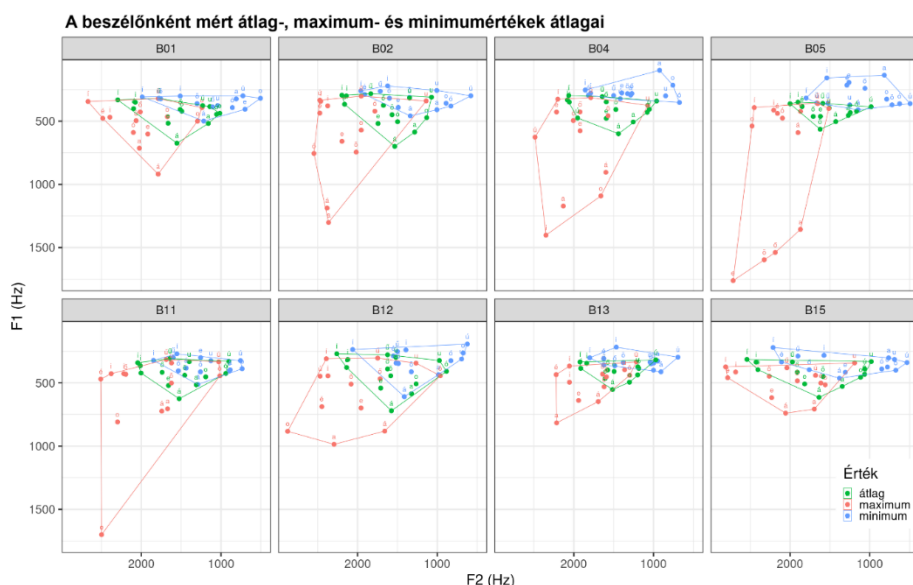
2.6. A saját méréseink adatai

A 2000-es évek szakirodalmában nem találunk férfi beszélők felolvasásából származó formánsértékeket, leszámítva Olaszky és munkatársai (2009) egyetlen beszélő szövbemondásain alapuló méréseit. Annak érdekében, hogy ebben a tekintetben is rendelkezünk adatokkal, a BEA adatbázisból kiválasztottuk elemzésre 8 férfi beszélő felolvasását. Az elemzésünk másik célja az volt, hogy megvizsgáljuk az automatikus formánsmérés eredményét, amennyiben egyáltalán nem végzünk adattisztítást, továbbá, hogy lássuk az egyéni és a több beszélő összesítéséből előadódó magánhangzóterek egymáshoz való viszonyát.

A kiválasztott nyolc férfi beszélő életkora 19 és 34 év közé esett, átlagéletkoruk 25,75 év. Az elemzett hangfelvételek felolvasott mondatokat és szöveget is tartalmaztak. A hangfelvételeket kézzel annotáltuk a Praat szoftver segítségével szakaszszinten (szünettől szünetig tartó beszédegységenként), majd a MAUS (Shiel et al. 1999) programmal hangszinten automatikusan címkéztettük. A hangszintű annotálást kézzel javítottuk. Az elemzésbe csak a szakasz belseji és CVC helyzetű magánhangzókat vontuk be, illetve kizártunk minden olyan magánhangzót, amely palatális mássalhangzó, /l/ vagy nazális szomszédságában helyezkedett el. Az akusztikai elemzésben így összesen 3223 beszédhangot

vizsgáltunk, amelyben változó gyakorisággal minden magyar magánhangzó előfordult. Az F_1 és F_2 formánsfrekvencia-értékeket a magánhangzók időbeli középpontjában, egy ponton nyertük ki a Burg algoritmus segítségével. Az adatokat ezúttal is az R programban (R Core Team 2023) elemeztük és ábrázoltuk a ggplot2 csomag (Wickham 2016) segítségével.

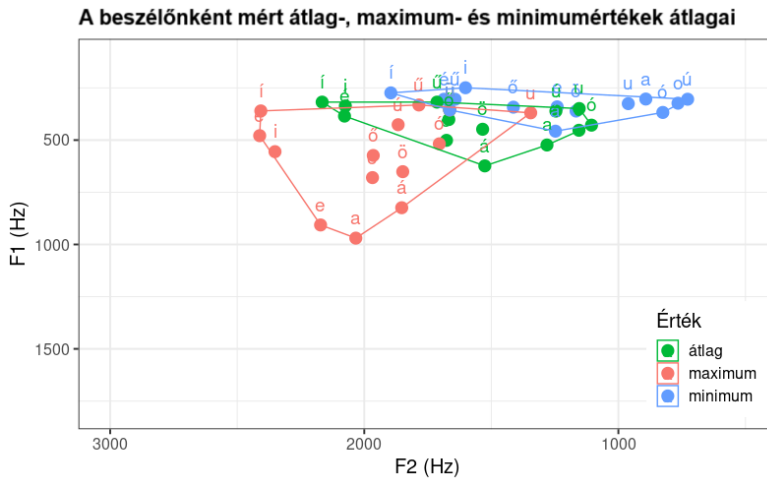
A 17–19. ábrák úgy készültek az automatikusan kinyert formánsértékekből, hogy meghatároztuk az adatsor legszélső pontjait az $F_1 \times F_2$ térben, amelyek egy konvex sokszöget rajzoltak ki, majd a magánhangzótér oldalait a `geom_polygon` parancs segítségével ábrázoltuk. Az adatok ábrázolása háromféleképpen történt. A beszélők szerint külön-külön kiszámoltuk az egyes beszédhangok esetében megjelenő minimális, maximális és átlagos F_1 - és F_2 -értékeket (17. ábra). Az egyes beszélők adatainak terjedelme jellegzetes különbségeket mutat, ami felhívja a figyelmet arra, hogy a különféle beszéd-sajátosságokkal rendelkező beszélőknek egy adott mintába kerülése alapvetően befolyásolja a teljes minta adatainak szóródását. Feltehető, hogy minél inkább törekszik egy beszélő az artikulációs célok elérésére, a formánsértékei annál inkább közelítenek a kanonikus adatokhoz, és minél nagyobb arányban szerepelnek a mintában ilyen beszélők (például rádióbemondók), annál összetartóbbak lesznek a teljes korpusz adatai.

17. ábra. A 8 férfi beszélő magánhangzóterei (adattisztítás nélkül)

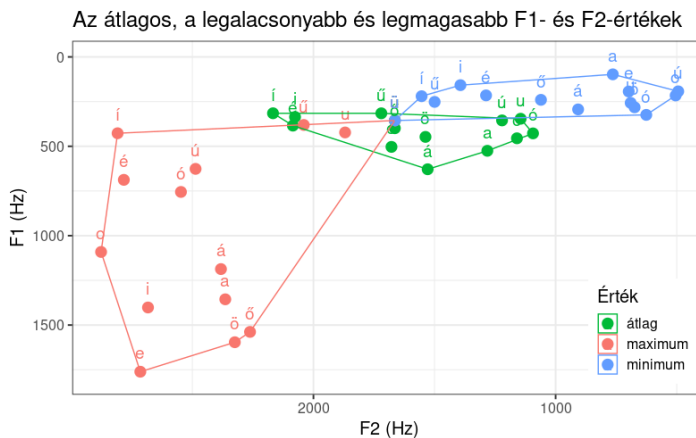
Természetesen az is befolyásolja az adatok összességét és a kirajzolható magánhangzóterek méretét és alakját, hogy hogyan történik meg az egyéni adatok összesítése. A nyolc beszélő összesített értékeit ezért két módon mutatjuk be.

Egyrésztől beszélőnként kinyertük a minimális, maximális és átlagos F_1 - és F_2 -értékeket minden vizsgált beszédhangra, és ezen értékeket csoportszinten újra átlagoltuk (18. ábra).

18. ábra. A 8 férfi beszélő összesített magánhangzóterei

A másik megoldás szerint pedig az egész adatsorból válogattuk ki az egyes vizsgált beszédhangokra kinyert minimális, maximális és átlagos F_1 - illetve F_2 -értékeket, és ezekből rajzoltattuk meg a magánhangzótereket (19. ábra).

19. ábra. Az összes adatból nyert magánhangzóterek

Az ábrák eltérései alapján az látszik, hogy a teljes korpusz összes adata alapján kirajzolt magánhangzóterek jelentős mértékben torzítottak ahhoz képest, ha a beszélőnkénti minimum- és maximumértékeket átlagolva ábrázoljuk. Ez alap-

ján az is valószínűsíthető, hogy Bóna (2009) és Grácsi–Horváth (2010) is az összes adat alapján közölte a formánsfrekvenciák szélső értékeit (vö. 12. és 14. ábra). Az is látható, hogy az automatikusan kinyert adatok kézi ellenőrzésének és javításának van jelentősége, hiszen a 17–19. ábrák alapját képező adatokon semmilyen adattisztítás nem történt. Végül eltéréseket okozhat a mérések eredményeiben az is, ha csak egyetlen pontban becsüljük a formánsok értékét (ahogyan azt a 17–19. ábra adatainak esetében tettük), szemben azzal, ha egy nagyobb időablakon belül több pontban, és ezeknek az átlagával vagy mediánjával reprezentáljuk a magánhangzókat (ahogyan Bóna 2009, Grácsi–Horváth 2010, illetve Deme et al. 2011), hiszen az időablakból vett formánsközépértékek szintén korrigálják valamilyen mértékben a mérési hibából adódó potenciális torzító hatásokat.

3. Következtetések

Milyen tanulságok vonhatók le a bemutatott adatokból? Mindenekelőtt az, hogy a kézi mérések korszakából (azaz lényegében a 20. századból) származó forrásokban a mérésekre vonatkozó módszertani leírás alig van, ami azt jelenti, hogy a kísérletek megismételhetőségének kritériuma nem teljesül. Az újabb keletű szakirodalomban általában már sokkal több információt tettek hozzáférhetővé a szerzők, de az automatikus mérésekből származó gyanús értékek kiszűrésével kapcsolatban részben nem tájékoztatnak, részben nem ismeretes bevett módszertan.

A három, 1960-as évekre datált szakirodalmi forrás kapcsán láthattuk, hogy Magdics (1965) és Molnár (1969/1977) adatai igen hasonlók egymáshoz, míg Tarnóczyé (1965) több tekintetben eltérnek ezektől. Néhány szakirodalmi megjegyzés alapján feltételezhetjük, hogy ennek mérismódszertani oka van: Magdics (és Molnár?) szigorúbban hagyott el kilógó értékeket, így szűkebb sávokat adnak ki az adatai(k), mint Tarnóczynál. Ugyanakkor az előbbi szerzők különválasztották a hangsúlyos és hangsúlytalan, illetve a rövid és hosszú magánhangzókat, míg Tarnóczy nem. Vértés O. (1982) maga hasonlítja a saját mérési adatait az említett három forráshoz, és ezek egyes esetekben Magdics és Molnár, más esetekben Tarnóczy adataihoz állnak közelebb. Több ízben hiányzó vagy hibás értékek torzítják a magyar magánhangzók formánsértékeiből kirajzolódó képet, Bolla (1995) esetében a női ejtésből származó adatok kifejezetten problematikusak. Ráadásul az újabb kutatások jellemzően női beszélők hangfelvételeit elemzik, ami (Olaszy et al. 2009 alapján) az automatikus mérések megbízhatóságát tekintve sokkal több kérdést vet fel, mint a férfi beszélők hangfelvételei, különösen a második formánst tekintve. Másrésről talán az sem véletlen, hogy Magdics (1965) és Bolla (1995) adatai között is a nők F₂-i esetében találunk extrém értékeket.

Míg a 20. századi közleményekre inkább az jellemző, hogy bár igen kevés beszélő „steril” (hivatásos beszélők felolvasásából származó) adatai alapján, de mégis általános képet kívánnak nyújtani a magyar magánhangzók formánsairól – és ebből a szempontból ide kapcsolhatjuk még Olaszky és munkatársai 2009-es munkáját is –, a 21. századi leírásokban előtérbe kerül az egyéneken belüli és közötti (l. Gósy 2002) és a csoportok közötti (l. Bóna 2009 életkori összehasonlítását) variancia, illetve a spontán beszéd vizsgálata (Bóna 2009; Grácz-Horváth 2010; Beke-Grácz 2010). Ezzel párhuzamosan a kézi méréseket felváltja az automatikus adatkinyerés, ami lehetővé teszi ugyan, hogy rövid idő alatt nagyszámú adathoz férjen hozzá a kutató, de megsokszorozza a hibázás lehetőségét is. Bár a szerzők a tudományos publikálással szemben támasztott elvárásoknak megfelelően bizonyára igyekeznek a kutatás reprodukálhatóságát biztosítandó részletesen leírni az alkalmazott módszertant, láthattuk, hogy különféle okokból ez nem mindig teljesül. Az általános leírást célzó, sokszor tankönyvnek szánt művek esetében ez a motiváció háttérbe szorítja a megismételhetőséggel kapcsolatos kritériumokat. A kísérleti kutatások bemutatásakor pedig az olyan szempontok, mint például a formánsérték megállapításának pontja/ablaka, a származtatott érték jellege (átlag vs. medián) vagy a kézi javítás mikéntje gyakorta az adott időszakban evidenciának minősül, ezért nincs részletezve. Ugyanakkor ezek a gyakorlatok az idő eltelével, valamint az automatikus mérések technikai megvalósításának fejlődésével változnak, így utólag a pontos leírás hiányában nem lehetünk biztosak abban, hogy az adott tanulmányban ismertetett kutatás során éppen hogyan is jártak el.

A fentiek alapján tehát a formánsmérési technikák két nagy korszakát különböztethetjük meg, ami két nagyon eltérő szemléletmódot is jelent.

A beszélők száma, beszédük jellegzetességei (felolvasás vs. spontán; hivatásos beszélők vs. civilek) és az adatfelvétel módja mellett igen lényeges hatása van az adatok alakulására az adatszelekciónak, amelyre vélhetően akkor is sor került, ha erre a szerzők nem tértek ki. Fontos látnunk, hogy az adatok kézi tisztításának módja és mértéke mindig elvi kérdés, és – hacsak nem triviális félremérésről van szó, például egy formáns figyelmen kívül hagyásáról – annak a függvénye, hogy milyen mértékben kívánjuk az elvárásainkhoz igazítani az adatokat. Az elvárásaink pedig óhatatlanul az általunk ismert szakirodalmi adatokból táplálkoznak egyrészt, másrészt azonban bizonyosan hatással vannak rájuk a kutatói hipotézisek is. Természetesen nem azt javasoljuk, hogy a kutatók ne vizsgálják felül az automatikus mérések adatait, hanem azt, hogy egyrészt alkalmazzunk erre megalapozott módszertanokat (lásd például az ún. kilógó értékek statisztikai megközelítései), másrészt az eljárásunkat dokumentáljuk nagyon akkurátusan – lehetővé téve a mérések megismétlését, és így egy másik (akár későbbi) adathalmazzal való összevetését.

A fentiekből további következtetések is adódnak, amelyek közül a leglényegesebb talán az, hogy a különféle korábbi (itt idézett) forrásokból száрма-

zó formánsadatok összehasonlításának nincs értelme. Hiszen vagy nem ismerjük a módszertant, amelynek révén előálltak az adatok, vagy ha többé-kevésbé ismerjük is, a variancia számtalan forrása miatt még az egyébként igen hasonló forrásokból származó értékek között is jelentős különbségek adódhatnak. Vizsgáljuk meg például Bóna (2009) és Grácz–Horváth (2010) adatait a 12. és a 14. ábrán, amelyek természetsszerűleg eltérnek abban, hogy nem ugyanazokat a magánhangzókat vonták be a szerzők a vizsgálatukba, de még egyazon magánhangzók kapcsán is jelentős különbségeket látunk az adatokban. Holott mindkét tanulmány a 2010-es évek végének köznyelvi női spontán beszédét dokumentálja, és a beszélők száma is szinte ugyanannyi (8, illetve 10), de az életkori megoszlás már nem egyezik meg, a formánsmérés alapjául szolgáló mintavételezés sem azonos, és az adattisztítás is láthatóan eltérő elvek mentén történt. Hogyan lehetne akkor megbízhatóan összehasonlítani a teljesen más szemlélettel készült 20. századi adatokat és a közelmúltban dokumentált értékeket, például egy akusztikai hangváltozás követése céljából?

Az a közelmúltban divatossá vált feltételezés példának okáért, miszerint az *á* palatalizálódni látszik a múlt század közepi és mai másodikformáns-értékek összevetése alapján (pl. Gósy 2012; Gósy–Bóna 2014), az eddig látottak fényében erősen megkérdőjelezhető – és ezzel nem azt állítjuk, hogy az *á* nem palatalizálódik, hanem azt, hogy a különböző forrásokból származó formánsértékek összevetésével ez nem igazolható. Különösen nem, mivel – mint ahogyan tanulmányunk elején említettük – egyrészt nincs lineáris összefüggés az artikulációs gesztusok és a formánsértékek között (vö. kvantális elmélet), másrészt pedig azért, mert a toldalékcso minden ürege valamilyen mértékben hatással van minden formánsra, és minden formáns értéke függ a teljes hangképző rendszer alakjától. Ráadásul a második formánsra nemcsak a nyelv szájüregbeli helyzete, hanem az ajkak alakja is hatással van. Pusztán a második formáns értéke alapján tehát egyenes következtetést levonni a nyelv vízszintes helyzetére nem tűnik kellően megalapozottnak. Ezt az idézett adatok háttérében álló mérések módszertani eltérései (olvasott vs. spontán, hivatásos beszélők vs. civilek, kézi vs. automatikus mérés stb.) még inkább megkérdőjelezzik.

Ha mindenképpen következtetéseket kívánunk levonni a formánsok értékeiből, azt kizárólag az akusztikai magánhangzótérre vonatkozóan tehetjük meg, és ezt csak olyan források alapján érdemes megpróbálni, amelyek a lehető legkevésbé térnek el egymástól módszertani szempontból. Ilyennek tetelezhetjük Magdics (1965) és Gósy (2002) adatait, mivel mindkét mérésben kevés hivatásos beszélő felolvasott mondatai képezték a korpuszt – még ha az adatszám jelentősen el is tér. Ha összehasonlítjuk a 3. ábra (Magdics 1965) és a 10. ábra (Gósy 2002) átlagértékeit a releváns magánhangzók tekintetében, azt láthatjuk, hogy az utóbbi esetben az akusztikai magánhangzótér jelentősen szűkebb mind a két dimenzióban. Az egyes magánhangzó-minőségeket tekintve ez a szűkülés a nyílt (és egyben a magánhangzótér középső részén elhelyezkedő) magánhangzók régiójában a leglátványosabb, ugyanis az látszik, hogy a 2002-es ada-

tokban az *e*, az *á* és az *a* F_1 - és F_2 -értéke is jóval közelebb van egymáshoz, mint az 1965-ös adatokban. Azt mondhatjuk, hogy körülbelül ugyanannyival magasabb az újabb adatok szerint az F_2 értéke az *á* esetében, mint az *a* esetében, és nagyjából ugyanilyen mértékben alacsonyabb az *e* esetében a múlt század közepi adatokhoz képest. Ezzel egyidejűleg mindhárom magánhangzó első formánisa is alacsonyabb, a legnagyobb mértékű csökkenés az *á*-ban figyelhető meg. Nem meglepő, hogy a teljes akusztikai magánhangzótér kiterjedésének csökkenése éppen az alsó-középső régióban, az egymáshoz egyébként is közelebb elhelyezkedő elemeket „tolja” jobban egymás felé. A formánsértékek magánhangzó-minőségek közötti különbségének a csökkenése pedig a magánhangzó-minőségek egymásba csúszásának irányában hat. Feltételezve, hogy az adatok ilyenén különbsége a két forrás között valóban nyelvi változásból (és nem például a beszélők egyéni eltéréseiből) fakad, ez megmagyarázhatja sokak azon élményét, mintha az *á* gyakran az *e* minőségében jelenne meg a mai élőbeszédben (vö. pl. Siptár 2014, 339, 1. lábjegyzet). Különösen érdekes, hogy míg ezt egyes szerzők az *á* palatalizálódásaként értelmezik (vö. Gósy 2012; Gósy–Bóna 2014), addig mások az *e* nyíltabbá válásaként utalnak rá (vö. Mády–Krepsz 2019; 2022), holott vélhetően mindkét tényező szerepet játszik benne.

Tanulmányunkban a magyar magánhangzók első és második formánsának értékeit feltáró munkákat vetettük össze az adatokból kirajzolódó akusztikai magánhangzótér tanulságainak megfigyelésére. Ennek kapcsán felhívtuk a figyelmet arra, hogy az adatok alakulása, az akusztikai magánhangzótér alakja, mérete és elrendeződése összefügg az egyes leírásokban alkalmazott módszertannal, amelynek a dokumentáltsága kulcskérdés a számértékek értelmezésében. Áttekintésünk fő tanulsága véleményünk szerint az, hogy a különböző (akár látszólag azonos módszertannal készült) vizsgálatok összevethetősége meglehetősen korlátozott. A jövőre vonatkozóan pedig a mérések részletekbe menő dokumentálására, a módszertan aprólékos leírására, az adatszelekció pontos ismertetésére és mindezek révén a megismételhetőség kritériumának való megfelelésre kívánjuk felhívni a kutatóközösség figyelmét.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj szakmai támogatásával készült. Köszönjük a szerkesztők és az anonim lektorok javaslatait, melyek nagyban segítettek a kézirat véglegesítését.

Hivatkozások

- Beke András – Gráczki Tekla Etelka 2010. A magánhangzók semlegesedése a spontán beszédben. In: Navracsics Judit (szerk.): *Nyelv, beszéd, írás. Pszicholingvisztikai tanulmányok I.* Budapest: Tinta Kiadó. 57–64.
- Boersma, Paul – David Weenink 2022. Praat: doing phonetics by computer [Computer program]. Version 6.3.03. <http://www.praat.org/>. Elérés dátuma: 2022. december 17.
- Bolla Kálmán 1995. *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bóna Judit 2009. Az idősebb életkor tükröződése a magánhangzók ejtésében. *Beszédkutatás* 2009. 76–87.
- Deme Andrea – Gráczki Tekla Etelka – Horváth Viktória – Markó Alexandra 2011. Magánhangzó-realizációk az olvasásban és a spontán beszédben. Előadás a *Beszédkutatás 2011 konferencián*. Budapest, 2011. október 27–28.
- Deme Andrea – Markó Alexandra 2022. Hangtani kategóriák és szájteri orientáció, avagy tudjuk-e, hogy hol képezzük a beszédhangokat? In: Navracsics Judit – Bátyi Szilvia (szerk.): *Nyelvek, nyelvváltozatok, következmények I. Nyelvoktatás, nyelvelsajátítás, nyelvhasználat, fonetika és fonológia.* Budapest: Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/dokumentum/m1033nynyk1__214
- Fant, Gunnar 1960. *Acoustic theory of speech production.* The Hague: Mouton.
- Gombocz Zoltán 1925–1926/1940. Magyar fonétika. In: *Összegyűjtött művei. II. köt., 1. füz.*
- Gósy Mária 2002. Magánhangzók változása az idő függvényében. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika – laboratóriumi fonológia 2002.* Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó. 7–20.
- Gósy Mária 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszédkutatás* 2008. 194–207.
- Gósy Mária 2012. Az alsóbb nyelvállású magyar magánhangzók formánsszerkezete. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 43–66.
- Gósy Mária – Bóna Judit 2014. Magánhangzók ejtése fiatalok és idősek spontán beszédében. *Magyar Nyelv* 110. 129–143.
- Gráczki Tekla Etelka – Horváth Viktória 2010. A magánhangzók realizációja spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2010. 5–16.
- Handbook of the International Phonetic Association* 1999. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harrington, Jonathan 2010. Acoustic phonetics. In: William J. Hardcastle – John Laver – Fiona E. Gibbon (szerk.): *The handbook of phonetic sciences. Second edition.* Oxford: Blackwell Publishing. 81–129. <https://doi.org/10.1002/9781444317251.ch3>
- Hegedűs Lajos 1934. A szájüreg saját hangjainak meghatározása különböző magánhangzó-állásoknál. *Magyar Nyelv* 31. 96–99.
- Hermann, Ludimar 1894. Beiträge zur Lehre von der Klangwahrnehmung. *Archiv für die gesammte Physiologie des Menschen und der Thiere* 56: 467–499. <https://doi.org/10.1007/BF01661950>
- Kassai Ilona 1973. A magánhangzó-mennyiség és a hangszín összefüggése a mai magyar köznyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 75. 57–76.
- Kieft, Michael – Terrance M. Nearey – Peter F. Assmann 2013. Vowel perception in normal speakers. In: Martin J. Ball – Fiona E. Gibbon (szerk.): *Handbook of vowels and vowel disorders.* New York: Taylor and Francis Group. 160–185. <https://doi.org/10.4324/9780203103890.ch6>
- Lee, Jimin – Susan Shaiman – Gary Weimer 2016. Relationship between tongue positions and formant frequencies in female speakers. *Journal of the Acoustical Society of America* 139. 426–440. <https://doi.org/10.1121/1.4939894>

- Mády, Katalin – Valéria Krepsz 2019. Change in vowel quality and its implication for vowel harmony. In: Marko Liker – Jelena Vlašić Duić (szerk.): Book of abstracts / Knjiga Sažetaka. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 61–62.
- Mády, Katalin – Valéria Krepsz 2022. Variation in the Hungarian vowel /E/ and its consequences for vacillating stems. Előadás a Congressus XIII Internationalis Fenno-Ugristarum konferencián. Bécs, 2022. augusztus 24.
<https://cifu13.univie.ac.at/programme/symposia/b4-vowel-harmony/> Elérés dátuma: 2025. október 10.
- Magdics Klára 1965. A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Nyelvtudományi Értekezések 49. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ménard, Lucie 2015. Multimodal speech production. In: Melissa A. Redford (szerk.): The handbook of speech production. Chichester: John Wiley & Sons. 200–221.
<https://doi.org/10.1002/9781118584156.ch10>
- Molnár József 1969/1977. A magyar beszédhangok atlasza. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Olaszy Gábor – Rác Zsuzsanna Zsófia – Bartalis Mátyás 2009. Formánsmérések automatizálása, formánsadatbázisok létrehozása. Beszédkutatás 2009. 134–147.
- R Core Team 2023. R: A language and environment for statistical computing. Vienna: R Foundation for Statistical Computing. 4.3.2. verzió. <https://www.R-project.org/>
- Shiel, Florian – Christoph Draxler – Phil Hoole – Hans G. Tillmann 1999. New resources at BAS: Acoustic, multimodal, linguistic. In: Proceedings of Eurospeech. 2271–2274.
<https://doi.org/10.21437/Eurospeech.1999-572x>
- Siptár Péter 2014. Fonológiai ábrázolás és fonetikai megvalósítás: a magyar /a:/ esete. Magyar Nyelv 110: 335–342.
- Stevens, Kenneth N. 1989. On the quantal nature of speech. Journal of Phonetics 17: 3–45.
[https://doi.org/10.1016/S0095-4470\(19\)31520-7](https://doi.org/10.1016/S0095-4470(19)31520-7)
- Stevens, Kenneth N. 1998. Acoustic phonetics. Cambridge, MA – London: The MIT Press.
- Szende, Tamás 1994. Illustrations of the IPA: Hungarian. Journal of the International Phonetic Association 24: 91–94. <https://doi.org/10.1017/S0025100300005090>
- Tarnóczy Tamás 1941. A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete. Tanulmányok 2. Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem.
- Tarnóczy Tamás 1942. A hangzóképző üregek rezonanciaadatai. Matematikai és Fizikai Lapok XLIX. 274–290.
- Tarnóczy, Tamás 1965. Acoustic analysis of Hungarian vowels. QPSR 1. Stockholm: Speech Transmission Laboratory-KHT. 8–12.
- Tarnóczy Tamás 1974. A magánhangzók vizsgálatának akusztikai problémái. Általános Nyelvészeti Tanulmányok X: 181–196.
- Vértés O. András 1982. A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései. In: Bolla Kálmán (szerk.): Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Budapest: Akadémiai Kiadó. 71–113.
- Wickham, Hadley 2016. ggplot2. Elegant graphics for data analysis. Cham: Springer.
<https://doi.org/10.1007/978-3-319-24277-4>
- Weckwerth, Jarosław 2022. Vowels. In: Rachael-Anne Knight – Jane Setter (szerk.): The Cambridge handbook of phonetics. Cambridge: Cambridge University Press. 40–64.
<https://doi.org/10.1017/9781108644198.003>
- Whalen, Douglas – Wei-Rong Chen – Mark Tiede – Hosung Nama 2018. Variability of articulator positions and formants across nine English vowels. Journal of Phonetics 68. 1–14.
<https://doi.org/10.1016/j.wocn.2018.01.003>
- Yang, Byunggon 2022. Measuring vowels. In: Rachael-Anne Knight – Jane Setter (szerk.): The Cambridge handbook of phonetics. Cambridge: Cambridge University Press. 261–284.
<https://doi.org/10.1017/9781108644198.011>

Formant analyses for characterizing Hungarian vowels from the beginnings to the present – Data and lessons

Abstract: The formant values of Hungarian vowels have been the subject of study since the early 1940s. Analyses conducted over the past 80 years reflect changes in research objectives, questions, and methodology. In this study, we aim to provide an overview of the literature from a historical perspective. Another aim of our review is to examine whether the formant data in the literature are suitable for making statements about the phonetic characteristics of vowels in relation to the given language state and language variant on the basis of their secondary analysis (metaanalysis), and whether datasets from diverse sources can be meaningfully integrated to test hypotheses concerning linguistic change. We also briefly discuss whether conclusions about articulation characteristics can be drawn based on acoustic data.

Keywords: vowel quality, first and second formants, acoustic vowel space, methodology, metaanalysis

Markó Alexandra (levelező szerző)

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont
MTA–ELTE NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport
Email cím: marko.alexandra.phd@gmail.com

Juhász Kornélia

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont
MTA–ELTE NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport

Deme Andrea

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont
MTA–ELTE NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Grácz Tekla Etelka

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont
MTA–ELTE NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport